

RESPONS

RECENSIONSTIDSKRIFT FÖR HUMANIORA & SAMHÄLLSVETENSKAP

NUMMER 2 · MAJ 2018 · PRIS 89 SEK

TEMA

ATT TALA MED FÖRHISTORIEN

**DNA-ANALYSER GER OSS EN NY BILD AV VÅRT URSPRUNG
MEN LOCKAR OCKSÅ FRAM BERÄTTELSE MED SKENBAR OBJEKTIVITET**

DNA-analyser ger lätt upphov till genpoolitik

Av Kay Glans

DNA-analyser har de senaste tio åren haft ett stort inflytande på vår syn på historien men dessa rön plockas också snabbt upp av politiska aktörer till höger och vänster. Att analyserna tycks visa att jordbruket kom till Sverige genom invandring kan anföras som stöd för uppfattningen att Sverige alltid varit ett invandringsland och bör vara det även i dag. Men det är svårt att dra några slutsatser om hur vi ska organisera vårt komplexa samhälle utifrån det faktum att olika folkgrupper har levt här långt tillbaka. Vi vet inte så mycket om hur de relaterade till varandra, men rätt säkert är väl till exempel att de inte hade någon gemensam välfärdsstat.

Det är heller inte självklart att rasister å sin sida utgår från föreställningen om ett ursprungligen etniskt homogent Sverige. En central tanke i den europeiska rasismens historia har varit att kontinenten erövrades av en rasmässigt överlägsen grupp. Hitler skrev till exempel i *Mein Kampf* om ariska stammar som underkuvade andra folk i Europa. Ett av de mer kontroversiella resultaten av DNA-analyserna är faktiskt att de tycks bekräfta föreställningen om ett folk från stäpperna i öst (fast knappast Hitlers "arier") som trängde in i Europa för cirka 5000 år sedan och blev dominerande på kontinenten. Men det är viktigt att komma ihåg att de genflöden som DNA-analyserna finner spår av säger ganska litet om vad som faktiskt hände.

Det är huvudpoängen i arkeologen Anders Högborgs essä i detta nummers tema om det som har kommit att kallas arkeogenetik. DNA-analyserna visar att något har hänt, men säger inget om *hur* och *varför* dessa förändringar ägt rum. Dessa analyser måste kompletteras med den kunskap

som finns inom humanvetenskaperna om på hur många olika sätt mobilitet och kulturmöten kan äga rum.

Att det finns ett stort steg mellan den genetiska koden och de berättelser som den knyts till är en annan anledning till att inta en kritisk hållning till DNA-analyserna, menar arkeologen Anna Källén i den andra artikeln i temat. För att bli meningsfulla måste genetikens streckkoder anknyta

till befintliga berättelser och det skapar utrymme för politiskt motiverade tolkningar både till höger och vänster. Av stor betydelse är också att dessa berättelser inte enbart skapas av forskare, utan tar form i en symbios mellan dem, journalister och allmänheten. Dessa berättelser sprids i ett medioklimat

”Dessa berättelser sprids i ett medioklimat som premierar det sensationella och entydiga.”

som premierar det sensationella och entydiga.

Arkeogenetikens genomslag är bara ett av flera exempel på genetikens stora påverkan på human- och samhällsvetenskaperna och detta är något som vi har anledning att återkomma till i *Respons*. Denna utveckling beror framför allt på två saker: vetenskapliga framsteg inom genetik och på att de hämningar som varit i kraft sedan andra världskrigets slut nu klingar av. Som Svante Pääbo, en av de ledande företrädarna för evolutionär genetik, har sagt: "Vi kan ju inte låta Hitler bestämma femtio år senare vad vi ska forska om."

Kay Glans

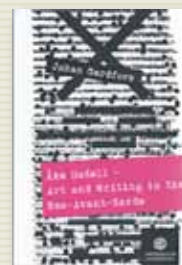
Chefredaktör och ansvarig utgivare

Innehåll

Noterat	6	Per-Olof Erixon & Julia Pennlert (red.) <i>Digitala humaniora</i> – <i>humaniora i en digital tid</i> Recensent Christian Lenemark	30
Krönika	8	Ulrika Holgersson · <i>Hembiträdet och spelfilmen – Stjärnor i det svenska folkhemmets 1930- och 40-tal</i> Birgitta Theander · <i>Till arbetet! – Yrkesdrömmar och arbetsliv i flickboken 1920–65</i> Recensent Lisa Öberg	32
Det ångestfyllda skrattet över tonåren av Hanna Bornäs		Lena Kåreland <i>Förbjuden frukt</i> – <i>Litterärt, franskt och kvinnligt</i> Recensent Evelina Johansson	33
Intervju	9	Ben Hellman <i>Hemma hos Tolstoj</i> – <i>Nordiska möten i liv och dikt</i> Recensent Karin Grellz	35
Rysk bildningstradition är starkare än den i Väst av Maria Engqvist		Agneta Ney <i>Bland ormar och drakar</i> – <i>Hjältemyt och manligt ideal i berättartraditionen om Sigurd Fafnesbane</i> Recensent Ellen Söderblom Saarela	37
Analys	12	Utbildning	
Vad övriga Europa kan lära av erfarenheten av islamism på Balkan av Johannes Heuman		Christine Quarfood <i>Montessoris pedagogiska imperium</i> – <i>Kulturkritik och politik i mellankrigstidens Montessorirörelse</i> Recensent Inga Sanner	39
På plats: Littfest 2018 i Umeå	14	Kjell Å. Modéer <i>Det förpliktande minnet</i> – <i>Juridiska fakulteten i Lund 1666–2016</i> Recensent Claes Sandgren	40
Aktuella samhällsproblem diskuteras i skönlitteraturen av Johanna Pettersson			
Debatt	16		
Missvisande kritik mot Delmi Replik av Joakim Palme med svar av Håkan Boström			
Tema: Arkeogenetik			
Migration är inte den enda förklaringen till genflöden Av Anders Högberg	19		
När streckkoder blir identiteter och berättelser Av Anna Källén	23		
Konstarna & medier			
Johan Gardfors Åke Hodell – <i>Art and Writing in the Neo-Avantgarde</i> Recensent Jesper Olsson	28		

28

39

42

58

TEMA: ARKEOGENETIK

”Den olyckliga kombinationen av tilltro och plasticitet gör det potentiellt möjligt att ’rentvätta’ och därigenom legitimera tämligen utsvävande berättelser om det förflutna med vilken politisk ambition som helst, med hänvisning till den objektiva sanningen i DNA-koden.”

ANNA KÄLLÉN, S. 27

Historia

Tobias Berglund & Niclas Sennerteg
· *Finska inbördeskriget*
Samu Nyström & Jörn Donner
· ”Märklig är nu världens gång
– Kollektiv Helsingforsdagbok 1917–1918
Recensent Mats Bergquist 42

Sverker Oredsson
Nils Edén – Demokratins statsminister
Recensent Gunnar Wetterberg 45

Lars Ericson Wolke
*Saarbataljonen – Svenska fredssoldater
i Hitlers skugga 1934–35*
Recensent Kent Zetterberg 47

Henrik Berggren
Dag Hammarskjöld – Att bära världen
Recensent Staffan Carlsson 49

Thomas Lappalainen
*Världens första medborgare – Om statens
uppkomst i det antika Grekland*
Recensent Eva-Carin Gerö 52

Utblick

Universitetsdebatt i skuggan av Brexit
Av Hampus Östh Gustafsson 54

Filosofi & psykologi

Daniel Dennett
Från bakterier till Bach
– *Medvetandets evolution*
Recensent Håkan Lindgren 58

Mattias Martinson
Sekularism, populism, xenofobi
– *En essä om religionsdebatten*
Recensent Susanne Wigorts Yngvesson 60

Eva-Carin Gerö
*Grekisk Eros – Kärlek och sexualitet i
det antika Grekland*
Recensent Johanna Vernqvist 62

Politik & samhälle

Antonia Bakardjieva Engelbrekt,
Anna Michalski & Lars Oxelheim (red.)
Tilliten i EU vid ett vägskäl
Recensent Anosh Gashri 64

Masha Gessen
Framtiden är historia
– *Det totalitära Rysslands återkomst*
Recensent Gudrun Persson 66

Per Molander
Condorcets misstag
– *Hoten mot staten och demokratin*
Recensent Leif Lewin 68

Anne Fulda
Emmanuel Macron
Recensent Matilde Tiozzo 70

Ivan Krastev
Efter Europa
Recensent Kay Glans 71

Essä

Vad är antiken – och vems?
Av Ingela Nilsson 72

Antiken är vad vi gör den till

► Antiken görs ofta till något universellt men den bearbetas oavbrutet av nya generationer. Bruket av antiken är sällan oskyldigt.

72

Red.

TIDSKRIFTENRESPONS.SE

**Chefredaktör,
ansvarig utgivare & vd:**
Kay Glans,
kay.glans@tidskriftenrespons.se

Styrelseordförande:
Sten Widmalm
Övriga styrelsemedlemmar:
Kay Glans, Inga Sanner och Johan Östling

Redaktionssekreterare:
Jenni Sandström (föräldraledig)

Redaktör:
Johannes Heuman

Grafisk form:
Calle Ljungström & Jens Pihl
info@calleochemma.se

Tryck:
Norra Skåne Offset, Hässleholm

Prenumerationsärenden:
tidskriftenrespons@pressdata.se
Telefon: 08-799 62 48

Annonser:
calle.ljungstrom@tidskriften-
respons.se

Respons utkommer med
6 nummer per år.

Tidskriften Respons
Götgatan 48
118 26 Stockholm
Tel: 070-390 80 26
info@tidskriftenrespons.se

Issn 2001-2292
Isbn 978-91-87175-37-4

**Respons ges ut av Tidskriften
Respons AB, som ägs av Kay Glans.**
Verksamheten stöds av Riks-
bankens Jubileumsfond, Kungl.
Vitterhetsakademien, Stiftelsen
Marcus och Amalia Wallenbergs
Minnesfond, Ragnar Söderbergs
stiftelse, Svenska Akademien,
Helge Ax:son Johnsons stiftelse,
Åke Wibergs stiftelse, Kungl.
Patriotiska Sällskapet samt Lars
Salvius-föreningen.

Redaktionsråd: Jenny Björkman,
kommunikationsansvarig vid
Riksbankens Jubileumsfond; Carin
Franzén, professor vid Institutio-
nen för kultur och kommunika-
tion, Linköping; Jenni Hjöhlman,
publikationsansvarig på Kungl.
Vitterhetsakademien; Anders Hög-
berg, professor vid Institutionen
för kulturvetenskaper, Linnéuni-
versitetet; Håkan Möller, professor
i litteraturvetenskap, Göteborg;
Hans Ruin, professor i filosofi,
Södertörn; Claes Sandgren, pro-
fessor i civilrätt, Stockholm; Pelle
Snickars, professor i medie- och
kommunikationsvetenskap, Umeå;
Karl Wennberg, professor i före-
tagsekonomi, Linköping; Susanne
Wigorts Yngvesson, professor i
etik vid Teologiska högskolan,
Stockholm.

Noterat

OSANNING SPRIDS FORTARE PÅ TWITTER

Att falska nyheter sprids på nätet och i sociala medier och påverkar våra reaktioner på händelser har väl inte undgått någon, men går det att säga någonting om omfattningen, orsakerna bakom och vilka det är som ligger bakom? I *Science* publicerade Soroush Vosoughi, Deb Roy och Sinan Aral nyligen en artikel, "The spread of true and false news online", som kastar en del ljus över detta när det gäller Twitter.

Inledningsvis distanserar författarna sig från begreppet "fake news", som de menar har blivit för politiskt polariserat för att kunna användas vetenskapligt.

”Deras undersökning visar att falska nyheter sprids på Twitter 'farther, faster, deeper, and more broadly' än sanna.”

Politiker har etablerat strategin att beteckna nyhetskällor som inte stödjer deras egna positioner som fake news, medan de källor som bekräftar dem karaktäriseras som pålitliga. Vosoughi et al. föredrar att tala om "sanna" och "falsa" nyheter och vill därigenom undvika att säga något om eventuella avsikter bakom skapandet av felaktig information. För att skilja mellan sanna och falska nyheter har

de låtit dem undersökas av sex oberoende faktagranskande organisationer.

Deras undersökning visar att falska nyheter sprids på Twitter "farther, faster, deeper, and more broadly" än sanna. Falska nyheter har 70 procent större sannolikhet att retweetas. Det är emellertid inte mycket aktiva och etablerade användare som styr förloppet – de som sprider falska nyheter har tvärtom färre följare, följer själva färre och är signifikant mindre aktiva.

Orsaken till att falska nyheter sprids mer och snabbare än sanna ligger framför allt i att de är mer oväntade och bryter mot etablerade föreställningar, hävdar författarna. Sådan information väcker mer uppmärksamhet, påverkar hur vi ser på världen, och att känna till den kan ge social status – den som sprider nyheterna tillhör den skara som har tillgång till speciell kunskap, är "in the know". Falska nyheter väcker också ofta mer känslor. Robotar, så kallade bots, har blivit mycket vanligare på Twitter, men det är inte de som ligger bakom den ökade spridningen av felaktigheter; det är mer sannolikt att det är människor som sprider dem.

Kommer denna artikel att få stor och snabb spridning på Twitter, kan man då undra. Trots att temat borde intressera Twitter-användare, finns det en del i författarnas analys som talar mot stort genomslag. Dels kan artikeln betecknas som en hyfsat sann nyhet, dels kan man ifrågasätta om den bryter mot etablerade uppfattningar. Det är väl snarare så att den empiriskt underbygger något som de flesta har haft på känn. ■

► Berlin är ett starkt fäste för Die Grünen.

BERLIN PERFEKT MÅLTAVLA FÖR POPULISTER

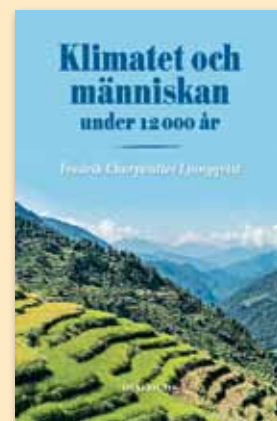
Populismen vill inte bara skapa ett folk, bestämma vem som räknas till det och göra anspråk på att tala för det. För att strategin ska bli riktigt verkningsfull behöver den också peka ut en elit som tydligt kontrasterar mot detta folk. Eliten kan beskrivas

på olika sätt, beroende på var man finner det lämpligast att lägga tyngdpunkten. Man kan ta fasta på utbildning och då tala om "experter", eller språkbruk och anklaga eliten för att vara "politiskt korrekt", eller så kan man lyfta fram en livsstil, som den polske utrikesministern Witold Waszczykowski gjorde när han beskrev motståndarlägret som en "värld av cyklister och

— Annonser —

Spännande om
drastiska klimat-
förändringar
genom tiderna

 DIALOGOS
www.dialogosforlag.se

vegetarianer”. Men mest effektiv som symbol för eliten är kanske ändå metropolen. Att någon sägs representera ”New York values” är sannerligen inte menat som beröm i många kretsar i USA.

Hur relationen mellan populism och metropol fungerar i tysk politik belyses i en essä av statsvetaren Lukas Haffert med titeln ”Metropole des Populismus – Berlin als Totem der Elitenkritik”, publicerad i tidskriften *Merkur*. För att en stad ska bli en symbol för populismen krävs inte bara att den präglas av en särskild livsstil, utan också att den representerar en koncentration av politisk makt och kulturellt tolkningsföreträde. Det är vad som successivt har skett med Berlin. Det är nog ingen tillfällighet att Berlins uppstigande till metropol sker parallellt med AfD:s genombrott, gissar Haffert.

För hur uppkopplade vi än är i dag, har det reala nätverket fortfarande större betydelse för hur vi tänker och viktat politiska frågor än det virtuella nätverket. De som bor i Berlin gör andra prioriteringar än de som bor i till exempel Bonn. Att den tyska förbundsdagen flyttade från Bonn till Berlin har efterhand fått en allt större betydelse för vilka som arbetar inom politiken och hur de tänker. Som Haffert spetsar till det: i Bonn arbetade partisoldater som accepterade att bo i staden för att kunna verka politiskt, i Berlin befolkas partiapparaterna av människor som vill bo i Berlin och accepterar att arbeta politiskt. Det är en helt annan kategori av människor som samlats i Berlin; de arbetar vid högskolorna, inom kulturlivet eller inom start-up-sektorn, dominerad av it och medier. Miljön har blivit alltmer kosmopolitisk och homogen. De är också faktiskt i betydande utsträckning just cyklister och vegetarianer.

En annan sak som skiljer Berlin och Bonn är mediernas närvaro i staden. Även om städer som Frankfurt, Hamburg och München fortfarande har kvar sin ställning medietropoler har en koncentration av mediemakt till Berlin ägt rum. En del mediehus har flyttat sina redaktioner till staden och även om så inte är fallet, har lokalredaktio-

nerna i huvudstaden fått större vikt i medierna generellt.

Viktigt att komma ihåg när det gäller mentaliteten i Berlin är att en central elit inte förknippas med staden: näringslivet. Det sätter sin prägel på den politiska diskussionen, hävdar Haffert. Om de politiska partierna hade haft medarbetare med bakgrund i näringslivet hade fördelningspolitiska frågor spelat en större roll, identitetspolitiska en mindre.

För högerpopulister är Berlin en skänk från ovan, konstaterar Haffert. Staden representerar allt det som populismen föraktar. Den är till yttermera visso ett starkt fäste för Die Grünen, populisternas favoritmåttavla. Att de ännu inte har skjutit in sig på Berlin beror på att Angela Merkel fortfarande utgör en mycket bättre måttavla. Men hennes efterträdare kommer med största sannolikhet inte att erbjuda samma stora träffyta, och då blir Berlin den perfekta symbolen för populister. ■

DEN NORSKA OFFENTLIGHETENS HISTORIA

Böcker utövar inflytande – men med olika kraft och på olika arenor. Ett argument för att Jürgen Habermas *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1962) borde koralas till ett av efterkrigstidens mest betydelsefulla humanvetenskapliga verk är att boken satte sin prägel på flera parallella sfärer och sammanhang. I ett nationellt perspektiv blev den under 1960-talet ett inlägg i en självvransakande debatt om Tysklands tillkortakommanden och katastrofer. Småningom nådde den ut i bredare kretsar och stimulerade till diskussioner om relationen mellan makt, ekonomi och kommunikation i efterkrigssamhället. Slutligen, i synnerhet efter att den engelska översättningen utkom 1989, inspirerade boken till nya studier i sociologi, historia, statskunskap, medievetenskap och andra akademiska ämnen.

Habermas grundtes var att en äldre representativ offentlighet under 1700- och det tidiga

1800-talet ersattes av en (med) borgerlig offentlighet där pressen och den nya medelklassen var viktiga stöttepelare. Sakargument tillmättes stor vikt och en rationell politisk kommunikation bidrog till samhällets demokratisering. Från senare delen av 1800-talet underminerades emellertid denna typ av offentlighet i takt med framväxten av massamhällets kapitalistiska konsumtionskultur och nya medier. Habermas skrev sålunda en historia om uppgång och fall, och frammanade därmed en bild av ett förflutet idealtillstånd.

Som alla betydande samhällsforskare fick Habermas inte bara uttolkare utan också kritiker. Han beskyldes för att ha idealiserat en äldre offentlighet, för att ha exkluderat kvinnor i sin framställning och för att ha bortsett från andra typer av offentliga rum. I senare skrifter modifierade Habermas till dels sin modell, men under 1900-talets slutskede förlorade offentlighetsbegreppet i betydelse och Habermas fick lämna plats för andra kultur- och medieteoretiker. Man kan fråga sig om hans teoris avtagande attraktion också hade att göra med att vi slutade att tala om de intellektuella, en kategori som hade haft offentligheten som sin självskrivna skådeplats.

Nu kan det dock vara så att offentlighetsbegreppet går en renässans till mötes. 2000-talets digitala omvandling har inte bara förändrat vår dagliga nyhetskonsumtion utan även skakat om grunden för det offentliga rummet (se temasektionen i *Respons* 6/2016). För att begripa vad vi upplever har vi behov av kvalificerat tankearbete och historiska jämförelsepunkter. Den norske medievetaren Jostein Gripsrud har insett detta och gett ut flera böcker om offentligheten, bland annat textsamlingen *The Idea of the Public Sphere* (2010) och flerbandsverket *The Public Sphere* (2011). Nu har han och hans Bergenkollegor skrivit en massiv bok, *Allmenningen – Historien om norsk offentlighet* (658 s., Universitetsforlaget). Det är en betydande bedrift, därtill pedagogiskt upplagd och vackert formgiven.

Enligt författarna är boken ett unikt försök att skildra offentlighetens faktiska historia i ett enskilt land, inspirerat av Habermas klassiker. Samtidigt är det en kritik av hans förfallstes.

Offentlighetens historia, argumenterar Gripsrud i inledningen, handlar lika mycket om skiftande styrnings- och kommunikationsformer som om förbättring eller försämring av demokratin. Under inflytande av bland andra Bernhard Peters pläderar han för ett bredare offentlighetsbegrepp som utgår från det som invånarna i Norge har haft gemensamt – med andra ord ”det allment tilgjengelige rommet av samtaler og erfaringer som danner den politiske og kulturelle ’allmenningen’”. Samtidigt, och det är en avgörande premis, har den gemensamma offentligheten alltid kompletterats med sär-, under- och motoffentligheter. Flera av dessa har varit historiskt mycket signifikanta.

Författarna vill skriva en offentlighetshistoria som överskrider sedvanliga typer av historieskrivning, men som betonar förhållandet mellan politik och kultur. Vad som kommuniceras är viktigt, men ännu mer betydelsefullt är hur detta kommuniceras – det vill säga det offentliga samtalets villkor och uttrycksätt. Anslaget blir härmed bredare än ett traditionellt bok- och presshistoriskt, men mer distinkt än ett idé- eller mediehistoriskt.

I en serie kronologiskt ordnade kapitel urskiljer bidragslämnarna offentlighetens huvudformer under en given epok och hur den politiska kommunikationen hängde samman med så mycket mer i samhället. Ett lyckat exempel på hur detta kan göras

är Anders Johansens kapitel om åren 1814–1840. Med god kännedom om perioden skriver han om hur omvälvningarna 1814 öppnade ett nytt rum för fritt politiskt meningsutbyte, men där ideal och verklighet inte alltid kunde förenas.

Jostein Gripsrud skriver tillsammans med Synnøve Skarsbø Lindtner ett nästan hundrasidigt kapitel om 1960- och 1970-talet. De vill leda tillbaka tidens förändringar av offentligheten till två övergripande processer: utbildningsrevolutionen och televisionens genomslag. Båda bidrog till att internationella idéer vann insteg samtidigt som politikens former intimiserades. Gripsruds och Skarsbø Lindtners skildring är rik, nästan överrik, där den specifika offentlighetshistorien växer ut till en mer generell kulturhistoria om efterkrigsdecennierna.

Glädjande nog gör *Allmenningen* inte halt på trygghistorisk mark, utan avslutas med en kartering av 2000-talets digitala landskap. Det är ett gott försök till samtidshistoria. Ändå önskar jag att författarna hade ansträngt sig mer för att i slutet av den stora boken utnyttja sina insikter om konstans och transformation i offentlighetens långa historia, för att därigenom kunna ställa vår egen märkliga tid i relief.

Över huvud taget inbjuder boken till jämförelser i tid och rum. Norrmännen har här ett tacksamt utgångsläge. Vid sidan om *Allmenningen* och allmänhistoriska och litteraturhistoriska översiktsskildringar kan man bland annat förlita sig på ett tvåbandsverk om norsk sakprosa (1998; red. Trond Berg Eriksen och Egil Børre Johnsen), ett sexbandsverk om norsk idéhistoria (2001–2003; red. Trond Berg Eriksen och Øystein Sørensen) och en norsk mediehistoria (2008; av Henrik G. Bastiansen och Hans Fredrik Dahl). Så väl förspänt har inte vi svenskar det, men även vår offentlighets-historia förtjänar att skrivas. ■

► **Johan Östling är docent och universitetslektor i historia vid Lunds universitet.**

KRÖNIKA

► Det ångestfyllda skrattet över tonåren

av Hanna Bornäs

Känslor kletar. De fastnar på tungan, mellan tänderna. Solkar ner tangentbord. Lämnar spår på vinglaskanter. För en tid sedan befann jag mig på evenemanget Skambyrån i Malmö, som firade 10-årsjubileum. Det är ett koncept importerat från Kalifornien och som går ut på att okända personer inför publik läser upp valda delar av sina gamla dagböcker från ungdomsåren.

Underhållningsvärdet i detta har visat sig enormt. Denna gång fylldes hela stora salen på Moriska paviljongen till sista platsen, och jag kan inte minnas att jag tidigare skrattat så. Det skratt som frambringades ur publiken var av det konvulsiviska slag som tar personer i besittning, frenetiskt skakar, tvingar upp munnar, sammanpressar ansikten och får tårar att strömma nerför kinder. Det hela liknade en besvärjelsemässa över en svunnen ungdom.

Men när jag tänker tillbaka är det inte helt självklart vad i innehållet som framkallade så våldsamma utbrott av skratt. Mycket handlar om igenkänning, men av tragiska snarare än komiska erfarenheter. Det är beskrivningar av ångest, osäkerhet, olycklig kärlek eller rentav tristess. Inslag av begär och förälskelse finns också, men det är vad vi uppfattar som dess överdrifter som blir komiska, de distanslösa tonårens ”sturm und drang”.

Vad säger det om vår vuxenhet att vi skrattar så våldsamt åt det som var vår levda verklighet för bara något decennium sedan? Jag tror att det dels handlar om brottet mellan det privata och det kollektiva, dels mellan då och nu. När dagböckerna skrevs var de inte ämnade för någon annan, nu läses de upp från en scen. Distansen i tid skapar en komisk effekt mellan känslan av angelägenhet då och vuxenhetens relativiserande perspektiv. Men det är inte hela bilden. Jag tror att det skrattandet har att göra med den ångest som också väcks, och som hanteras genom att omvandlas till humor. ”In angst we trust” är eventets *tagline*. Skrattet hjälper oss att upprätta distans till det ängsliga tonårsjag som vi i samma stund har kontakt med. Humorn är en effektiv ångestexorcist. Men den kollektiva upplevelsen omvandlar också den ursprungliga känslan av ensamhet och isolation, dagbokens ”ingen har nånsin!”, blir till ett samfällt ”jag har också!”.

Samtidigt finns ett nostalgiskt moment här, en fascination över tonårskänslornas oblyghet. Nostalgin bidrog förra året till den enorma succén för ungdomstvserien *Skam* bland personer över

30. Då fullvuxna män och kvinnor utan att skämmas suktade efter gymnasister, vilkas kärleksproblem framstår som mycket mer romantiska än medelålderns. Men genom att förlägga de kletiga känslorna – det patetiska – utanför oss själva, kan vi parasitera på den härliga ungdomen utan att behöva göra något åt våra egna rädslor och oförmågor, inte minst för att blotta oss och vara pinsamma.

”Men genom att förlägga de kletiga känslorna – det patetiska – utanför oss själva, kan vi parasitera på den härliga ungdomen utan att behöva göra något åt våra egna rädslor och oförmågor, inte minst för att blotta oss och vara pinsamma.”

En gammal vän läser om sin ungdoms dagböcker, och skickar sms från sitt 22-åriga jag: ”Tågresa får mig på så underligt humör. Skulle jag skriva en nyromantisk diktsamling skulle den heta ’SJ-skyminingar’”. Jag ler, tänker på en tågresa en lördagskväll nyligen. Mitt emot mig satt en kvinna och tittade ut genom fönstret. Efter en stund ser jag hennes ansikte tappa det sobra uttryck som är gängse i tyst kupé och hon börjar gråta, stilla men ändå förtvivlat. Hon ser upp och jag möter hennes blick, ler försiktigt. Efter en stund går hon och köper vin i bistron, och ser tårögt drickande fortsatt ut genom fönstret. Jag gör detsamma. En likadan liten flaska dyrt vitt vin (vuxenversionen av dem som Eva i *Skam* hade i byrålådan). Lite som en gest av samförstånd, ett ”jag har också!”, där i den ordlösa tårfyllda kupén. Jag tänkte på att jag sällan ser någon gråta offentligt, men att det händer att jag gör det själv, nyligen på ett kafé, berörd av något fint jag fått av en vän. Och av hur relationer förändras, såsom allt annat. I den känslan finns samma angelägenhet som i några av de där dagboksan-teckningarna vi skrattade så våldsamt åt. Ibland behöver den inte besvärjas och drivas ut, men kan få falla sakta och fastna. ■

Intervju: Galina Aleksejeva

Rysk bildningstradition är starkare än den i Väst

Maria Engqvist

Den ryska forskarvärldens glasnost innebar en öppning mot omvärlden och vitalisering av universitetet. Samtidigt har rysk humaniora fortfarande en stark koppling till nationell identitet och det är otänkbart att skriva doktorsavhandlingar på engelska. **Respons har träffat den ryska Tolstoj-experten Galina Aleksejeva som anser att hennes forskningsfält i dag är mycket internationaliserat.**

I Sovjetunionen präglades den humanistiska forskningen fullständigt av den totalitära marxism-leninismen. Det var, med den norske författaren Peter Normann Waages ord, att likna vid ett "allomfattande religiöst system"; den kommunistiska statsideologin gjorde anspråk på att representera sanning och historisk objektivitet. Att som akademiker inte anlägga ett kommunistiskt perspektiv i sin forskning, oavsett om det rörde sig om rysk språkhistoria eller genetik, var fram till slutet av 1980-talet i praktiken en omöjlighet. Den ryske filologen Dmitrij Lichatjov beskrev situationen för den sovjetiska forskningen i tidskriften *Nauka* (Vetenskapen) i samband med Sovjetunionens upplösning så här: "[...] inom vetenskapen fanns det en uppfattning att det i själva början av en undersökning bara kan finnas en väg, en verklig riktning, en vetenskaplig skola, och självklart, en huvudforskare, 'ledaren' för sin respektive vetenskap."

Forskningens uppgift degraderades således ytterst till att

fylla en bekräftande funktion, snarare än att vara undersökande. Naturligtvis fanns det skillnader mellan ämnena, men

sovjetmaktens inblandning en förödande roll när den underordnade dessa vetenskaper i den politiska propagandans tjänst."

”Även om anglosaxiska teoribildningar som postkolonialism, som delvis bygger vidare på marxismen utifrån ett västerländskt perspektiv, har haft svårt att få fotfäste inom den humanistiska forskningen i Ryssland, har en internationalisering ägt rum.”

denna hegemoniska, ideologiska influens isolerade rysk forskning från västliga inflytanden. Den ideologiska styrningen var allomfattande inom den humanistiska forskningen, som också spelade en central roll för identitet och ideologi. Det vittnar en annan akademisk gigant om, den nyligen bortgångne lingvisten och språkhistorikern Andrej Zaliznjak, som framhöll att "i förhållande till de humanistiska vetenskaperna spelade

I slutet av 1980-talet, i samband med perestrojka och glasnost, förändrades dock situationen i Sovjetunionen och det ideologiska trycket på den humanistiska forskningen släppte. Studenter och universitetslärare var bland de första att dra nytta av den nya öppenheten i Ryssland. Denna politiska förändring har också satt tydliga spår inom akademien. Även om anglosaxiska teoribildningar som postkolonialism, som delvis byg-

ger vidare på marxismen utifrån ett västerländskt perspektiv, har haft svårt att få fotfäste inom den humanistiska forskningen i Ryssland, har en internationalisering ägt rum. Genusvetenskapen – för att ta ett ämne som expanderat starkt i västvärlden senaste decennierna – existerar inte som enskilt ämne, men genusperspektiven börjar ändå få ett visst inflytande inom vissa forskningsmiljöer, vilket om något är ett tecken på ett närmande till den västerländska universitetskulturen.

Samtidigt finns också kontinuiteter bakåt till Sovjettiden när makthavare ständigt bevakade vad som hände inom humaniora och ingen utsaga om klassisk musik, litteratur eller historia var oskyldig; den innehade då som nu en instrumentell funktion i samhället. En sådan tendens finns kvar i dag och yttrar sig till exempel i att humaniora fortfarande har en stark förankring i rysk nationell kultur – det märks inte minst i museivärlden, men också genom ett brett och innerligt intresse hos den bildade allmänheten. Det är inte ovanligt

att se över hundra meter långa köer till museer i Moskva eller Sankt Petersburg under de ryska storhelgerna, eller att raka i samtal med en taxichaufför om något av nationalpoeten Aleksandr Pusjkins poem. Den humanistiska bildningen utgör heller inte en statusmarkör som skiljer människor från olika klasser som i Väst, utan är mycket mer naturligt integrerad i det allmänna ryska medvetandet. Exempelvis finns det starka traditioner av att regelbundet gå på teater och klassiska konserter, och Moskvas boklädor är dessutom ofta proppfulla av människor framåt veckosluten. Denna sida av Ryssland talas det sällan om.

baksida. Ryssland efter Sovjetunionens fall gick aldrig igenom den demokratisering som omvärlden hade hoppats på. I den nuvarande auktoritära regimens perspektiv utgör nationell identitet och kultur arv mycket viktiga politiska redskap. Hur detta påverkar forskningen i dag är för tidigt att säga, det finns både auktoritära tendenser och sådant som pekar mot mer akademisk frihet.

En som upplevt forskarvärldens glasnost på nära håll är Galina Aleksejeva, litteraturvetare och forskningsledare på det statliga Tolstojmuseet i Jasnaja Poljana som ligger i Tula, cirka 20 km söder om Moskva. Från

bland annat skrev romanerna *Krig och fred* och *Anna Karenina*. I dag är det ett av Rysslands mest välbesökta museer och ett viktigt forskningscentrum för Tolstoj och hans verk. Aleksejeva har arbetat med komparativ litteratur sedan slutet av 1980-ta-

världslitteraturen". Detta tema utgick från Lev Tolstojs privata bibliotek, där det finns böcker på över 40 språk bevarade.

I dag fungerar dessa konferenser som en mångfacetterad arena för akademiskt meningsutbyte. Det är en av de mest

”Det var först med den politiska förändringen i slutet av 1980-talet som jag började ägna mig åt komparativ litteratur. Då hade alla ideologiska stereotyper kollapsat, och som forskare åtnjöt man då full akademisk frihet i yrket. Det fanns inget tvång att som tidigare citera Lenin, till exempel.”

► Galina Aleksejeva.

När dagens Ryssland skildras i Väst ligger fokus i stället på de enorma klasskillnader som växt fram efter kommunismens fall och mer sällan på den kultur som i någon mån fortfarande håller samman landet.

Men myntet har också en

hennes horisont har utvecklingen varit positiv. Men så är hon också verksam på en statlig forskningsinstitution vars anseende bara har ökat efter glasnostperioden Jasnaja Poljana var författaren Lev Tolstojs gods och barndomshem, där han levde och

let. I sin avhandling skrev hon bland annat om hur Tolstoj motogs i den amerikanska litteraturen. Hon har haft en lång karriär inom forskning och kulturliv såväl i Ryssland som internationellt, och är i dag ordförande för Unescos internationella kommitté för litterära museer. I ett samtal med *Respons* berättar Aleksejeva om hur humanioras ställning förändrats i dagens Ryssland och om sin forskning om Tolstoj.

Respons: 1990-talet var över huvud taget ett mycket svårt årtionde i Ryssland. Hur såg situationen ut för en litteraturforskare under dessa år i fråga om exempelvis ekonomiska resurser och akademisk frihet?

Galina Aleksejeva: Det var snarare en positiv period för oss. Under 90-talet blev det möjligt för ryska forskare att söka internationella stipendier och utländsk finansiering för sin forskning, inte bara för forskningsprojekt, utan också för att delta i internationella vetenskapliga konferenser. Detta var också något som vi kunde börja göra på Jasnaja Poljana. Tack vare ansträngningar från vår direktör Vladimir Tolstoj, en släkting till författaren, kunde vi börja arrangera egna internationella konferenser och anordna seminarier med deltagare från hela världen. En av de mest välbesökta är "Lev Tolstoj och

prominenta litteraturkonferenserna i världen. Under den här tiden blev det även möjligt att åka utomlands på forskarutbyten i mycket större utsträckning. Själv var jag gästforskare både vid Kennaninstitutet i Washington D.C. under ett år och senare även vid Harvard University och Columbia University, där jag kunde ägna mig åt intensiva arkivstudier tack vare ett stipendium från Fulbrightstiftelsen.

Det var först med den politiska förändringen i slutet av 1980-talet som jag började ägna mig åt komparativ litteratur. Då hade alla ideologiska stereotyper kollapsat, och som forskare åtnjöt man då full akademisk frihet i yrket. Det fanns inget tvång att som tidigare citera Lenin, till exempel.

Respons: I Sverige talas det om hur vår forskning i allt större utsträckning präglas av anglicifiering. En stor andel av de doktorsavhandlingar och vetenskapliga artiklar som skrivs i Sverige i dag skrivs på engelska. Har man kunnat se en motsvarande utveckling i Ryssland?

Aleksejeva: Doktorsavhandlingar skrivna på engelska i Ryssland har jag faktiskt aldrig hört talas om, men jag vet att många ryska forskare börjar skriva sin avhandling här och sedan också försvarar den på engelska i USA eller Storbritannien. Jag ser

personligen ingenting negativt med det, den humanistiska vetenskapens värld är i grunden en och samma.

Respons: Vilka är de viktigaste internationella influenserna för den ryska litterära forskningen?

Aleksejeva: Jag kan egentligen bara tala för min egen sfär när det gäller internationella influenser och i Ryssland följer vi Tolstojforskningen i till exempel Nordamerika med mycket stort intresse. Där finns en mycket stark skola för Tolstojforskningen med många olika riktningar som vi också utför tillsammans, det gäller främst bearbetning av källmaterial och avancerade arkivsökningar. Tillsammans med en grupp slavister vid universitetet i Ottawa har vi exempelvis arbetat med de vetenskapliga kommentarerna till ett antal publikationer av Tolstoj's verk. Vi arbetar också tillsammans med den akademiska tidskriften *Tolstoy Studies Journal*. Tolstojforskningen är över huvud taget mycket internationaliserad och jag antar att det i stor utsträckning är så även inom andra litterära forskningsfält.

Respons: I Sverige talar vi ofta om vikten av självständig forskning. Hur ser det ut i Ryssland?

Aleksejeva: Jag tror att en sådan självständighet tveklöst existerar. Vi har en mycket stark akademisk tradition och en stark vetenskaplig skola som samtidigt inte hindrar oss att samarbeta med våra kollegor ute i världen, detta gynnar forskningen.

Respons: Hur har man i rysk

” Kunskap om litteratur, ryska och andra språk och historia främjar nationens kulturella kod i alla avseenden.”

humanistisk forskning sedan Sovjetunionens fall förhållit sig till de ideologiska strömningarna i väst, som exempelvis postmodernismen?

Aleksejeva: Nuförtiden har vi frihet i valet av metod och var och en har sina preferenser. Exempelvis vittnar vår konferens ”Tolstoj och världslitteraturen”,

som hålls på Jasnaja Poljana, tydligt om detta, där traditionallister, formalister och poststrukturalister möts. Det viktigaste i detta sammanhang är forskningens kvalitet. Vi har många verkligt intressanta vetenskapliga diskussioner och artiklarna är mycket originella. Det pågår ett slags integrationsprocess mellan forskare från alla världens länder, och det är verkligen en fantastisk och professionell atmosfär på dessa konferenser.

Respons: Vilken ställning har genusperspektivet i rysk litterär forskning i dag?

Aleksejeva: Inom Tolstojforskningen finns det i varje fall tveklöst många intressanta analyser med genusperspektiv. Tolstoj's skönlitteratur ger brett utrymme för en sådan ingång.

Respons: Upplever du att humaniora är mer betydelsefull för nationell identitet i Ryssland än i västeuropeiska länder i dag?

Aleksejeva: Ja, självklart är det så. Litteraturen och humaniora utgör historiskt sett en del av den ryska nationella identiteten. För att citera poeten Aleksandr Blok: ”Namnet är Pusjkjnhuset i Vetenskapernas akademi! Ett ljud klart och bekant, för hjärtat är det inte tomt!” Pusjkjnhuset i

Sankt Petersburg är som bekant den ryska vetenskapsakademins institut för den ryska litteraturen, och där finns ett fantastiskt museum! Uppenbart så är det så att vi i Ryssland har en avsevärt starkare tradition av humanistisk bildning än i Väst. Det är inte en slump att vi har så många litteraturmuseer i Ryssland och detta är en lång historisk utveckling. Våra litterära museer är bland världens främsta, och det kan jag säga som ordförande för den internationella kommittén för litterära museer i Unesco. I USA har man till exempel inte den här traditionen, fastän det självklart finns många litteraturmuseer där, så åtnjuter de i sig inte samma nationella status som i Ryssland eller i andra europeiska länder.

Respons: Vilken förankring har den humanistiska forskningen utanför universitetet?

Aleksejeva: Vi ägnar oss mycket åt folkbildning, till exempel föredrag på bibliotek, klubbar och skolor, där vi träffar intresserade människor. Vi berättar om vår forskning på en populärvetenskaplig nivå för att intressera publiken, och för att det allmänna intresset för litteratur inte ska dö ut. I dagens samhälle är detta mycket viktigt, och gäller inte bara i Ryssland!

Respons: Vilka förändringar skulle du vilja se inom den ryska universitetspolitiken för att förbättra villkoren för forskningen i Ryssland?

Aleksejeva: Jag skulle vilja se en utveckling där forskning och kultur ges, om inte första prioritet, men åtminstone en mycket stor betydelse. Kunskap om litteratur, ryska och andra språk och historia främjar och förstärker nationens kulturella kod i alla avseenden. Ett vidgande av landets kulturella horisont fungerar som ett vaccin mot barbari, mot våld och obskurantism – och utan detta är inte en verklig ekonomisk utveckling möjlig. ■

► **Maria Engqvist är masterstudent i ryska vid Slaviska avdelningen, Stockholms universitet.**

► Det statliga Pusjkjnmuseet för bildande konst i Moskva är populärt bland ryssarna.

Analys

Vad övriga Europa kan lära av erfarenheten av islamism på Balkan

Johannes Heuman

Den svenska diskussionen kring islamism och mångkultur präglas av anglosaxiska perspektiv. Sociologen Kjell Magnusson bidrar till att vidga debatten med en intressant rapport om islamism och Muslimska brödraskapet med utgångspunkt i Bosnien-Hercegovina. Men slutsatsen att sysselsättning är nyckeln till integrationsproblemen är uttjatad och kanske även kontraproduktiv.

För ett tiotal år sedan besökte jag en moské i Norrköping i samband med den muslimska högtiden eid al-fitr, som avslutar fastemånaden ramadan. Jag var utsänd av TV4 för att göra ett inslag om högtiden och blev varmt mottagen i vad jag minns som en källarlokal med bedjande män med rötter i Mellanöstern, Nordafrika och Balkan. Det var stämningfullt även för en utomstående. Samtidigt kunde jag inte frigöra mig från tanken att reportaget om de troende männen mest var en pliktskyldig beställning från chefen. Fanns det egentligen något verkligt intresse för att skildra muslimernas situation i Norrköping? Farhågan bekräftades när jag ivrigt skyndade tillbaka till redaktionen med det som jag trodde var ett scoop: en av de tongivande i församlingen förespråkade sharialagar i Sverige. Den nya vinkeln möttes med kalla handen. Nyhetssändningen avrundades i stället som planerat med bilder på män som ber. Både jag och kanske även representanter från församlingen var besvikna på

att konfrontationen aldrig blev av. Den lilla moskén förblev en exotisk kuliss i lokalnyheterna. Jag vet inte hur representativa

islamsk välfärdsstat grundad på Koranen. I dag är det den största och mest inflytelserika islamistiska rörelsen i världen.

”Det var för mig obegripligt hur Muslimska brödraskapets idéer hade fått en förankring i Norrköping och likaså hur företrädare obekymrat försvarade dessa dogmer på östgotamål.”

de män jag talade med var och huruvida det fanns en konflikt inom församlingen. Men jag har fortfarande kvar ett minne från moskén. Innan jag lämnade lokalen fick jag Muhammed Kutubs (eller Qutb) till svenska översatta bok *Missförstånd om islam*. Författaren tillhör en av de mest kända familjerna inom sfären kring Muslimska brödraskapet och sägs ha haft ett inflytande även över Usama bin Ladin. Muslimska brödraskapet är en religiös och politisk organisation som bildades i Egypten 1928 och som syftar till att skapa en

Kutub vänder sig till unga muslimer i västvärlden som anses ha hamnat på glid bort från en mer bokstavstrogen islam och boken ger en inblick i brödraskapets patriarkala tankevärld och fientlighet mot västvärlden. Muslimer uppmanas förkasta det västerländska samhället, rättssystemet och livsstilen – särskilt kvinnors emancipation och över huvud taget deras rätt att vistas i det offentliga rummet.

Det var för mig obegripligt hur Muslimska brödraskapets idéer hade fått en förankring i Norrköping och likaså hur företrädare

obekymrat försvarade dessa dogmer på östgotamål. Staden har en lång historia av invandring och även lyckad integration, mycket tack vare textilindustrin. I dag har de nedlagda fabrikererna blivit en del av stadens arkitektur och en universitetsmiljö har vuxit fram. Men vad var det som gick snett i integrationen?

När svenska forskare och samhällsdebattörer försöker förstå hur detta tankegods har uppstått och utvecklats i utanförskapsområden i europeiska storstäder eller församlingar likt den i Norrköping, riktas blickarna ofta mot Mellanöstern och Nordafrika. Men man glömmer då bort att Brödraskapets idéer har haft inflytande i Balkanområdet under flera decennier. Sociologen Kjell Magnusson argumenterar därför för att vi även har mycket att lära från Balkanområdet och det som i dag är Bosnien-Hercegovina. Denna del av Europa illustrerar på olika sätt islams belägenhet och muslimernas dilemma i ett modernt samhälle, hävdar Magnusson.

Häriifrån har också idéerna utvecklats och färdats vidare ut i

Europa. Plötsligt hamnar de i en liten moské i Norrköping och blir del av det lokala religiösa livet. Som sociolog har Magnusson varit särskilt intresserad av religion i Balkanområdet och är en av pionjärerna inom den etnicitets- och nationalismforskning som växte fram i Sverige på 1980-talet. Han har dessutom spelat en viktig roll för det offentliga samtalet genom att belysa dessa frågor. I skriften *Drömmen om en islamisk ordning – Muslimska brödraskapet i Bosnien och Hercegovina* (Timbro) ger Magnusson en kortfattad överblick av islamismens roll i Bosnien-Hercegovina, utifrån både historiska och samtida perspektiv.

Magnusson har på ett sätt givetvis rätt i att det är olyckligt att Bosnien-Hercegovina så sällan tjänar som referenspunkt i sammanhanget. Ända sedan 1400-talet har det funnits en muslimsk närvaro i denna region, efter det Osmanska rikets expansion. Under denna tid levde de etniska och religiösa grupperna åtskilda enligt det osmanska rikets så kallade millet-system, som gav samtidigt religionsfrihet, juridiskt skydd och viss autonomi av icke-territoriell art åt de avvikande judarna och kristna grupperna. När Österrike-Ungern ockuperade Bosnien 1878, i samband med slaget vid Sarajevo, förändrades de bosniska muslimernas status. I den nya politiska situationen, med sjudande nationalism från olika håll, blev religion en allt viktigare identitetsmarkör för de bosniska muslimerna.

Här fanns en grogrund för det Muslimska brödraskapets läror redan under 1930-talet. I det politiska livet fick islamismen en renässans under 1990-talet när det Demokratiska aktionspartiet (SDA) bildas. Magnusson kan visa hur detta inflytelserika parti har inspirerats av brödraskapets tänkande och att kriget 1992–1995 innebar att bosniska muslimer i högre utsträckning orienterade sig mot Iran och Saudiarabien. I dag finns olika varianter av islamism, både i moderata och mer radikala former.

Samtidigt är det förståeligt att inte fler paralleller görs till detta land eftersom de politiska

och etniska förhållandena är svåröversatta till västeuropeiska sammanhang, trots att många muslimer i Sverige kommer just från Balkanområdet. För en utomstående gäller det att hålla tungan rätt i mun i denna komplicerade mosaik av etniska, religiösa och politiska kategoriseringar som ofta är omdebatterade. Historiska skeenden i denna region är så mångtydiga att de, när de omtolkas till andra politiska sammanhang, kan ge kraft åt argument med helt olika syften. Det kan också vara en

► Moské i Sarajevo.

orsak till att denna annars så intressanta skrift aldrig riktigt lyckas förmedla någon betydelsebärande erfarenhet till svenska sammanhang. Magnusson landar i stället i slutsatsen att utanförskap och militant islamism ska förebyggas genom arbete, bostäder och utbildning; därefter får vi vara beredda att acceptera olikheter.

Betydelsen av dessa materiella villkor har varit något av en universallösning för svensk integrationspolitik och även för hur våldsbejakande islamism ska förebyggas. Sysselsättningsfrågan har överskuggat och kanske till och med blockerat andra perspektiv. Islamismen i dess olika former utgör emellertid en vidare utmaning av västerländska samhällen som även måste ta hänsyn

till den kulturella aspekten av att leva tillsammans. Från den ovannämnde Muhammed Kutub bok ter sig steget till terrordåd i ärlighetens namn ganska långt. Däremot sprider författaren ett budskap där hatet mot västvärlden och dess livsstil upphöjs till social norm. När denna vantrivsel i den västerländska kulturen slår rot bland unga män, samt väcker längtan efter en kulturell och juridisk autonomi, står sig den svenska jobbpolitiken slätt. Samhället måste med andra ord erbjuda något mer än att bara

vara ett försäkringsbolag för rättigheter och ekonomisk trygghet, för att inte fragmenteras eller förvandlas till en arkipelag av etniska reservat. Arbete, bostäder och utbildning är inte tillräckligt.

Genomslaget för den kontraktsmässiga synen på samhället bland integrationsforskare kan delvis förklaras av den anglosaxiska litteraturens starka ställning i Sverige. Här talar jag inte om Magnusson, utan snarare om Timbrofären och stora delar av den svenska borgerligheten. Liberala debattörer har länge odlat en stark beundran för den amerikanska samhällsmodellen, medan till exempel den franska har ansetts mer auktoritär, socialistisk och inkonsekvent när det kommer till integrationsfrågor. Det märks

inte minst hos Timbro förlagschef, statsvetaren Andreas Johansson Heinö. I hans intressanta bok *Farväl till Folkhemmet* skisseras en ny medborgargemenskap för Sverige.

För Johansson Heinö handlar det om att skapa ett liberalt ramverk som ska garantera individuell frihet och acceptans för mångfald utan att inta en naiv hållning inför till exempel hedersvåld. Den kulturella inramningen för samhällsgemenskapen reduceras till obligatoriska medborgarskapsceremonier för invandrare. Frågan är dock om inte en heterogen medborgargemenskap som Johansson Heinö förordar kräver en starkare starkare identitetsskapande berättelse, som kan överbygga skillnaderna och ge positiva kulturella konnotationer till gemenskapen bortom medborgarkontraktet. Kanske kräver den också en betydligt mer aktiv stat än vad Timbro vanligtvis föreställer sig. Johansson Heinö har alltför snabbt tagit farväl av det svenska folkhemmet vars fundament nu allt mer börjar intressera internationella forskare.

I den liberala anglosaxiska traditionen finns en tendens att underskatta den kulturella sidan av integrationen, liksom betydelsen av en stark centralistisk stat för att reglera konflikter mellan grupper i det mångkulturella samhället. Kjell Magnussons skrift bidrar till att vidga perspektiven genom att introducera det bosniska fallet, även om erfarenheterna är svåröversatta till Sverige. Framför allt borde svenska forskare och debattörer frigöra sig mer från nordamerikanska och brittiska idéer om hur det mångkulturella samhället ska fungera. Först då kan vi få till verkligt intressanta meningsutbyten och konfrontationer, även med de muslimer i Norrköping som efterfrågar sharialagar. ■

► Johannes Heuman är historiker och redaktör på Respons.

På plats: Littfest 2018 i Umeå

Aktuella samhällsproblem diskuteras i skönlitteraturen

Spänningen mellan individen och det samhälle hon lever i var en röd tråd i många av författarsamtalen på den elfte upplagan av Littfest. Författarna utforskar riskerna för en dystopisk samhällsutveckling, men även relationen mellan stad och landsbygd är ett återkommande tema.

MITTEN AV MARS hölls den 11:e upplagan av Littfest, en litteraturfestival som varje år drar storpublik till Folkets Hus i Umeå. Kända och mindre kända författare, journalister och forskare samtalar om sina böcker och besökarna vimlar mellan bokbord och seminarier. Ett av festivalens huvudteman för i år var vilken roll litteraturen spelar för den politiska debatten. Helt klart är det så att de aktuella samhällsfrågorna syns i litteraturen. Facklitteratur, skönlitteratur och poesi blandas, men ställer förvånansvärt likartade frågor: spänningsförhållandet mellan den enskilda människan och det samhälle hon lever i går som en röd tråd genom flera av de författarsamtal som arrangeras.

Dystopier sägs bli särskilt populära i samband med att ett samhälle upplever en kris. Vid en genomgripande känsla av att framtiden är oviss och osäker kan skönlitteraturen vara ett sätt att prova möjliga scenarion. Utforskandet av mörka alternativa samhällen, som inte är helt olika vårt eget, men där något gått riktigt snett, var ämnet för ett samtal om Hannele Mikaela Taivassalos *Scandorama* och Peter Fröberg Idlings *Julia & Paul*. Samhällena i dessa sinsemellan olika böcker liknar varandra i det att de är slutna mot omvärlden, människorna är ständigt övervakade och fientliga mot alla som uppfattas som främmande. Taivassalo säger att hennes bok växte fram ur en politisk frustration. Hur kan Finland vara världens lyckligaste land och samtidigt ha så stängda gränser? Hur lycklig är man om man inte kan vara generös? Hon menar att

det finns en dubbelhet i dagens samhälle: vi är lyckliga, men har samtidigt så mycket att förlora. Dystopin blir därför ett sätt att utforska ett *worst case-scenario* och ställa frågor om vad som händer med individen i ett totalitärt samhälle.

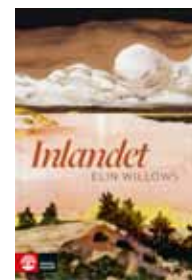
Fröberg Idling skriver om det vardagliga i det dystopiska samhället, utifrån tanken att det även under de allra värsta förhållanden uppstår någon sorts normalitet, vi människor kan anpassa oss till nästan vad som helst. Frågan är vilket ansvar en enskild individ har för det samhälle hon lever i. Det värsta i det samhället kanske inte är det monstruösa, utan att vem som helst kan vara ond genom att gå med på det och inte göra motstånd.

det som får någon att riskera sitt liv för någon annans skull? Svaret, menar hon, är att rädslan för att fascismen skulle sprida sig ända till Sverige (som den gör i Fröberg Idlings *Julia & Paul*) gjorde det värt att ta kampen på plats i Spanien. Men hon målar också upp ett alternativ till det dystopiska samhället (historiskt eller fiktivt) genom att se människans förmåga till kärlek – att vi kan se en annan människa och vilja henne väl, utan att tänka så mycket på konsekvenserna för oss själva.

SOM UTFLYTTAD UMEBO har jag när jag bott i Stockholm ibland hört kommentaren: ”Ni från Umeå verkar alltid vilja flytta hem

igen.” Det är ofta med en frågande och lätt road ton. Kanske är det inte så konstigt då att det ämne som intresserade mig mest var de författarsamtal som handlade om förhållandet mellan stad och land, centrum och periferi. Inte minst i samtalet om Elin Willows debutroman *Inlandet*. Samtalet modererades av Annika Norlin, som även hon skrivit om den där förflyttningen mellan centrum och periferi. Norlin säger att när man flyttat till Stockholm behövs det ingen förklaring. Det är det förväntade. Men flyttar du från Stockholm tillbaka till Umeå, eller varför inte från valfri centralort till landsbygden, då avkrävs du en förklaring. Vi förväntas vilja flytta till något större, något bättre. I Willows roman har huvudpersonen flyttat från Stockholm till en kommun i någonstans i Norrlands inland och sedan blivit kvar där utan egentligt syfte. Samtalet handlar

om vad den obekanta platsen gör med en människa. Spelar det någon roll att det är långt norrut, snöigt och kallt? Självsäger Willows att hennes karaktär lika gärna kunnat befinna sig i en Stockholmsförort; det är hennes inre som är i fokus, men att platsen för de flesta av hennes läsare är

”Dystopier sägs bli särskilt populära i samband med att ett samhälle upplever en kris. Vid en genomgripande känsla av att framtiden är oviss och osäker kan skönlitteraturen vara ett sätt att prova möjliga scenarion.”

obekant, nästintill exotisk, vilket förstärker känslan av huvudkaraktärens isolering och apati.

Varför blir hon kvar utan anledning? Frånkopplat handlingen i *Inlandet* är frågan fortfarande intressant. Den bygger på en urban norm som säger oss att allt det spännande, dynamiska, mångfasetterade människolivet finns i staden och som därför undervärderar det liv som går att leva utanför staden. Detta var ämnet för ett intressant samtal utifrån Po Tidholms *Läget i*

► Rapparen Silvana Imam intervjuas av Annika Norlin på Littfest 2018.

Landet och Håkan Forsells *Bebodda platser*. Den urbana normen kräver en rörelse mot städerna och mycket av det som händer utanför Stockholmsområdet verkar ibland osynligt. Tidholm pekade på att Sverige gått från att ha en regionalpolitik till att ha en regionaliserad tillväxtpolitik, det vill säga från en idé om ett gemensamt ansvar för hela landet till att kommunerna ska klara sig själva och konkurrera sinsemellan. När vi i större utsträckning förlitar oss på marknader som kräver större massa av människor, som konsumenter och producenter, driver det på rörelsen mot staden.

Forsell lyfte fram att detta inte är något unikt för Sverige. Urbaniseringen pågår över hela världen; alla samhällen oavsett storlek påverkas av att världen är globa-

”En tendens vi sett såväl i Sverige som i exempelvis USA och Storbritannien är att landsbygdens befolkning får skulden för högerpopulismens framfart. Staden ses ofta som en plats som skapar bra värderingar.”

liserad. En tendens vi sett såväl i Sverige som i exempelvis USA och Storbritannien är att landsbygdens befolkning får skulden för högerpopulismens framfart. Staden ses ofta som en plats som skapar bra värde-

ringar. I städerna är människor mer liberala, har högre utbildning, köper ekologiskt och röstar som man ska. Men, frågar Forsell, lösningen kan ju inte vara att alla lämnar landsbygden? Kanske är det dessutom så att den urbana normen kommer att brytas, menar Forsell, eftersom städer allt mindre lever upp till den idé som de förknippas med. Den urbana normen skapar i allt högre grad likadana städer överallt i världen. Det blir mer homogent och man kan inte längre hitta fickorna av friktion, kulturell stimulans, diversifiering som varit stadens lockelse sedan modernismens födelse.

Frågan som kvarstår efter detta samtal är vilka valmöjligheter vi har som människor att välja något annat. Valet att bo i staden är ibland omöjligt, men likväl nödvändigt. Många av oss kan inte bosätta oss långsiktigt i staden på grund av det stora privata kapital eller skuldsättning som bostadsmarknaden kräver, men inte heller kan vi så lätt välja att bo på landet, inte bara för att den urbana normen säger oss att det är i staden allt intressant och spännande finns, utan också för att i takt med att landsbygden avfolkats så har möjligheterna att bo kvar där eller flytta tillbaka dit minskat.

MAN SKULLE KUNNA tänka sig att Littfests bitvis ganska oväntade program, till exempel ett fullsatt seminarium om ”Hästboken som feministiskt projekt”, där ett par av de största namnen ställt in, inte skulle vara en sådan publiksuccé. Men det är något med stämningen, bokborden från de mindre och ganska nischade förlagen och engagemanget hos arrangörerna som gör att det snarare känns gemytligt än smalt

och otillgängligt. Om mycket av litteraturen i dag fokuserar på spänningsförhållandet mellan individ och kollektiv, så visas detta förhållande i en betydligt bättre dager under festivalens sista dag.

När rapparen Silvana Imam (som utkommit med en bok om sina texter) rejält försenad kliver in på scenen i en fullsatt sal, uppstår något som inte brukar hända när hon vanligtvis uppträder inför publik. I stället för tunga beats och vassa rader får publiken lyssna till ett personligt samtal med Annika Norlin om skapandets villkor och viljan att säga något meningsfullt i sina texter. Det individuella uttryck som är Silvana Imams möter en publik där kulturanterna och farbröderna trängs med den yngre publiken. Den mörka bild av samhället som speglats i dystopierna och i det svåra förhållandet mellan centrum och periferi känns på ett sätt långt borta här. Littfest känns inte perifert utan mitt i. ■

► Johanna Pettersson är doktorand i statsvetenskap vid Uppsala universitet.

OMNÄMNDA BÖCKER

Forsell, Håkan (2013), *Bebodda platser – Studier av vår urbana samtids historia*. Arkitektur förlag

Fröberg Idling, Peter (2017), *Julia & Paul*. Natur & Kultur

Imam, Silvana (2018), *Silvana*. Norstedts

Jörgensdotter, Anna (2017), *Solidärer*. Albert Bonniers förlag

Norlin, Annika (2014), *Texter*. Teg Publishing

Taivassalo, Hannele Mikaela & Anyango Grünwald, Catherine (2018), *Scandorama*. Förlaget M

Tidholm, Po (2017), *Läget i landet: 89 tankar om periferier, politik och varför landsbygdsfrågan är viktigare än du tror*. Teg Publishing

Willows, Elin Sean (2018), *Inlandet*. Natur & Kultur

Debatt

Missvisande kritik mot Delmi

Håkan Boström kritiserade i Respons 6/2017 Delegationen för migrationsstudier (Delmi) för att inte vara självständig i relation till regeringen. Hans analys är ytlig och missvisande, svarar Delmi:s ordförande Joakim Palme. Inte vid något tillfälle har företrädare för regeringen försökt påverka Delmi. **Håkan Boström svarar att Palme underskattar problemen med policynära forskning och att makt ofta utövas subtielt.**

Debatt

NR 6/2017 AV Respons recenserar Håkan Boström under rubriken Analys en kunskapsöversikt som Delegationen för migrationsstudier (Delmi) publicerat. *Invandringens historia – Från folkhemmet till dagens Sverige*, skriven av historikerna Mikael Byström och Pär Frohnert. Boström skriver: "Rapporten är kortfattat en gedigen, pedagogisk och välskrivna framställning av Sveriges migrationspolitik under de senaste 80–90 åren." Efter att ha redogjort för huvuddragen i denna är Boströms slutsats: "Det är tveksamt om rapporten *Invandringens historia* kommer kunna bidra till en mer 'rationell' flyktingpolitik. Den kan dock, lik all god historiskrivning, bidra till nödvändig reflektion kring de avvägningar vi står inför."

Om han nöjt sig med detta hade det inte funnits mycket att tillägga, men utöver referatet så angriper Boström Delmi i allmänhet och några av de rapporterna som publicerats av Delmi han inte gillar budskapet från i synnerhet. Som ordförande för Delmi välkomnar jag inte bara en livaktig debatt om själva migrationsfrågan utan också en diskussion om förutsättningarna för Delmis verksamhet och inte minst dess oberoende, men jag vill korrigera en del missförstånd och felaktigheter i Boströms artikel så att vi kan föra en dialog om dessa viktiga förhållanden på en upplyst grund.

Delmi är en statlig kommitté som har verkat under olika regeringar men med oförändrade direktiv. Direktiven är breda och ger Delmi frihet att arbeta med ett

dubbelt oberoende. Efter en modell som utarbetats för Expertgruppen för offentlig ekonomi (ESO) väljer kommittén själv vilka studier som skall göras och dessutom står rapportförfattarna själva för rapporternas innehåll och slutsatser. För att säkerställa kvaliteten i rapporterna ser Delmi till att de granskas av externa sakkunniga och diskuteras vid särskilt anordnade seminarier. Det är det klassiska sättet att arbeta i forskarsamhället. Det vi kallar "kunskapsöversikter" får en mindre utförlig granskning än de oftast mer omfattande "rapporterna" som vi ger ut, men kommitténs ledamöter har i samtliga fall möjlighet att invända mot publicering.

”Även om alla studier har sina tillkortakommanden, så skjuter Boströms kritik ovan, under och bredvid målet.”

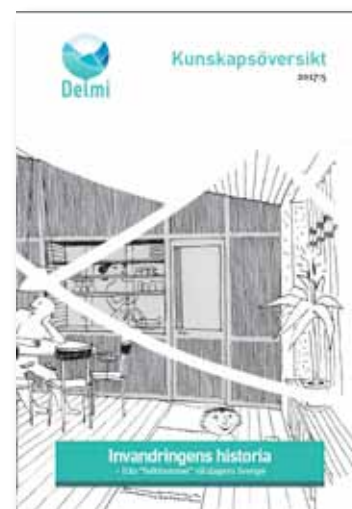
Allt detta borde Boström veta om han läst våra publikationer men han avstår från att redovisa dessa viktiga förutsättningar. Min hypotes är att han inte redovisar detta därför att det skulle ta udden av hans kritik.

Samtidigt är det förstås så att en regering kan välja att inte ge en kommitté ett förlängt mandat men då är det viktigt att konstatera att ingen kommittéledamot är ekonomiskt beroende av att sitta där. Det skiljer oss från en typisk universitetsanställd. Jämförelserna Boström gör med Ratio och SNS synes vara gjorda utan att han tagit del av deras stadgar eller övriga verksamhetsvillkor. Det innebär inte att jag kri-

tiserar universiteten eller tankesmedjorna utan bara att jag konstaterar att Boströms analys är ytlig, svepande och missvisande. Inte vid något tillfälle har företrädare för den ena eller andra regeringen försökt påverka Delmis verksamhet. Vid varje tillfälle då jag mött någon beslutsfattare har jag som ordförande informerat om vad det dubbla oberoendet innebär.

Til syvende og sidst är det förstås avgörande hur de skrifter Delmi ger ut kan bedömas. Boström tycker att Delmis produktion "delvis bekräftat" hans (oklart grundade) farhågor. Felaktigt tillskriver han Delmi uppfattningen att invandringen har positiva ekonomiska effekter när detta är en slutsats som några rapportförfattare dragit efter att ha analyserat makroekonomiska samband. Att dessa slutsatser är omtvistade är något som jag själv lyfte fram i förordet till rapporten. Det är dock för mig genuint oklart vilken uppfattning regeringen har i frågan. Vad verksamheten i Delmi anbelangar kommer den fortsätta att bedrivas utan att fästa något avseende vid vilken uppfattning sittande eller kommande regeringar har.

Boström begriper inte varför en migrationspolitisk kommitté lagt ut uppdrag att studera den mediala beskrivningen av det invandringskritiska partiet Sverigedemokraterna, utan verkar tolka det som ett politiskt uppdrag från regeringen. Inget kunde vara mer fel. Det är heller inte det enda uppdrag vi lagt ut på temat. En an-

nan studie analyserar opinionseffekter av framgångar för invandringskritiska partier. Studien visade att i ett europeiskt perspektiv finns det inga belägg för att den typen av framgångar spår på invandringsfientlighet. Studien refererades utförligt och korrekt i Sverigedemokraternas tidning (det kan dock inte sägas gälla alla våra studier). Men med Boströms analyschema skulle mottagandet av enskilda

studier "delvis bekräfta" att Delmi går i Sverigedemokraternas ledband. Det vill jag också dementera.

Boström är kritisk mot en studie som Delmi publicerat kring hur invandring beskrivs i positiva och negativa termer i våra största tidningar. Han gillar inte slutsatsen att de negativa förtecknen dominerar. Tyvärr blottar hans kritik av studien betydande missförstånd när det gäller dess metodologiska upplägg. Även om alla studier har sina tillkortakommanden, så skjuter Boströms kritik ovan, under och bredvid målet. Jag tvingas konstatera att när Boström går till angrepp mot enskilda rapporter gör han det utan någon precision. Det gemensamma temat är att Boström sett ett samband mellan dessa rapporters "invandravänlighet" och den som han menar att regeringen står för.

Riktigt intressant och talande i sammanhanget blir det när Håkan Boström angriper Mikael Byström som hösten 2015 författat en debattartikel som framstår som mycket kritisk till regeringens åtstramning av migrationspolitiken. Om Delmi gått i makthavarnas ledband hade man väl inte engagerat en person som så uppenbart problematiserat den sittande regeringens politik? I själva verket falsifierar här Boström sin egen tes om Delmis brist på oberoende. Samtidigt blottlägger han sin egen värderingsbias: den som ser positivt på migration eller vill ha mer migration misstänkliggörs systematiskt.

Boström arbetar med ett avhandlingsprojekt om journalistyrkets professionalisering men tycks i stället tillämpa kampanjournalistikens ABC. Som Boströms före detta lärare vet jag att han kan mycket, mycket bättre. ■

► Joakim Palme är ordförande för Delmi.

Svar Håkan Boström

JOAKIM PALME ÄR inte nöjd med min kritik av Delmi. Må så vara. Det är hans uppgift att försvara den verksamhet han är formellt ansvarig för utåt. Jag hoppas ändå att han kan ta till sig något av kritiken, som jag inte är ensam om.

Palme målar i sitt svar upp en halmgubbe. Jag har aldrig hävdad att regeringen direkt styr Delmis verksamhet. Däremot har jag påtalat problemen med att bedriva policynära forskning nära makten. Jag arbetade själv på SNS när institutet gav ut rapporten "Konkurrensens konsekvenser" 2011. Den modesta slutsatsen att det inte gick att påvisa positiva resultat av privata aktörer i offentlig sektor rev upp en storm utan dess like inom näringslivet. SNS vek sig delvis för påtryckningarna. Historien slutade med att forskningschefen Laura Hartmann sade upp sig i protest, åtföljd av professor Olof Petersson. SNS dåvarande VD fick ta ansvaret och avgå.

SNS hade också formellt en konstruktion med dubbelt oberoende. Hartmann hade dock brutit mot de oskrivna reglerna. Delmi har visserligen regeringen som uppdragsgivare, medan SNS främst har näringslivet. Alla som har insyn i hur politik fungerar vet dock att denna maktsfär, liksom andra maktsfärer, inte är särskilt intresserad av obekvämlig kunskap. Mötet mellan kunskapsproduktion och makt tillhör mina forskningsintressen. Makt utövas i regel på mycket mer subtila sätt än de Palme tar upp. Det är till exempel ett grundantagande i vetenskapssociologin

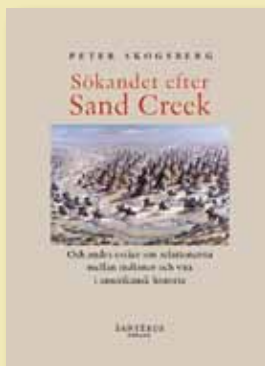
att närhet till makten, sociala strukturer, hierarkier, rådande hegemoni och klassbakgrund med tillhörande värderingar, påverkar forskningsresultat. I policynära samhällsvetenskap, i synnerhet i emotionellt laddade och politiskt känsliga frågor som migrationspolitiken, blir detta extra påtagligt. Har man en utpräglat positivistisk vetenskapssyn ligger det kanske nära till hands att avfärda sådana farhågor som "oklart grundade".

Palme vill tona ned skillnaden mellan Delmi och universiteten och hänvisar till att Delmi tillämpar Peer Review. En av de forskare som Delmi anlitar för detta – professorn i internationell migration Per Lundborg – redogjorde nyligen i *Ekonomisk Debatt* för hur hans kommentarer ignoreras. Lundborg menar att rapporten i fråga inte är vetenskapligt förankrad. Rapporten tar inte hänsyn till skillnaden mellan arbetskrafts- och asylinvandring med tillhörande skillnader i sysselsättning och humankapital och feltolkar regressionsresultaten och studerar effekten på total BNP i stället för BNP per capita. Felen är på en så pass basal nivå att sådana missgrepp knappast skulle släppts fram vid ett universitet. Missgreppen råkar dock ge en väldigt positiv bild av den förda migrationspolitikens ekonomiska konsekvenser.

Det finns fler exempel på undermåliga rapporter från Delmi och de har samma tendens. Vem som ges i uppdrag att skriva en rapport är inte ovidkommande för resultatet. Huruvida de tvivelaktiga rapporterna är representativa är underordnat när man verkar i en förtroendebransch. Det påverkar ofrånkomligen bilden av Delmi att släppa fram sådant. ■

► Håkan Boström är doktorand i ekonomisk historia vid Uppsala universitet.

—Annonser—

SÖKANDET EFTER SAND CREEK

Och andra essäer om relationerna mellan indianer och vita i amerikansk historia

Peter Skogberg

Massakern vid Sand Creek 1864 är en skamfläck i amerikansk historia. Essän om Sand Creek avslutar samlingen som också rymmer texter om slaget vid Little Bighorn, comancherna, fångenskapsberättelser, amerikansk indianpolitik i historien, Black Hills och Laramiefördraget och om året 1876 – ett anmärkningsvärt år i USA:s historia.

247 s, klotband, ill

www.santerus.se

TORGSLAGET 1829

Myter och minnen om ett norsk-svenskt drama

Torbjörn Nilsson

"Torgslaget" är ett känt begrepp i Norge och del av det kollektiva minnet. Militärt överväld mot fredliga medborgare? Vad som egentligen hände, hur och varför detta tolkades på ett visst sätt och vad det säger om Norges, och även Sveriges, historiska utveckling är denna boks tema.

316 s, hårdband, ill

TEMA ARKEOGENETIK

ATT TALA MED FÖRHISTORIEN

De senaste tio åren har DNA-analys etablerats som en av de viktigaste metoderna i studiet av forntida människor, och intresset för arkeogenetik är mycket stort i dag. Förändringar i genflödena i dagens Europa förklaras ofta med hänvisning till migration. Problemet med dessa studier, hävdar **Anders Högberg**, professor i arkeologi, är att de visserligen visar att detta hände, men inte hur och varför. Mobilitet och kulturmöten kan ske på många olika sätt och arkeogenetiken måste integreras med humanvetenskaperna för att förverkliga sin fulla potential.

Dessutom har vi ytterst begränsad kunskap om hur det går till när arkeogenetiska koder översätts till historiska berättelser, fortsätter **Anna Källén**, docent i arkeologi och forskare i kritiska kulturarvsstudier. Resultaten från DNA-analyser måste anknyta till befintliga berättelse för att bli meningsfulla och steget mellan streckkod och narrativ är i själva verket stort. Detta gör att arkeogenetikens resultat kan användas för att legitimera berättelser om det förflutna med olika politiska ambitioner.

MIGRATION ÄR INTE DEN ENDA FÖRKLARINGEN TILL GENFLÖDEN

Av Anders Högberg

Resultat från DNA-analyser de senaste tio åren har fått stor betydelse för tolkningar av människans utveckling, rörelsemönster och interaktion. **Men samtidigt kännetecknas flera studier av svagt underbyggda tolkningar. DNA-analyser visar att något har hänt, men säger inte mycket om hur eller varför. En alltför enkel tolkningsram begränsar förståelsen av människans förhistoria.** Denna forskning behöver integreras med humanvetenskapernas kunskap om släktskap, mobilitet och kulturmöten för att nå sin fulla potential.

TEMA ARKEOGENETIK

FÖR TIO ÅR sedan var det inte känt att Homo sapiens som art kan spåras mer än 300 000 år tillbaka. Inte heller hade vetenskapssamhället detaljerad kunskap om de komplexa mönster som visar när människor befolkade världens kontinenter och biotoper eller i vilken utsträckning arter möttes och gener mixades. Det var till exempel okänt att Homo sapiens och Neandertalare parat sig och fått fertil avkomma och att delar av Neandertalarnas DNA lever kvar i människor i dag. DNA-analyser publicerade de senaste tio åren har fullkomligt skrivit om vår kunskap om människans genetiska förhistoria. De kommer från ett ungt forskningsfält som snabbt kommit att betyda mycket för förståelsen av människans avlägsna förflutna.

Men även om denna forskning ger ny kunskap har dess potential inte realiserats fullt ut. Som en artikel från förra året i vetenskapstidskriften *Science* konstaterade, brister förmågan att tvärvetenskapligt integrera ny kunskap från DNA-baserade studier med humanvetenskapernas forskningsresultat. DNA-studier presenterar till exempel sina resultat i termer av släktskap, migration och kulturmöten, utan att på allvar inkludera humanvetenska-

pernas kunskaper om hur komplexiteten i dessa företeelser av mänsklig interaktion mellan individer, grupper och samhällen kan förstås. Banbrytande ny kunskap från avancerade naturvetenskapliga studier redovisas i en frånt ett humanvetenskapligt perspektiv alltför enkel tolkningsram. Det håller tillbaka vetenskapen och begränsar förståelsen av människans förhistoria. Som Anna Källén diskuterar mer i detalj i sin artikel härintill, riskerar det att på ett oönskat sätt förenkla vår tids uppfattningar av komplexa frågor som handlar om släktskap, migration och kulturmöten. Mer om detta senare, först litet bakgrund.

DNA är en förkortning av engelskans deoxyribonucleic acid, ett kemiskt ämne som bär arvs massa. Celler i våra kroppar innehåller kopior av vår DNA-molekyl, en unik genetisk kodning som ligger till grund för den individuella kropp vi alla har. Arvs massa överförs vid befruktning från kvinna och man till barn, enkelt beskrivet som ett 50-50 förhållande. Vissa delar av arvs massan överförs endast från kvinna till kvinna (mtDNA), andra delar endast från man till man (yDNA).

DNA-studier fastställer således genetiskt släktskap. Små förändringar i cellers material, mutationer som ger mindre va-

riationer i DNA-spiralen, gör att olikheter uppstår över längre tidsperioder. Dessa förändringar inträffar regelbundet. Om det sker i könsceller överförs det från kvinna och/eller man till barn. Genom selektering blir vissa mutationer dominerande. Över många generationer skapar detta förändringar inom grupper och samhällen. På så sätt är DNA relevant för att undersöka släktskap över långa tidsperioder, exempelvis i studier av människans förhistoria. Det gör det också relevant att jämföra genetiskt släktskap mellan olika platser. Grupper av individer som levde/lever i ett område jämförs med grupper av individer som levde/lever i andra områden. Likheter och skillnader i DNA ligger till grund för diskussioner om genetiskt släktskap mellan populationer kopplade till olika områden.

Arkeogenetik har tillsammans med benämningen paleogenetik blivit namnet på studier av forntida människors genetiska släktskap och hur sådana släktskap kan hjälpa oss att förstå orsaker till likheter och skillnader i människans utveckling. Arkeogenetiska DNA-studier kan göras genom provtagning på nutida befolkningar (levande DNA). Det kan också göras genom analyser av aDNA (ancient eller fossilt

DNA) genom provtagning på skelett från arkeologiska utgrävningar och museisamlingar. I båda fallen jämförs prover med kända databaser och omfattande analys- och beräkningsarbete görs för att avgöra provets genetiska historia.

En anledning till att så mycket nya resultat publicerats det senaste decenniet är att antalet forskare som världen över ägnar sig åt studier av DNA och arkeologi är fler än tidigare. Stora summor forskningsmedel läggs på denna forskning, vilket möjliggör för forskargrupper att växa och producera mer kunskap. En annan anledning är att tekniker och metoder har utvecklats. Föreningar i prover är till exempel ett stort problem i aDNA-forskningen. Ben som legat i marken eller i museimagasin är fulla med annat DNA, till exempel från museipersonal eller arkeologer som hanterat benen. Stora forskningsinsatser har gjorts för att skapa metoder med vilkas hjälp det går att skilja DNA från benet som ska analyseras från annat DNA som finns i proverna. Detta tillsammans med nya sätt att extrahera DNA och nya beräkningstekniker samt stora satsningar på forskningsinfrastrukturer med tillgång till tillräcklig datorkraft för att hantera den enorma mängd data som produceras, har bidragit till att utveckla forskningen i den positiva riktning vi nu ser resultatet av.

ETT EXEMPEL PÅ ny kunskap som denna forskning genererat är en nyligen publicerad studie från Uppsala universitet. Den visar att någon gång för mellan 350 000 och 260 000 år sedan uppstod den linje som vi nu kan definiera som det äldsta spåret av Homo sapiens. Analysen bygger på aDNA-studier av sju förhistoriska individer från KwaZulu-Natal i Sydafrika. Dessa resultat jämfördes med kända data från nutida människor och tillsammans med beräkningar av bland annat mutationstakt över generationer kunde forskargruppen presentera slutsatsen att Homo sapiens funnits på jorden cirka 100 000 år längre än vad man tidigare antagit.

Homo sapiens uppstod alltså i Afrika. Men människans utveckling ska inte ses som enkelt linjär. Även om studien av sju individer från KwaZulu-Natal har fokus på södra Afrika, finns andra undersökningar som ser tidiga utvecklingslinjer i östra Afrika. Flera studier visar komplexa mönster av hybridisering och genflöde inom gränserna för dagens Afrika innan Homo sapiens befolkade andra kontinenter. Det är alltså sannolikt att Homo sapiens parade sig med andra arkaiska människoarter som fanns i Afrika och att detta bidragit till utvecklingen av Homo sapiens.

San är ett klickspråkstalande urfolk som i dag lever i södra Afrika. Långt tillbaka i

förhistorien befolkade deras genetiska förfäder förmodligen andra områden också. Vissa individer från San har en genetisk historia som går att spåra längre tillbaka än för någon annan nu levande grupp. Dessa resultat visar att det för 160 000 till 110 000 år sedan skedde delning(ar) mellan grupper som resulterade i olika utvecklingslinjer. De grupper som i olika omgångar över lång tid förflyttade sig norrut i Afrika och så småningom "ut ur Afrika" till andra kontinenter, utvecklade

”I ljuset av ny kunskap om hybridisering mellan arterna är en rimlig hypotes att Neandertalare inte dog ut på grund av sämre adaptiva förmågor i mötet med Homo sapiens, utan att arten genom någon form av selektiv parbildning uppgick i Homo sapiens.”

en annan genetisk historia än grupper i södra Afrika. Inte heller detta ska ses som raka utvecklingslinjer. I stället är det komplicerade mönster av mix genom parning med arkaiska människoarter som skapat den mångfald vi i dag ser som resultat i vetenskapliga studier.

Vi får utgå från att olika arter har levt sida vid sida under lång tid och parat sig över det vi nu kallar artgränser, men vi vet inte något om hur gränsdragningarna mellan dessa arter upplevdes i förhistorien. De tecken på korsningar i dagens Eurasien mellan Neandertalare, Denisovamänniskan och Homo sapiens som flera studier undersökt visar de utmaningar som finns för framtida forskning när det gäller att tolka hur olika arter samexisterade. Här finns mycket att undersöka. Ett konkret exempel är att Homo sapiens och Neandertalare levde samtidigt i dagens Europa i cirka 10 000 år. I ljuset av ny kunskap om hybridisering mellan arterna är det en rimlig hypotes att Neandertalare inte dog ut på grund av sämre adaptiva förmågor i mötet med Homo sapiens, utan att arten genom någon form av selektiv parbildning uppgick i Homo sapiens. Att undersöka om det var så, och i så fall hur det gick till, är en fantastiskt spännande uppgift för framtida forskning och den kräver tvärdisciplinära

forskarlag. I vilken utsträckning en sådan genetisk hybridisering kanske också ledde till kulturella och sociala förändringar är förvånansvärt litet undersökt. En rimlig hypotes att undersöka är exempelvis om den rika materiella kultur vi ser i Europa vid tiden efter 35 000 år sedan, som de fantastiska målningar och ristningar som påträffats i grottor i Spanien och Frankrike, är en kulturell konsekvens av gränsöverskridande möten mellan Neandertalare och Homo sapiens.

TITTAR VI PÅ forskning som fokuserar på Europa och litet närmare i förhistorisk tid finns flera exempel på hur DNA-studier gett ny kunskap. Studier av både levande DNA och aDNA visar på tre genflöden som tydligt påverkat den förhistoriska demografin. Det första är från tiden för cirka 43 000 år sedan och rör de första spåren av Homo sapiens i dagens Europa. Dessa människor var jägare-samlare-fiskare. Det är inte helt klartlagd hur de genetiskt förändrades genom möten med andra grupper och arter över lång tid och i vilken utsträckning de bidragit till den genetiska uppsättning som människor som lever i Europa i dag har.

Det andra genflödet kan spåras till dagens Anatolien. Här har vi de första tydliga bevisen för neolitisering för cirka 11 500 år sedan, det vill säga samhällen som inte bara levde av det naturen gav utan också domesticerade den genom att hålla tamdjur och bruka jorden. Flera studier visar samstämmigt på genflöde från dessa grupper in i dagens Europa. Exempelvis finns deras DNA i grupper som levde på Iberiska halvön och i nuvarande Tyskland för cirka 7 000 år sedan och i grupper som levde i dagens Storbritannien och södra Skandinavien för cirka 6 000 år sedan. Dessa resultat har fått flera forskare att likställa detta genflöde med offensiv mass-migration av jordbrukande grupper. Förklaringsmodeller har lagts fram som hävdar att neolitiseringsinträffade genom att grupper tog land i anspråk som tidigare användes av jägare-samlare-fiskare, antingen genom att tränga undan dessa eller genom assimilerings. Det är dock få studier som i detalj faktiskt studerat människornas mobilitet i ljuset av genernas migration.

Det tredje genflödet kan spåras till tiden för cirka 4 500 år sedan. Flera undersökningar har visat ett påtagligt genflöde från öster och dagens pontisk-kaspiska stäppen in i Europa. Många studier knyter samman resultaten av DNA-analyser med förändringar i materiell kultur samt omfattande språkförändringar i form av införandet av indo-europeiskt språk. Också i dessa fall kopplas genflöde till omfattande migration.

FRÅN STORA UTBLICKAR över ny kunskap om människans evolution till kunskap om förhistoriska genflöden i Europa, ska jag nu zooma in på stenåldern i vårt närområde. Skandinavien ligger långt upp i norr. Eftersom denna del av världen blev fri från is efter sista istiden senare än andra delar av Europa, blev den också befolkad senare. Detta har påverkat hur människor möttes här och således också den förhistoriska genetiska signaturen. Dagens Skandinavien har en komplex populationshistoria med påtaglig mix av genflöde från flera områden under olika förhistoriska tidsperioder.

Vid istidens slut för mellan 14 000 och 12 000 år sedan rörde sig grupper av människor i nordost längs Fenno-skandiakusten och efterlämnade spår efter bosättningar i norra Sverige och Norge. Dessa grupper av jägare-samlare-fiskare har genetiska signaturer som till delar kan kopplas till områden i dagens Sibirien. I sydväst vid ungefär samma tid följde grupper isens kant när den drog sig tillbaka över dagens Danmark och Skåne. Dessa grupper hade genetiska signaturer som kan kopplas till centraleuropeiska jägare-samlare-fiskare. Hur dessa två genetiska grupper, en från söder och en från norr, rörde sig vidare över dagens Skandinavien och möttes under de många tusen åren av jägar-samlare-fiskare-stenålder är inte helt känt. Att individer från båda grupperna träffades och fick barn tillsammans är dock klart. Detta visar exempelvis analyser av ett cirka 6 000 år gammalt skelett som påträffades vid arkeologiska utgrävningar i dagens Motala och som uppvisar genetiska spår från båda dessa grupper.

De äldsta arkeologiska spåren av jordbruk och tamboskap i vår del av världen är från tiden runt 6 000 år sedan. Det neolitiska levnadssättet verkar då ha introducerats på några platser i dagens södra Skandinavien. Tydliga genflöden från de grupper som levde på kontinenten och som kom ur de tidiga neolitiska grupperna från områden i dagens Anatolien, har påvisats i DNA-analyser av individer som daterats till tiden strax efter de äldsta kända arkeologiska spåren av neolitisk ekonomi. Som nämnts tidigare är migration en flitigt använd förklaringsmodell till hur neolitiseringen gick till. Enligt denna tolkningsmo-

► Reproduktion av grottmålning i Altamira. Från Deutsches Museum i München.

dell flyttade människor både sig själva och sina gener när de tog ny mark i anspråk för sitt jordbruk. Att omfattande genflöde ägde rum är ett faktum. Några hundra år efter de första arkeologiska spåren av jordbruk och tamboskap påträffar vi genetiskt släktskap mellan individer i dagens södra Sverige och individer från jordbrukande grupper på kontinenten. Men hur det gick till under de första generationerna av förändring i livsstil vid tiden strax innan 4 000 före vår tideräkningens början är inte helt utrett.

”Att omfattande genflöde ägde rum är ett faktum. Några hundra år efter de första arkeologiska spåren av jordbruk och tamboskap påträffar vi genetiskt släktskap mellan individer i dagens södra Sverige och individer från jordbrukande grupper på kontinenten.”

Från tiden runt 5 300 år sedan och cirka 1 000 år framåt finns arkeologiska spår i form av bland annat materiell kultur, gravar och bosättningsmönster som inte finns i äldre lämningar. Dessa spår kopplas

samman med jägare-samlare-fiskare-grupper som levde längs Östersjökusten i nuvarande östra Sverige. Dessa grupper verkar ha levt parallellt med jordbrukande grupper. Utifrån resultat av aDNA-studier är det tydligt att dessa grupper var genetiskt åtskilda. Jägare-samlare-fiskare-grupperna har likheter med tidigare skandinaviska jägare-samlare-fiskare-grupper, medan de jordbrukande grupperna har genetiskt släktskap med centraleuropeiska jordbrukare. Samtidigt visar dessa studier också på inslag av mix mellan genetiska grupper. Detta har tolkats som gränsöverskridande kontakter, något som tidigare varit känt från analyser av arkeologiska lämningar.

OVAN HAR JAG lyft fram ett axplock av nya resultat från de senaste tio årens forskning inom arkeologi och DNA-forskning. Exemplet är taget från nationella och internationella forskningsprojekt. De spänner över tider som omfattar människans avlägsna förflutna fram till närmare förhistorisk tid och de är hämtade från flera världsdelar. Även om jag bara skrapat på ytan av allt som finns publicerat, är det en imponerande mängd kunskap som forskningen presenterat under ett decennium. Ändå inledde jag denna text med att antyda att något saknas. Det är dags att förklara varför.

När resultat från DNA-studier som visar likheter och skillnader i genflöde över tid och rum ska förklaras, är migration den absolut mest populära förklaringsmodellen till hur detta hänt, oavsett om studien handlar om tidigmoderna människor i

Afrika eller jordbrukande grupper i Europa för 10 000 år sedan. Migration gäller som förklaring till *hur* genflöde uppstått. Och undersökningarna visar med all tydlighet att genflöde ägt rum. Problemet ligger i att studierna undersökt *att* detta hände, inte *hur* och *varför*. Det innebär att förklaringsmodellen som lyfts fram – migration – i merparten av dessa studier faktiskt inte analyserats. Utifrån ett långtidsperspektiv är det klarlagt att människors mobilitet spelade roll. De undersökningar som gjorts visar att rörlighet är ett utmärkande drag för människan. Studierna förklarar dock inte *hur* migration kunde få gener att bytas ut eller *varför* det hände. Detta är ett problem. Studierna förvirrar när de undersökt *att* något hänt, men påstår att de har analyserat *hur* eller *varför* detta hänt.

Kvinnor föder barn. Män är delaktiga när kvinnor blir gravida. När detta grundläggande drag i mänsklighetens överlevnad studeras (för)historiskt med hjälp av genetikens metoder, är mönster som skapats över lång tid i fokus, det vill säga släktskap genom blodsband då DNA vid befruktningen överförs från en kvinna och/eller en man till deras avkomma.

I arkeologiska studier är fokus ett annat. Familjestrukturer vet vi inget om i det avlägsna förflutna. Vi vet alltså inte hur släktskap eller relationer mellan vuxna

som får avkomma. Så är det ju också i dag i vårt samhälle. Genöverföringen mellan man och kvinna är för många viktig som definition av den mamma/pappa/barn-relation de befinner sig i. För andra är andra utgångspunkter viktiga.

Från antropologin hittar vi exempel på grupper – i detta fall definierade som grupper som själva ser sig som en enhet i relation till andra vilka de betraktar som en annan grupp – som ingår i sociala relationer som stärks genom kontinuerliga möten och mobilitet. I dessa möten och mobilitet. I dessa möten förts ibland gener vidare. Resultatet är fortgående processer av både kulturella förändringar och utbyte av gener. Sett över lång tid kan detta ge omfattande förändringsmönster. Men det sker i en takt som gör att enskilda individer inte upplever det som förändring. Andra exempel från historien är när konflikter eller naturkatastrofer medför att hela eller delar av grupper av människor flyttar eller flyttas från en plats till en annan. Detta har ibland medfört genetisk mix, ibland inte.

Mobilitet och kulturmöten kan alltså ske på många sätt med olika resultat. Eftersom vi genom humanvetenskaper som exempelvis arkeologi, antropologi, mobilitetsforskning, kulturarvsforskning, etnologi och historia vet att det finns en mångfald sätt som samhällen hanterat detta på, är det otillräckligt att DNA-studier inte använder denna kunskap som underlag för tolkning.

FLERA ARKEOGENETISKA studier präglas alltså av förklaringsmodeller där det som vi kan se är resultat av människors interaktioner över hundra(tals) eller tusen(tals) år, används som förklaring till vad som faktiskt ägde rum. Det är en ofullständig förklaringsmodell. Det som vi i backspegeln kan se hände över lång tid, förklarar inte hur och varför det som

faktiskt skedde kunde bli av. Förklaringsmodeller mår bra av att contextualiseras, att förankras i konkreta arkeologiska lämningar, kulturhistorisk kunskap och teoretisk förståelse. Nya frågor behöver ställas: Hur möttes människor för att det mönster vi i dag ser i analysresultaten ska kunna uppstå? Flyttade människorna med sina gener? Eller var det först gener och sedan människor som flyttade? Eller flyttade man fram och tillbaka under lång tid? Vem flyttade? Var det barn, unga, kvinnor, män, gamla eller en mix? Vilka var de övergripande sociala, ekonomiska eller kulturella

konsekvenserna för de människor som var inblandade i detta? Här finns utrymme för intressanta tvärvetenskapliga samarbeten

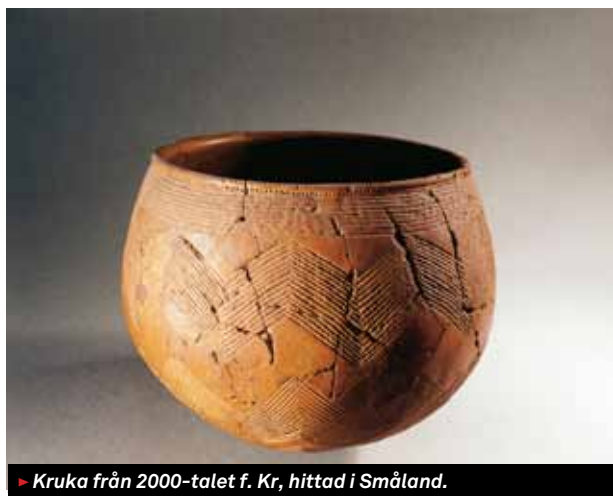
” Rimligt är att sådana studier inte tar migration som en självklar utgångspunkt för tolkning, utan i stället i detalj undersöker alternativa förklaringar till hur processer av komplexa möten mellan grupper kan ha bidragit till att skapa de övergripande trender av genflöde vi i dag känner till.”

som integrerar detaljerade arkeologiska forskningsresultat med naturvetenskapliga studier. Rimligt är att sådana studier inte tar migration som en självklar utgångspunkt för tolkning, utan i stället i detalj undersöker alternativa förklaringar till hur processer av komplexa möten mellan grupper kan ha bidragit till att skapa de övergripande trender av genflöde vi i dag känner till.

Sådana arkeogenetiska studier har publicerats. Nyligen presenterades tolkningar av aDNA-data från 400 individer från västra och centrala Europa från tiden runt 4 600 år sedan. Resultaten är komplexa. De visar att migration hade litet att göra med den likartade kulturella utveckling som kan ses i Centraleuropa och på Iberiska halvön, medan samma form av kulturell utveckling i Storbritannien verkar vara resultat av omfattande migration. Denna och andra liknande studier stakar ut riktningar för intressanta forskningsfält där migration som enarådande förklaringsmodell problematiseras och fördjupas.

Det finns andra områden att utveckla. Arkeologiska studier har föreslagit en befolkningsökning från 1 till 8 miljoner i dagens Europa och från 1 till 14 miljoner i dagens Mellanöstern under perioden 6 500 till 2 000 år sedan. Även om uppskattningar av storleken på förhistorisk populationer är förknippade med källkritiska problem som påverkar exaktheten i beräkningarna, är trenden tydlig. Under denna tid skedde en stor befolkningsökning. Hur detta påverkar tolkningar av resultat från DNA-analyser är inte helt utrett.

Kulturella reproduktionsmönster på-

► Kruka från 2000-talet f. Kr, hittad i Småland.

och barn var strukturerade eller hur de förstods i sin samtid. Vad vi vet från antropologins studier från andra tider och platser är att släktskap och familjerelationer kan se väldigt olika ut. Barn har inte alltid varit barn på samma sätt i alla situationer. Vem som kan kallas pappa eller mamma behöver inte ha med gener att göra, inte heller behöver det vara en av varje. Många personer kan vara inblandade i relationer med yngre generationer på ett sätt som skiljer sig radikalt mot ett mamma/pappa/barn-förhållande som genetikerna undersöker genom sambandet man och kvinna

verkar resultat av DNA-analyser. Exempelvis visar en nyligen publicerad studie att mix mellan jägare-samlare-fiskare och jordbrukare i dagens Centraleuropa och på Iberiska halvön verkar ha varit driven av selektion där män från jägare-samlare-fiskare-grupper parade sig med kvinnor från jordbrukande samhällen. Hur sådan selektion inverkar på migrationstolkningar baserade på överregionala genetiska mönster är inte känt.

Ytterligare ett utvecklingsområde ligger i det arkeologiska material som svensk uppdragsarkeologi undersökt. Stora infrastrukturella satsningar på flera platser i södra Sverige har bidragit till ett i det närmaste världsunikt forskningsmaterial. I exempelvis sydvästra Skåne har enorma exploateringsytor grävts ut och väldoku-

menterade komplexa lämningar från alla (för)historiska tidsperioder undersökts. Integrerad humanvetenskaplig och naturvetenskaplig forskning med dessa material i fokus har stor potential att bidra till ny förståelse av människors liv under förhistorien.

DE SENASTE TIO åren har kunskapen om populationsstrukturer, hybridisering och genflöden ökat på ett helt fantastiskt sätt. Denna forskning har dock en underutnyttjad potential, eftersom den inte i någon större utsträckning förankrats i humanvetenskapernas kunskaper om fenomenen som till exempel släktskap, mobilitet och kulturmöten. Det ska också sägas att humanvetenskaperna inte i någon större utsträckning har ansträngt sig att omformulera

sina kunskaper om dessa fenomen utifrån de senaste tio årens resultat från DNA-studier. Det bidrar också till underutnyttjad potential. För att realisera potentialer krävs samarbeten över disciplinränder, samarbeten som kombinerar ingående naturvetenskapliga och humanvetenskapliga kunskaper. För att få till stånd detta behöver ambitioner växlas upp. Data är viktigt att publicera, men data behöver ges tolkande mening. Detta är en insikt som under senare år mer och mer börjat synas inom vetenskapen. Det stakar ut en lovan- de riktning för kommande forskning.

► Anders Högberg är professor i arkeologi vid Linnéuniversitetet.

NÄR STRECKKODER BLIR IDENTITETER OCH BERÄTTELSE

Av Anna Källén

DNA-tekniken beskrivs ofta i nyhetsmedierna som en demokratisering av släktforskning och en revolution för historisk forskning. Men det finns stora risker när mänskliga sanningar presenteras direkt ur en streckkod och kunskap formuleras för att passa in i ett medieklimate där enkla samband och sensationella avslöjanden gynnas. **Kunskapsproduktionen kring arkeogenetik sker inte bara i laboratoriet, utan i symbios mellan forskare, journalister, museer och den historieintresserade allmänheten. Den nya DNA-tekniken kräver en stark kritisk humaniora som motvikt.**

TEMA ARKEOGENETIK

ARKEOGENETIK ÄR DET nya svarta i arkeologisk forskning och i populärhistoria. Även om intresset för arkeogenetik – användningen av molekylärgenetiska metoder för att analysera DNA från forntida människor och djur – är stort internationellt, har fältet fått ett särskilt genomslag i Sverige. Det stora intresset för genetik i arkeologisk forskning framgår inte minst av de anslag som Riksbankens Jubileumsfond delat ut till arkeogenetiska projekt under

den senaste femårsperioden: 70 miljoner kronor fördelade på två forskningsprogram (2013 och 2016), jämfört med totalt 41 miljoner kronor till alla övriga projekt inom arkeologi mellan 2012 och 2017. Ett exempel på det stora populärhistoriska intresset är vetenskapsjournalisten Karin Bojs intensiva rapportering om arkeogenetik i *Dagens Nyheter* och hennes stora framgångar med boken *Min europeiska familj de senaste 54 000 åren*, som tilldelades Augustipriset 2015.

Hur kan vi förstå detta extraordinära intresse för arkeogenetik i Sverige i dag? Tidsmässigt kan boomen kopplas till ett löfte om att genom avancerade metoder kunna utvinna genetiskt material ur kvarlevor från forntida människor och genom sekvensering få tillgång till hela genomet, det vill säga den totala arvsmassan. Tillgången till hela genomet förefaller i populärvetenskapliga framställningar kunna erbjuda en fullständig information om den forntida människan, vilket i sin tur tycks

kunna ge evidensbaserade exakta svar på komplexa, tidigare svårlösta frågor om mänsklig identitet genom historien. Här framstår genetikern ofta som en humanvetenskapens goda magiker som ställer till rätta, avslöjar historiska oegentligheter och övergrepp och presenterar rena fakta om det förflutna. Auktoriteten och säkerheten i genetikerns analys betonas ofta bildmässigt genom en förstärkt variant av den klassiska vita rocken, en heltäckande vit skyddsoverall som ska säkerställa att provet inte kontamineras av substanser från forskarens egen kropp. Som visuellt tecken markerar överallan ett avstånd till betraktarens vardag. Dess anknytning till laboratoriets avancerade instrument och beräkningar upphöjer analysen till något ogenomträngligt.

Genetikens aura av fakticitet gör att resultaten av arkeogenetiska undersökningar kan presenteras som sensationella och avslöjande, på ett sätt som resultat från prövande och långsamt kunskapsuppbyggande humanistisk arkeologi sällan kan göra. Forskningsresultat presenteras med fetstilta nyhetsrubriker, såsom:

”DNA-forskare tog död på seglivad myt”

”How farmers took over the world: Hunter-gatherers fell for their agricultural rivals, new DNA study finds”

”DNA proves fearsome Viking warrior was a woman”

Rubrikerna talar ofta om bevis och avslöjanden. Arkeogenetiken tycks härmed ge näring åt en uråldrig och kittlande populär föreställning om att arkeologen ska kunna blottlägga forntiden mitt framför våra ögon – som när Howard Carter i november 1922 bröt igenom väggen in till Tuthankhamons grav, lyste upp gravkammaren med ett vaxljus och utbrast: ”Jag ser underbara ting!” Arkeogenetiken tycks här ge en direkt tillgång till forntidens alla mysterier, utan att behöva ta omvägar via tolkning och kritisk reflektion.

Men om vi stannar upp och tittar litet närmare på vad som i praktiken sker när arkeogenetiska forskningsrön blir till, ser vi snart att en genetisk kod inte alls är samma sak som en historisk berättelse. Faktum är att vi i dag har ytterst begränsad kunskap om hur det går till när arkeogenetiska koder översätts till historiska narrativ. DNA-koden materialiseras analytiskt som en serie streck på en skärm eller ett papper. Den innehåller i sig själv inga ord, ingen identitet, inga avslöjanden. Det står inte ”viking”, ”kvinna” eller ”jordbrukare” i DNA-koden. För att resultaten av en DNA-analys ska bli meningsfulla måste

kodens små streck jämföras med andra streck, och den likhet eller olikhet som kan urskiljas måste uttryckas i ord och text. En historisk dimension måste tillföras för att arkeogenetiska resultat ska kunna säga något om det förflutna, och det måste finnas en hänvisning till angelägna frågor eller problem i dagens samhälle för att tidningarna ska skapa rubriker. Men hur går detta till? Vem bestämmer vilka ord som ska användas? Och var kommer berättelserna ifrån, om de inte kommer från strecken i DNA-koden?

I ett nystartat forskningsprojektet undersöker jag tillsammans med tre kollegor hur det går till när genetisk kod blir berättelse. Vi utgår ifrån tidigare forskning av den sociala dimensionen av genetik inom medicin och i relation till släktforskning. Denna forskning visar att genetiska undersökningar nästan alltid knyter an till starka narrativ, berättelser som engagerar och

”Vinklingen och ambitionen i berättelserna indikerar att det finns en politisk dimension av genetikforskningen, som skymms av föreställningen om ett kliniskt och objektivt avstånd, symboliserat av de ordlösa koderna och genetikerns vita overall.”

berör. Tvärt emot föreställningen om att arkeogenetik erbjuder rena fakta om det förflutna, visar forskningen att resultaten från en DNA-analys är starkt beroende av de berättelser och de diskurser som resultaten knyter an till och infogas i.

Detta är i sig inte förvånande, eftersom koden som sagt måste översättas till text och knyta an till någon form av befintlig berättelse för att bli meningsfull. Men det är intressant att notera att de historiska berättelser som har knutits till DNA-resultat ofta har haft en specifik vinkling och en tydlig ambition. De har ofta handlat om identitet och tillhörighet, om vem som äger rätten till en plats eller ett historiskt sammanhang. DNA-studien syftar då i allmänhet till att avslöja fel i den gängse historieskrivningen, att skriva om historien för att ge upprättelse åt missförstådda och osynliggjorda grupper och individer. Vinklingen och ambitionen i berättelserna indikerar att det finns en politisk dimen-

sion av genetikforskningen, som skymms av föreställningen om ett kliniskt och objektivt avstånd, symboliserat av de ordlösa koderna och genetikerns vita overall.

DEN AMERIKANSKA SOCIOLOGEN Alondra Nelsons bok *The Social Life of DNA – Race, Reparations, and Reconciliations After the Genome* (2016) ger en intressant bakgrund till de senaste årens boom för arkeogenetisk forskning i Sverige. Nelson beskriver hur DNA-analys för historiska ändamål utvecklades, främst i USA, från några tidiga försök i slutet av 1980-talet, till att bli ett viktigt populärhistoriskt kunskapsfält från och med de första åren på 2000-talet. Den genetiska analysen är i USA intimt sammanlänkad med politisk aktivism och historiska uppgörelse- och försoningsprojekt, drivna av politiska intressegrupper. Även om denna aktivism ofta involverar afroamerikaner eller nordamerikanska ursprungsfolk finns även andra exempel. I det uppmärksammade projektet Las Abuelas de Plaza de Mayo bidrog DNA-analyser till att kidnappade barn kunde återförenas med sina biologiska far- och morföräldrar flera decennier efter de systematiska mord och övergrepp som utfördes av diktaturen i Argentina 1976–1983.

Bland afroamerikaner har DNA-analysen ofta syftat till att spåra en individs och familjs genealogiska rötter, från samtiden via slavhandeln som historiskt övergrepp, tillbaka till en viss grupp, stam eller geografiskt område i Afrika. Här har DNA-studier kommit att utmana den tidigare bilden av USA:s historia genom det genetiska avtryck man numera beskriver som Jefferson-effekten – efter den länge inofficiella, och officiellt förnekade, sanningen att landsfadern Thomas Jefferson hade en sexuell relation med sin slav Sally Hemings och var biologisk far till ett av hennes barn. DNA-studier har kunnat bekräfta att Jefferson sannolikt var far till Hemings barn, och vidare att sexuella relationer mellan manliga slavägare och kvinnliga slavar var något som förekom långt utanför det enskilda fallet med Jefferson och Hemings, vilket har fått genetiska konsekvenser för stora grupper afroamerikaner. Många afroamerikanska personer som har DNA-testat sig har med stor förvåning upptäckt att de har en avsevärd del av sitt genetiska ursprung i Västeuropa (se till exempel den BBC-producerade tv-dokumentären *Motherland – A Genetic Journey* som finns på YouTube). På nationell nivå har det lett till att historieskrivningen om slaveriet och den dåvarande relationen mellan svarta och vita i USA har ifrågasatts. Den identitetspolitiska kopplingen har fått Nelson att beskriva användningen av DNA-studier som ”an extraordinary, uncharted arena of

► Rekonstruktion av viking utifrån DNA-analys på museet Vikingaliv i Stockholm.

twenty-first-century racial politics”. Men även om vi lätt kan enas om att historiska uppgörelse- och försoningsprojekt som dessa är välkomna och viktiga, bör vi inte glömma att det finns ett lika stort intresse för genetik i den andra änden av det politiska spektrat. Den politiska potentialen visar sig också inte oväntat i ett stort intresse för DNA-studier hos högerextrema grupper som yttrar sig i bloggar, poddar och kommentarfält.

Några saker i Alondra Nelsons läsvärda bok är särskilt intressanta att notera i relation till arkeogenetisk forskning och populärhistoria i Sverige i dag. En är den starka kopplingen mellan arkeogenetik och släktforskning. Med möjligheten att själv topsa sig och få sitt DNA kartlagt, kan nu vem som helst koppla ihop sin egen kropp med arkeogenetiska forskningsresultat. DNA-analys har länge varit en självklar del av släktforskning i USA, vilket man kan se i *Who Do You Think You Are?*, den amerikanska förlagan till SVTs populära släktforskningsprogram *Vem tror du att du är?*. Nu har detta börjat slå igenom även i Sverige. Karin Bojs, som har använt sitt eget DNA som utgångspunkt för sina bästsäljande böcker, där berättelserna går tiotusentals år tillbaka i tiden, har starkt bidragit till denna trend. DNA-tekniken beskrivs ofta i nyhetsmedierna som en revolution för släktforskningen, och som en demokratisering av historisk forskning. Det sägs att du – genom att analysera och registrera ditt eget DNA – bidrar till en kartläggning av släktträd och kan hjälpa andra att spåra sin genealogiska historia. Genom att betala för analysen bidrar du till forskning och kunskap om hur mänskligheten hänger ihop. Men, som Nelson också påpekar, är det många som blir besvikna över hur litet

information som egentligen kommer ur ett DNA-test, och vidare att det som kallas DTC – *direct-to-consumer-tester* – i allra högsta grad är en business. Många av dem som utgett sig för att altruistiskt hjälpa människor att finna sina rötter (till exempel tar hon upp DTC-pionjären Rick Kittles) har samtidigt byggt framgångsrika företag och karriärer kring sin verksamhet. Det finns stora pengar i DNA-industrin.

NELSONS BOK BELYSER också den starka och produktiva relationen mellan historisk genetik och medier, vilket kan förklara varför arkeogenetik har ett medialt genomslag som inte går att jämföra med annan historisk forskning. Nelson visar hur det stora intresset för DNA-analys för släktforskningssyften i USA går att koppla till den populära tv-serien *Rötter*, som baserades på Alex Haleys roman från 1976 och visades första gången 1977. Med en rad tv-dokumentärer och serier baserade på genealogisk forskning, som *African American Lives* med Henry Louis Gates och de redan nämnda *Motherland – A Genetic Journey* och *Who Do You Think You Are?*, kopplades tjugofem år senare den fiktiva historien i Alex Haleys roman till tittarnas längtan efter att utforska sina egna rötter. Genom DNA-metoden erbjöds de medverkande – och indirekt även tittarna – en möjlighet att tillfredsställa sin längtan genom att få exakta, vetenskapliga svar på var de hade sina rötter. När man tittar på dessa dokumentärer och serier är det dock tydligt att den vetenskapliga exaktheten i själva verket är tämligen flexibel när den möter den förväntan och de identitetsskapande narrativ som redan finns hos de medverkande. Se till exempel den unge mannen i *Motherland – A Genetic Journey*, som har in-

vesterat hela sitt liv i sin svarta identitet och deltar i programmet för att få veta exakt vilken stam i Afrika som utgör hans ursprung. Chocken efter avslöjandet att han i själva verket har stora delar av sitt genetiska ursprung i Tyskland är stark, men snabbt övergående. Han fullföljer i stället målet med sitt sökande och reser till öken i Niger för att möta Kanuri-folket, som delvis delar hans genuppsättning. När det konstateras att de inte talar samma språk säger han: ”I have come from far, far... but I’m still Kanuri. I am Kanuri.”

Alondra Nelson tar också upp en tänkvärd släktforskningsrelaterad fråga, som handlar om rätten att säga nej och om rätten att förfoga över sin egen historia. En DNA-analys ser vid första anblicken ut att handla om en enda individ, men innebär i praktiken en kartläggning av de inbördes relationerna mellan ett stort antal människor. Det gäller också politiska anspråk som baseras på DNA-studier – de omfattar alltså både individ och kollektiv. Nelson tar som exempel författaren Louise Erdrich, som fick erbjudandet att göra ett DNA-test inom ramarna för en tv-serie, men tackade nej efter att ha konsulterat de äldste i sitt samhälle. Erdrich, som tillhör ett ursprungsfolk, förklarade att hon och hennes samhälle uppfattar hennes DNA som hela gruppens tillhörighet och att hon därför inte ansåg sig ha rätten att göra testet, även om hon personligen var intresserad. I dagens Sverige, som har kallats världens mest individualistiska land, kan tanken på att ens eget DNA ägs av en hel grupp låta märkligt. Men det finns många exempel på samhällen och sammanhang, även i dagens Sverige, där den traderade kunskapen om vem som är släkt med vem är av avgörande betydelse för gruppens och individens identitet. I sådana sammanhang kan en DNA-analys uppfattas som ett intrång och ett övergrepp. Kultur, identitet och gemenskap formuleras helt enkelt för de allra flesta människor på andra och mer komplicerade grunder än vad som kan utläsas av de spår efter tidigare generationer som finns lagrade i kroppens celler. Dessutom kanske inte alla vill minnas allt. Hur förhåller sig DNA-analysen till rätten att få glömma?

EN VIKTIG DEL av arkeogenetikens lockelse, och en anledning till att den attraherar så stora forskningsanslag och ger så stort medialt genomslag, är dess metodologiska löfte om exakta, rena och objektiva fakta om det förflutna. Längtan, eller begäret, efter en objektiv sanning om vad som har hänt i det förflutna är inte ny och inte heller begränsad till historisk forskning. Advokaten Johanna Björkman, som också är doktorand vid Stockholms universitet, har

studerat användningen av DNA i juridiska sammanhang. I en intervju i SVT-dokumentären *Helikopterrånet* säger Björkman att DNA-bevisning uppfattas som något modernt och ”har kommit fram som ett resultat av den här driften [...] att rättsväsendet vill ha ett bevismedel som man inte kan på något sätt svära sig fri ifrån. Ett objektivet bevismedel som säger väldigt mycket mer än vad man kanske som person eller vittne kan uttala.” Hon menar dock att man inte bör hysa en övertro till DNA-spår, som i själva verket är ”ett sannolikhetsbaserat bevismedel”. I juridisk mening kan DNA-spår därmed inte utgöra huvudbevis, utan bara användas som komplement till annan bevisning.

Enligt Björkman finns det alltså inom juridiken en begärsdriven tilltro till DNA som objektivet bevismedel, som inte motsvaras av värdet av DNA när det kommer till en verklig rättsprocess. Ett motsvarande begär efter objektiv sanning tycks finnas i allmänhetens förväntningar på vad DNA ska kunna göra inom arkeologin. Dessa förväntningar ger värde till den genetiska metoden och det kommer till uttryck i tidningsrubriker, som talar om arkeogenetiska rön i termer av bevis och avslöjanden. Ur ett historiskt perspektiv går det att se paralleller till andra metodologiska genombrott inom arkeologin. Under det tidiga 1900-talet skulle kranimetrin avslöja skillnader mellan människor, under 1950-talet skulle kol-14 ge en exakt tillgång till forntidens händelser och under det tidiga 2000-talet skulle geografiska informationssystem (GIS) och datoranimeringar få forntiden att framträda inför våra ögon. Ingen av metoderna har i långa loppet kunnat ersätta humanistisk tolkning och i backspegeln kan vi konstatera att kritisk reflektion har varit minst lika betydelsefull som någon naturvetenskaplig metod för att komma fram till den arkeologiska kunskap om det förflutna som vi har i dag. Men det finns en aura av exakthet och objektivitet kring de naturvetenskapliga metoderna – och dess-

utom en alldeles särskild tilltro till DNA som det hårdaste av alla fakta om det mänskliga livet – som är av betydelse om vi vill förstå det populärhistoriska genomslaget för arkeogenetisk forskning.

När vi betraktar arkeogenetik som populärhistoria, ser vi att ett enda forskningsresultat ger upphov till en stor mängd utsagor, av många olika aktörer och i mycket varierande former och kanaler. Ett stort antal utsagor, aktörer och medier är involverade i de processer som skapar mening kring ett arkeogenetiskt forskningsresultat – från pressmeddelanden och öppna föreläsningar till museiutställningar och kroppsrekonstruktioner; från tv-program till bloggar och sociala medier; från universitetsforskare och journalister till bildredaktörer, konstnärer och forskningsfinansiärer.

Det tycks vara fråga om ett komplicerat samspel mellan olika aktörer och medier och det går därför inte att härleda den populärvetenskapliga framställningen av arkeogenetik till en eller ett fåtal källor. Universitetsforskarna, som gjorde DNA-analysen och skrev den vetenskapliga artikel som först presenterade resultatet är delaktiga, men långt ifrån ensamma eller styrande i processen. Det är uppenbart heller inte fråga om en envägskommunikation, där forskarna så att säga ”sprider” sina vetenskapliga resultat till allmänheten. Snarare bör den vidare kunskapsproduktionen kring ett arkeogenetiskt forskningsresultat förstås som en komplicerad flervägskommunikation mellan en mängd aktörer och medier, där nya bitar läggs till i varje led. De populärhistoriska medierna följer en annan logik än laboratoriet och den vetenskapliga tidskriften, men aktörer på båda sidor utnyttjar resultatets möjlighet till att få uppmärksamhet. I stora arkeogenetikprojekt finns till exempel ofta någon anställd med specialkompetens för presskontakter och populär framställning. Stora naturvetenskapliga tidskrifter som *Nature* och *Science* arbetar medvetet med presentationen av sina artiklar, i ett format som ska attrahera nyhetsmedier och underlätta vidare sprid-

ning utanför den vetenskapliga sfären. Vetenskaplig kunskapsproduktion sker alltså i det här sammanhanget i en sorts symbios mellan forskare, journalister, museer och den historieintresserade allmänheten. Och den utförs inte bara i laboratoriet, utan även på Twitter.

Genom alla dessa aktörer och medier skapas berättelser och meningsfulla sammanhang kring forskningsresultaten. För att få djupare kunskap om hur det här går till, kommer vi i vårt forskningsprojekt att analysera processerna och mönstren för meningsskapande kring ett antal arkeogenetiska forskningsresultat. Härigenom vill vi också komma åt och analysera den ofta förbisedda ideologiska, eller politiska, dimensionen av arkeogenetisk forskning. I sin bok *On Longing* (1993) skriver Susan Stewart: ”Det är ur meningsskapandets mönster som vi härleder det ideologiska, ty det som inte sägs bär på kulturella antaganden; det-som-alla-vet behåller inte artikuleras. Och dessa oartikulerade antaganden är i själva verket de mest djupgående ideologiska av alla antaganden, för de genomsyrar alla aspekter av medvetandet.” Fakta och fiktion går här inte att skilja åt i två tydliga kategorier. För även om genetiken förefaller erbjuda hårda fakta om människans identitet (och det är den föreställningen som ger arkeogenetiken dess värde) så är fakta och fiktion två intimt sammanflätade aspekter av det historiska berättandet.

I boken *Narratives of Human Evolution* (1991) visar Misia Landau hur den vetenskapliga kunskapen om utvecklingen av de tidigaste människorna har antagit en narrativ form, som även återfinns i gamla folksagor. I sin mest avskalade form kan narrativet beskrivas som berättelsen om en hjälte som kommer från enkla omständigheter och ger sig ut på en resa, där hen blir prövad och får avgörande hjälp av givare längs vägen, övervinner hinder och transformeras, tills hen slutligen når målet – ett högre utvecklingsstadium. Narrativet kan innefatta en mängd olika händelser, hjältar och givare, men antar alltid i princip samma format. Formatet, som Landau härleder till de stora antropologernas populärvetenskapliga verk i början av 1900-talet, lever kvar i många berättelser kring arkeogenetiska forskningsresultat i dag. Och i de tv-serier om släktforskning som *Alondra Nelson* tar upp i sin bok kan vi se samma berättelseformat: om underdog-hjälten som ger sig ut på sitt livs resa, blir hjälpt (ofta av vetenskapen), övervinner hinder och till slut når ett nytt stadium av sin personliga utveckling. Vetenskapsmannen är i ett närbesläktat narrativ också

THE ATLAS OF A 1000 ANCIENT GENOMES PROJECT

I Sverige domineras aDNA-forskningen av det så kallade Atlas-projektet (*The Atlas of a 1000 Ancient Genomes Project*). Det är ett samarbete mellan internationellt framgångsrika forskare vid Stockholms universitet och Uppsala universitet, i samverkan med nationella och internationella partners. Projektet är multidisciplinärt. Genetik och DNA-studier kombineras med studier av skelettmaterial. Projektet undersöker människans förhistoria. Orsaker till demografiska och evolutionära förändringar är i fokus. Syftet är att skapa en katalog (en Atlas) över genetisk variation genom förhistorien. Studieområde är Eurasien. Projektet finansieras av Vetenskapsrådet, Riksbankens Jubileumsfond och Knut och Alice Wallenbergs Stiftelse.

Källa: theatlas.se

ett slags hjälte, som likt Perseus, Andromedas vingbeskoddade räddare, slaktar ett monster (fördomen) och räddar oskulden (sanningen). Minns till exempel rubriken "DNA-forskare tog död på seglivad myt".

I vår forskning kommer vi bland annat att följa det stora Atlasprojektet som sedan 2014 drivs i samarbete mellan universiteten i Uppsala och Stockholm. Från Atlasprojektet har det hittills kommit två särskilt uppmärksammade resultat. Det första var att jordbruket spreds till Skandinavien av människor med ursprung i Anatolien (och att dessa var genetiskt åtskilda från de jägare-samlare som samtidigt levde i Skandinavien), det andra att skelettet i en krigargrav på Birka tillhörde en kvinna. Båda resultaten, i synnerhet det om vikingakrigaren, spreds snabbt och gav upphov till fetstiltade rubriker i tidningar över hela världen, inslag i *CNN* och *Al Jazeera*, och väckte starka känslor på sociala medier bland såväl forskare som allmänhet. Utan att föregå vår undersökning går det att konstatera att båda analysresultaten knyter an till starka, populärt förankrade narrativ (om neolitiserings och vikingens könsidentitet), vilket visar att narrativet är av avgörande betydelse. Båda resultaten står också för ett dramatiskt avslöjande – inte minst vikingakrigaren (trots att det redan på 70-talet, på osteologiska grunder, hade påpekats att skelettet med största sannolikhet hade tillhört en kvinna). Vi ser att det i båda fallen handlar om att avslöja felaktigheter i den tidigare historieförskrivningen och ställa narrativet till rätta.

VILKA BLIR DÅ konsekvenserna av en stark tilltro till genetik i historisk forskning? Intressegrupper med fokus på etnicitet

och identitetspolitik både till höger och vänster i det politiska spektrat engagerar sig i frågor om genetik och ursprung. Oavsett om man har som ambition att visa att Sverige är byggt på invandring eller på närvaron av en enda etnisk grupp, bidrar den genetikbaserade diskussionen till en betoning av en viss typ av identitetskategorier. Genetiken kan främst ge svar på frågor om etnicitet (i essentiell, fysisk mening), släktskap, biologiskt kön och genetiska sjukdomsmönster. En konsekvens av ett så starkt fokus på arkeogenetik i historisk forskning, särskilt med tanke på dess mediala genomslag, är att essentiell etnicitet och biologiskt kön betonas i det offentliga samtalet och får ännu mer uppmärksamhet som absoluta och vid födseln bestämda identitetskategorier. Annan humanvetenskap – som visar att genetik är en av flera faktorer som bestämmer en människas identitet, och att identiteten (inklusive den upplevda etniciteten) förändras i olika situationer och genom människans liv – saknar i dag den vita överallens vetenskapliga credo i det populärhistoriska rummet.

Få arkeologer eller historiskt intresserade forskare skulle i dag hävda att arkeogenetik är en helt ointressant eller oanvändbar metod. Om tveksamhet uttrycks, är det i allmänhet baserat på vetenskapen om hur tidigare metodologiska genombrott (som kol-14 eller GIS) har överskattats, och en medvetenhet om de fasansfulla historiska konsekvenserna av tidigare mätningar och jämförelser mellan forntida och nu levande kroppar (till exempel genom kranometri och andra delar av rasbiologin). Men intresset för arkeogenetik är stort, även bland mer humanistiskt orienterade arkeologer.

Bekymmersamt ur både vetenskaplig och etisk synpunkt är dock tilltron till den objektiva sanningen i DNA-koden, i kombination med den stora flexibilitet som tycks finnas när koden ska översättas till en meningsfull berättelse. Den olyckliga kombinationen av tilltro och plasticitet gör det potentiellt möjligt att "rentvätta" och därigenom legitimerar tämligen utsvävande berättelser om det förflutna med vilken politisk ambition som helst, med hänvisning till den objektiva sanningen i DNA-koden. Berättelser om forntiden är särskilt sårbara, eftersom det inte finns någon som kan säga emot om koden tolkas helt fel. Här tänker jag till exempel på skelettet efter en man som låg begravd i ett järnåldersgravfält i Danmark, och som efter DNA-analys av en dansk forskargrupp kunde konstateras ha en genetisk relation till människor i Centraleuropa, Etiopien, eller på Arabiska Halvön. I en mängd tidningsartiklar blev han känd som "Araben" i den danska järnåldersgraven – detta trots att det inte fanns några yttre tecken i gravläggningen och de föremål han hade fått med sig, på att han skulle ha betraktats som annorlunda än de som var begravda på samma plats. I jämförelse med den unge mannen i *Motherland – A Genetic Journey* som aktivt valde en Kanuri-identitet och att glömma kopplingen till Tyskland, blir sårbarheten hos forntidens människor slående. Var finns deras rätt till att forma sin egen identitet och vilken är deras rätt till glömska, om vi tror att genetik är en fullständig spegling av deras identitet?

Det finns stora risker med en blind tilltro till att tydliga och enkla mänskliga sanningar ska kunna presenteras direkt ur en streckkod. Någon, någonstans, måste omsätta koden till en berättelse. Men vem är det som översätter? Med vilka motiv? Hur går det till? Och hur aktiveras föreställningar om etnicitet och nationell identitet i dessa översättningar? Förhoppningsvis kan vi ge fler svar på de här frågorna om några år. Men redan nu kan vi konstatera att det finns anledning att ifrågasätta idén om att en stark metod kan ersätta tolkning och kritisk analys. Det är i själva verket precis tvärtom: en stark laborativ metod kräver en lika stark kritisk humaniora.

► Anna Källén är docent i arkeologi och forskare i kritiska kulturarvsstudier vid Stockholms universitet. Källén leder forskningsprojektet Kod-Narrativ-Historia tillsammans med mediehistorikern Andreas Nyblom, idéhistorikern Daniel Strand och genetikern Charlotte Mulcare. Projektet är finansierat av Riksbankens Jubileumsfond.

► Det stora intresset för DNA-analys i släktforskning i USA kan kopplas till tv-serien *Rötter*.

FÅ MODERNA SVENSKA författar- och konstnärskap är så präglade av anekdoten och självbiografen – om inte självmytografen – som Åke Hodells (1919–2000). Han var piloten som störtade under en militärovnings 1941 och som efter konvalescens gick över till poesin. Han var barnteatermakaren, vars fester jobbade på stadshotellet i Trosa under tidigt 1950-tal och fick lyriska lästips på en krognota av ingen mindre än Gunnar Ekelöf. Han var skolpojken som under 1920-talet inte kunde lära sig Heidenstams dikt "Sverige" utantill och tvingades skriva den på tavlan otaliga gånger, men som fyrtio år senare tog en konceptuellt anlagd "hämnad" genom att publicera *Verner von Heidenstam: Nya Dikter* (1967), där nationalskaldens poem stänkts ned av expresiva bläckfläckar.

Självfallet har denna biografiska sidotext påverkat receptionen av Hodell och den har utgjort resonanslåda i verken själva fram till författarskapets avslutande romankvartett från 1980- och 90-talet. Men kanske har den också begränsat skrivandet om verket. Det är hur som helst talande att den enda boklånga studien varit Magnus Haglunds initierade, men biografiskt orienterade bok från 2009.

Fram till nu. I slutet av förra året försvarades nämligen den första avhandlingen om Hodell av litteraturvetaren Johan Gardfors vid Göteborgs universitet. *Åke Hodell – Art & Writing in the Neo-Avant-Garde* är också en studie som på ett givande sätt förskjuter och undersöker relationen mellan liv, verk och verksamhet. Med större konsekvens än tidigare utförs en teoretiskt och historiskt uppmärksam belysning och analys av Hodells poesi och konst – samtidigt som Gardfors låter de ovan nämnda "biografemen" (den term från Roland Barthes som nyttjas) få den funktion de förtjänar.

Det är en begränsad del av Hodells arbete som undersöks, den som utspelade sig på 1960-talets vidgade konstfält – den mest intressanta, vill jag tillägga. I början av detta decennium genomgick det hodellska skrivandet en påtaglig vändning

från den lyriska modernismen i diktsamlingarna *Flyende pilot* (1953) och *Ikaros död* (1962) till en intermedial och tvärestetisk praktik, som växlar mellan ord, bild och ljud, mellan boksida, scen, galleri och teknisk inspelning, manifesterat i mytomspunna verk som *igevär* (1963) och *General Bussig* (1964). Hodell kopplade upp sig till avantgardets tradition, samtidigt som

och oläsbarhet – utan även ge perspektiv på den moderna litteraturens och konstens relation till tekniska medier i stort.

Åke Hodell – *Art and Writing in the Neo-Avant-Garde* består av fem analyskapitel, omgivna av en inledning och en "konklusion". I inledningen redovisar Gardfors, väl kortfattat, villkoren för sin undersökning, och framhåller att syftet med studien är att placera Hodells verk i en vidare kontext av litteratur och konst samt givetvis undersöka den vändning som ovan skisserats. Den var trots allt präglad av Hodells erfarenhet som pilot, av kriget, störtningen och närheten till döden, vilket gav en existentiell laddning åt intresset för medieteknologier och estetiska experiment.

AVHANDLINGENS FÖRSTA kapitel, "Swedish Concrete", tecknar den litterära och konstnärliga kontext i vilken skapandet skulle vända, en kontext som präglades av just konkret poesi och inflytandet från en författare och konstnär som Öyvind Fahlström. Gardfors kryssar fram mellan institutioner som Moderna Museet och Fylkingen, mellan utställningar och böcker, strömningar och genrer i sin kunniga kartläggning. Vägledande för placeringen av Hodell blir begreppen "materialitet", "performativitet" och "konceptualitet", illustrerat genom en diskussion av boken och föreställningen *igevär*. Detta orderord – som i bokform dras ut över 48 sidor – påminner också om hur relationen mellan språk, makt och politik aktiveras i sammanhanget. För Hodell inbegreps de poetiska deformationerna ett motstånd och var nära förbundet med hans

politiska engagemang, som profilerades genom det sena 1960-talets USA-kritik.

Kapitel två, "Poetry of the Radar Screen", utforskar spänningen mellan motstånd och makt – frihet och tvång – i en teknisk informationsålder. I fokus står passagen mellan två poetiska paradigm: "övergången från antropocentrisk modernism till en utforskning av maskinens icke-mänskliga signalsystem", som Gardfors skriver. Kapitlet inleds med en diskus-

KONSTARTERNA & MEDIER

Johan Gardfors

Åke Hodell – *Art and Writing in the Neo-Avantgarde*

UNIVERSITY OF GOTHENBURG | 327 S. | ISBN 9789188348883

LÄSBART OM AVANTGARDISTISK OLÄSBARHET

Recensent **Jesper Olsson**

JOHAN GARDFORS AVHANDLING undersöker på ett givande sätt relationen mellan liv och verk hos Hodell. Den preciserar bilden av hans skrivande med dess utforskning av skriftens gränser, deformationer och oläsbarhet och ger perspektiv på den moderna litteraturens och konstens relation till tekniska medier i stort. Dock hade en del resonemang kunnat skärpas och föras vidare, bland annat genom att koppla till dagens medieekologi. Det hade möjliggjort en mer utförlig diskussion om relevansen av Hodells arbeten i dag. Aktualiteten hos hans arkivistiska poetik tycks självklar nu när människor oavbrutet arkiverar sina liv med hjälp av digitala medier.

hans verk placerade sig inom ramen för en mediekultur av tv, radio och bandspelare, cybernetik, satelliter, robotar och datorer.

Från denna position skulle många författare och konstnärer under efterkrigstiden gestalta och bearbeta identitet, minne och representation med nya material och medel. Därigenom kommer Gardfors undersökning inte bara att precisera bilden av Hodells skrivande – dess utforskning av skriftens gränser, språkliga deformationer

sion av ljudkompositionen *Strukturer III* (1967), baserad på inspelningar av vapen, men analytisk tyngdpunkt ligger på det multimediala verket *Lågsniff*, uppfört som performance 1964 och sedermera realiserat som tv-film (1965) och bok (1966). Det är de senare versionerna som intresserar Gardfors. Dels lyfter han fram leken med olika medier, tecken och signaler (telegrafi, radio, diagram, kod etcetera), dels undersöker han det "nätverkade" subjekt som iscensätts, format av teknologier. För Hodells del var detta en akut erfarenhet från pilotens cockpit. Som Gardfors visar hade problematiken också preparerats redan i författarens femtiotalsarbeten och var sammanflätade med hans utformning av en "oläsbarhetens konst".

DEN SENARE UTGÖR nav i kapitlet "Illegibility and Holocaust", som begrundar förbindelsen mellan estetik och etik. Diskussionen rör två syskonböcker av Hodell från 1960-talets mitt: *Orderbuch* (1965) och *CA 36715 (J)* (1966). Den förra är ett föregivet dokument från nazismens koncentrationsläger: en svart anteckningsbok med en maskinskriven, numeriskt ordnad lista över lägerfångar och det "bruk" som gjorts av deras kroppar (enligt skrämmande angivelser som "Seife", "Motoröl" och "Unbrauchbar"). Den senare boken har lånat sin titel från den sista posten i föregångaren och består av oläsbar handskrift som löper över sidorna. Å ena sidan bödelns och byråkratins kyliga skrift, å den andra det lidande offrets piktur.

Gardfors läser Hodells böcker i anslutning till filosofiskt orienterad Förintelse-litteratur av Primo Levi och Paul Celan och lyfter fram "modernistisk dunkelhet" och "avantgardistisk oläsbarhet" som två kompletterande strategier för att skriva det "orepresenterbara" – det som enligt Theodor Adorno omöjliggjorde poesi efter Auschwitz. Via olika spår leds kapitlet till en avslutande jämförelse mellan det skriftens gränsläge som *CA 36715 (J)* materialiserar och den subjektivitet på gränsen som Giorgio Agamben ringat in i sina reflektioner kring "det nakna livet".

Bokens fjärde kapitel, "Found Poems", i mitt tycke det svagaste, har siktet inställt på återbruk och appropriering. Än en gång lyfts två verk fram: *Bruksanvisning för symaskinen Singer Victoria* (1965) och det redan nämnda *Verner von Heidenstam: Nya Dikter* (1967), bägge publicerade på Hodells eget förlag Kerberos. Det första är just en återutgiven manual, som försetts med tilläggen "Åke Hodell", "Roman" och "Kerberos"; det andra utgörs alltså av det bläckfläckade exemplaret av Heidenstams diktsamling från 1915. Det förra diskuteras i anslutning Marcel Duchamp och

► Åke Hodell, ur *CA 36715 (J)* 1966.

readymadens tradition, medan det senare analyseras som ett försök att inte bara bearbeta litteraturens materialitet via negation, utan som ett alstrande av "nya former av representation".

Även om subjektivitet – och nya former att representera denna – utgjort en röd tråd i Gardfors reflektioner kring

”Även om viktiga iakttagelser och analyser av Hodell har gjorts av tidigare forskning och kritik, som Gardfors också i viss utsträckning bygger vidare på, erbjuder han en betydligt mer genomarbetad och mångfacetterad reflektion.”

skrivande och oläsbarhet, och även om Hodells liv är en ofrånkomlig ingrediens i diskussionen av hans verk, är det i avhandlingens sista kapitel som det självbiografiska explicit ställs i centrum. Rubriken är "Autobiography and Archive" och dess första led refererar till Hodells collagebok *Självbiografi* (1967), en palimpsest av texter och bilder hämtade från filosofiska arbeten av Platon, Wittgenstein och andra, söndrade och censurerade klipp från tecknade serier, diagram, tabeller, kartor, handskrift, maskinskrift och fotografier. Gardfors beskriver det "själv" som skapas som ett mångskiktat subjekt, som kan kopplas till informationsålderns "nätver-

kade" och utspridda dito. På likartat sätt växer det personliga arkiv som Hodell själv startade under sitt liv och som nu finns på Kungliga Biblioteket till ett "nätverk av relationer och frändskaper". Dess form och utformning begrundas av Gardfors i anslutning till en "arkivalisk impuls" (Hal Foster) i 1900-talskonsten, och avhandlingen slutar där den började: med en jämförelse mellan Hodell och Öyvind Fahlström, mellan deras på en gång besläktade och olikartade sätt att förstå och använda sig av arkivet.

DE STORA FÖRTJÄNSTERNA med Gardfors avhandling har redan lyfts fram. Även om viktiga iakttagelser och analyser av Hodell har gjorts av tidigare forskning och kritik, som Gardfors också i viss utsträckning bygger vidare på, erbjuder han en betydligt mer genomarbetad och mångfacetterad reflektion. Utan tvekan kommer hans diskussion kring skrivande, intermediala relationer, oläsbarhet och de etiska och politiska frågor som tar form i språkets, skriftens och subjektivitetens gränzoner att lägga ytterligare en dimension till den samtida forskningen kring medier och estetiska praktiker. Att studien är skriven på engelska är därför dubbelt bra: den sprider kunskap om ett författarskap som annars skulle läsas in i det nationella men hör hemma i en större kontext, och den träder in i ett internationellt akademiskt samtal.

Dock finns det en del tvivelaktigheter och ofullständigheter i Gardfors arbete. Somliga är nog effekten av avslutningsstress och av att det rör sig om en disputationsutgåva som ska bli en förlagsutgåva bok. Jag tänker dock inte bara på formaliskavanker, som avsaknad av register, eller på den tidigare nämnda "konklusionen", som på ett plan tycks kongenial – en delvis oläsbar text av överstrykningar à la Hodell

C A 36715 (J)
Seife
C A 36716 (J)
Seife
C A 36717 (J)
Motoröl
C A 36718 (J)
Seife
C A 36719 (J)
Leppenschirm
C A 36720 (J)
Seife
C A 36721 (J)
Motoröl
C A 36722 (J)
Seife
C A 36723 (J)
Motoröl
C A 36724 (J)
Seife
C A 36725 (J)
Leppenschirm
C A 36726 (J)
Seife
C A 36727 (J)
Motoröl
C A 36728 (J)
Seife

► Åke Hodell, ur *Orderbuch* (1965).

– men som mer indikerar en brist på tid till summering och utblick. Snarare handlar det om att vissa aspekter av resonemangen hade kunnat skärpas och föras vidare. Bland annat gäller det de teoretiska förutsättningarna. Gardfors är en skarp och uppmärksam läsare, men han hade kunnat följa upp sin initiala och innebördsdiga iakttagelse att verken så att säga formulerar sin egen teori. Jag ställer mig också tveksam till den genomgående tanken att Hodells skriftoperationer – hans collage och bläckfläckar och oläsliga handskrift – representerar subjektivitet snarare än formar eller till och med producerar den. Kanske kan detta relateras till frågan om ”medier” och deras ontologi och verkningar, som hade kunnat drivas ett steg längre, till exempel genom en koppling till samtida medieekologi, vilket i sin tur hade möjliggjort en mer utförlig diskussion kring relevansen av Hodells arbeten i dag. Aktualiteten hos deras arkiviska poetik, till exempel, tycks självklar i en tid när människor inte gör annat än arkiverar sina liv med hjälp av digitala medier.

INVÄNDNINGAR AV DET slaget är till viss del en funktion av studiens ambitionsnivå och rikedom på iakttagelser och reflektioner. Viktigast är att Gardfors med sin fascinerande undersökning placerat Hodells 60-tal på en internationellt läsbar karta – på en plats där det kan fortsätta att verka och vidga kunskapen om estetikens och mediernas, skrivandets och läsandets historia.

► Jesper Olsson är biträdande professor i språk och kultur med inriktning mot litteraturvetenskap och mediehistoria vid Linköpings universitet.

Per-Olof Erixon
& Julia Pennlert (red.)

Digital humaniora
– humaniora i en digital tid

DAIDALOS | 229 S. | ISBN 9789171735249

KRITISKA PERSPEKTIV PÅ DIGITAL HUMANIORA

Recensent **Christian Lenemark**

BEGREPPET DIGITAL HUMANIORA förekommer numera ofta i forskningspolitiska sammanhang, men det är oklart vad som skiljer den från mer traditionell humaniora.

Det är framför allt de kritiska diskussionerna om begreppet som gör denna antologi till angelägen läsning.

KONSTARTERNA & MEDIER

DIGITALISERINGEN AV SAMHÄLLET och kulturen har under 2000-talet blivit alltmer påfallande. Internets och de digitala mediernas påverkan på vår förståelse av oss själva och vår samtid går knappast att överblicka. Denna utveckling har också på allvar börjat göra avtryck inom humanistisk forskning och undervisning. Sedan etable-

ringen av Humlab i Umeå år 2000 har det vid flera svenska universitet och lärosäten grundats centrumbildningar som inriktat sig på att studera digitala fenomen och integrera digitala verktyg och metoder i humanistiska sammanhang.

Hur ska man då som humanist navigera i vår digitala samtid? Vad kan humaniora bidra med när det gäller vår förståelse av att leva i det sociologen Manuel Castells benämnt internetgalaxen? Hur har den digitala medieutvecklingen påverkat hur vi läser, skriver, forskar och undervisar? Vad innebär egentligen begreppet digital humaniora, som på senare tid blivit något av ett nyckelbegrepp i den akademiska och forskningspolitiska diskussionen i Sverige och internationellt? Dessa frågor – framför allt de sistnämnda – aktualiseras i den tvärvetenskapliga antologin *Digital humaniora – humaniora i en digital tid*, som rymmer tio bidrag av forskare verksamma inom litteraturvetenskap, pedagogik, historia, idéhistoria, religionssociologi, etnologi, engelska, bokhistoria, medie- och kommunikationsvetenskap samt samiska studier och nordisk folkloristik.

På ett plan kan boken, redigerad av Per-Olof Erixon, professor i pedagogiskt arbete vid Umeå universitet, och Julia Pennlert, vid utgivningen doktorand i litteraturvetenskap och verksam som adjunkt vid Bibliotekshögskolan i Borås, läsas som ett inlägg i den debatt om humanioras kris och möjligheter, som då och då blossat upp under de senaste decennierna. Bakom bidragen skönjs en mer eller mindre tydlig ambition att visa hur humaniora kan göra sig relevant och attraktiv genom att överbrygga glappet mellan det C.P. Snow redan på 1960-talet kallade de två kulturerna, det vill säga mellan en mer tekniskt fientlig, ”mjuk” humaniora versus en mer tekniskt optimistisk, ”hård” naturvetenskap.

I flertalet av antologins kapitel finns inställningen att humaniora kan berikas genom att bejaka de digitala verktygen och de metoder som utvecklats i deras kölvatten. Digitaliseringen av stora textkorporer gör det möjligt för den humanvetenskapliga forskaren att ta ett steg bort från materialet och fjärläsa texter i stället för att närläsa dem, för att på så vis kunna avtäckta mönster och avvikelser som annars inte är synliga. Digitala visualiseringar av ett material kan ge en fördjupad förståelse av historiska skeenden och historisk utveckling. Den digitala teknologin möjliggör nya forsknings- och skrivpraktiker. Medie- och kommunikationsvetaren Pelle Snickars hävdar i sin diskussion om Google Docs och samskrivande att humanvetenskaplig forskning som bedrivs i ”enskildhet, i nätverkens tidsålder ter sig [...] som något av en anomali”.

MEN DET FINNS också de som, likt litteraturvetaren Anders Öhman, har en mer skeptisk inställning till den digitala medieutvecklingen och till uppfattningen att digitaliseringen i sig skulle frigöra läsaren och göra hen mer aktiv jämfört med mer traditionell litteraturläsning, en syn som var vanlig i forskningen om läsning i digitala medier för några år sedan. Utöver att försöka slå hål på denna närmast mytiska föreställning, argumenterar Öhman för att "läsning i de nya digitala medierna och läsning i traditionella tryckta medier [...] svarar mot olika behov hos läsarna". Vilka dessa behov är tydliggörs dock aldrig och när exempelvis Snickars upphöjer det digitala på bekostnad av det analoga, gör Öhman närmast det motsatta genom att omhulda läsningen av den tryckta, analoga boken visavi läsningen av digitala texter.

Även Per-Olof Erixon landar i sin undersökning av läsundervisningens digitalisering i en slutsats som i allt väsentligt liknar Öhmans: "Sammanfattningsvis finner man att boken i jämförelse med skärmen tycks möjliggöra en mer reflekterande läsning; medan skärmen tycks uppmuntra en mer ofokuserad och ytlig läsning." Men där Öhman framför allt rör sig på en teoretisk nivå, förankrar Erixon sin slutsats genom att studera digitaliseringens påverkan på läsningen av litteratur utifrån ett konkret empiriskt material, närmare bestämt ett antal niondeklassare och deras lärares utsagor om vad de ser som för- och nackdelar med att läsa på skärm. Frågan är dock om det är så tydliga skillnader mellan skärm- och bokläsning som Erixon, och även Öhman, låter påskina. Vad betyder egentligen "reflekterande" och "ytlig" läsning i dessa sammanhang? Beror dessa olika sätt att läsa i första hand på mediet eller snarare på hur, med hjälp av vilket medialt gränssnitt, man är van att läsa? Om tjugo år kanske förhållandet är det omvända, vem vet.

Ett problem med detta slags värderande argumentation är att den på förhand läser fast och cementerar det digitala i förhållande till det analoga på ett sätt som blir ömsesidigt reducerande. I förlängningen bortser man därmed från det mediehistoriska faktum att kodexboken – den inbundna, tryckta pappersboken såsom vi känner den – är en förhållandevis sen uppfinning. Litteraturens medier har skiftat genom historien, vilket givit upphov till en mängd olika läspraktiker. Inom den mer mediehistoriskt inriktade forskningen har man betonat kontinuiteten mellan att läsa papyrusrullar och scrolla fram text på en

skärm och poängterat hur läsningen av medeltida manuskript, med deras många marginalanteckningar, påminner om att läsa digitala dokument fyllda med länkar.

VID SIDAN AV diskussionen om digitaliseringens påverkan på hur vi läser är de mest intresseväckande kapitlen i *Digital humaniora* de som går i närkamp med begreppet digital humaniora. Det började dyka upp i akademiska sammanhang i början av 2000-talet och det råder fortfarande delade meningar om vad det egentligen

► Vad betyder egentligen "reflekterande" och "ytlig" läsning i dessa sammanhang?

betyder. Fastän det ofta förekommer i forskningspolitiska sammanhang och inte sällan används som ett sätt för universitet och lärosäten att profilera sig i hopp om ökad studenttillströmning och ökande forskningsanslag, finns ingen konsensus om vad som definierar det så kallade DH-fältet. Vad skiljer ytterst "digital" humaniora från "traditionell" humaniora?

Denna fråga sätter bokhistorikern Kristina Lundblad fingret på i ett av de kapitel som sticker ut i antologin genom sin medvetet provokativa och ifrågasättande inställning till själva beteckningen digital humaniora: "Namnkonstruktionen digital humaniora underförstått att det finns humaniora som inte är digital utan, ja, vad då? Analog? Redan här blir det absurda i namnet tydligt." Problemet med beteckningen är, menar Lundblad, att den i förlängningen på ett olyckligt vis splittrar humaniora i två delar och skapar en falsk motsättning. Varför skulle inte de digitala metoder, verktyg och förhållningssätt som ofta anförs som utmärkande för digital humaniora, kunna betraktas som en naturlig del av humaniora, frågar Lundblad och pläderar på ett uppfriskande sätt för att se det som "en självklarhet att humaniora är en del av den digitala kulturen".

Även litteraturvetarna Jenny Bergenmar och Jesper Olsson lyfter fram vad de ser som problematiska aspekter kring hur begreppet digital humaniora ska förstås och de metoder och den kunskapsyn som råder inom DH-fältet. Bergenmar bygger vidare på den kritik mot digital humaniora som formulerats utifrån genusvetenskapliga och vithetskritiska perspektiv. Bland annat tar hon fasta på den exkludering av kvinnor som präglar digitaliseringen av litterära texter. En förkrossande majoritet av de stora litterära digitaliseringsprojekten fokuserar på kanoniserade, manliga författare. En liknande exkludering går att iakttä utifrån vithetskritiska och postkoloniala perspektiv när det gäller digitaliseringen av kulturarvet överlag: det är en eurocentrisk, framför allt anglocentrisk kanon som återetableras. Digitaliseringen kan inte per automatik sägas garantera ett mer demokratiskt och inkluderande förhållningssätt till kulturhistorien, vilket, som Bergenmar framhåller, gör det viktigt att införliva maktkritiska perspektiv i en DH-kontext.

Jesper Olsson tar i sitt kapitel om medielabbet som en utgångspunkt för humanistisk forskning och undervisning fasta på en annan problematisk aspekt som vidhäftar mycket av DH-forskningen, nämligen den utbredda föreställningen om de digitala metoderna och verktygens förmenta objektivitet. Att man använder sig av en dator för att exempelvis kartlägga vanligt förekommande teman i hundra svenska 1800-talsromaner gör inte den kunskap som erhålls mer objektiv, neutral och sann. Olsson varnar för risken att hamna i ett nytt slags positivistisk vetenskapssyn som i grunden är djupt problematisk om man okritiskt förlitar sig på att endast datorerna ska göra jobbet. Fjärrläsning kräver ofrånkomligen närläsning.

DET ÄR FRAMFÖR allt de kritiska diskussionerna om begreppet digital humaniora som gör denna antologi till angelägen läsning. I stället för att leverera färdiga svar utmärks antologins bidrag i sina bästa stunder av en prövande hållning som får läsaren att tänka vidare kring vad digital humaniora är och hur humaniora i stort kan och bör förhålla sig till den digitala tid som den ofrånkomligen är en del av.

► Christian Lenemark är lektor i litteraturvetenskap med inriktning mot medier och redaktionell praktik vid Göteborgs universitet.

Ulrika Holgersson

**Hembiträdet och spelfilmen
– Stjärnor i det svenska
folkhemmets 1930- och 40-tal**

MAKADAM | 408 S. | ISBN 9789170612213

Birgitta Theander

**Till arbetet! – Yrkesdrömmar och
arbetsliv i flickboken 1920-65**

MAKADAM | 400 S. | ISBN 9789170612435

POPULÄRKULTUR AVSLÖJAR DOLDA FRIKTIONSYTOR

Recensent **Lisa Öberg**

DESSA VÄLSKRIVNA STUDIER förenar vetenskaplig grundlighet med lätlästhet och båda författarna lyckas utveckla metoder för att se populärkultur som uttryck för ekonomiska och politiska förändringar, inte minst när det gäller synen på kvinnans plats i samhället. Både komedin och flickboken har mycket att berätta om samhällets dolda konflikter och sårbara punkter.

KONSTARTERNA & MEDIER

AR 2068 SITTER en forskargrupp och analyserar de femtio episoderna av tv-serien *Solsidan*. Syftet är att kvalitativt tolka upplevda samhällsproblem i 2010-talets Sverige. Sannolikt? Ja, i varje fall inte otroligt. Är det väl valt källmaterial? Nja, det får framtiden utvisa. Hur som helst finns det mycket som talar för att vetenskapliga studier av populärkultur kommer att fortsätta ha dragningskraft på forskare som vill komma åt dolda friktionsytor i samhället.

Två genrer med jämförelsevis låg status i kulturlivet i mitten av 1900-talet var flickboken och den så kallade hembiträdesfilmen. Om dessa två företeelser har förlaget Makadam nyligen publicerat vetenskapliga studier i lockande paketering. Gemensamt för båda böckerna är att de förenar grundlig vetenskaplighet med

lätlästhet. Bildmaterialet är särskilt framträdande i Ulrika Holgerssons *Hembiträdet och spelfilmen – Stjärnor i det svenska folkhemmets 1930- och 40-tal* med sina filmaffischer, foton från filmerna och illustrerade artiklar om skådespelarna. *Till arbetet! – Yrkesdrömmar och arbetsliv i flickboken 1920-65* har Birgitta Theander valt att illustrera med tidens färgglada och ofta spralliga bokomslag. De förmedlar en stark känsla av vilka flickdrömmar som förväntades sälja böckerna när de exponerades i bokhandlens skyltfönster.

En annan sak som förenar Holgerssons och Theanders studier är att de utförts av Lundaforskare som postdoktorprojekt i historia respektive litteraturvetenskap. Båda förenar kunskap om den teoretiska diskussionen inom respektive fält med stor stilistisk förmåga. Framställningen är teoridriven, men tyngs inte av teoretiska och metodologiska resonemang. Samtidigt innehåller de 400-sidiga volymerna fullständiga notapparater och alla nödvändiga referenser för den specialintresserade. Det är alltid en prestation att kunna förena vetenskaplighet och lättillgänglighet, och läsarna tackar både författare och förlag för det nedlagda jobbet! Kanske kan man ana en ny trend där forskare mer lyhört reagerar på de politiska krav som ställs på universitetet att effektivare kommunicera med omvärlden.

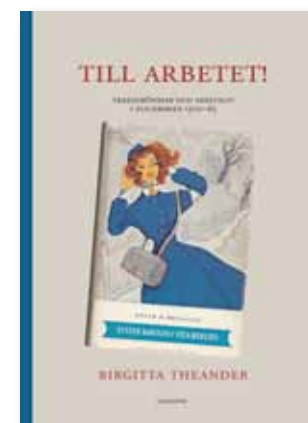
Båda studierna har lustigt nog också inslag av katalog, även om jag är rädd att använda det ordet som låter litet trist. Men kataloger är väldigt praktiska i olika sammanhang! Birgitta Theander går igenom 263 flickböcker som listas i ett appendix med detaljer kring varje utgåva, och Ulrika Holgersson avslutar sitt verk med ett omfattande personregister som inte bara innehåller skådespelare, regissörer och producenter, utan även filmskribenter.

Är det katalogiska viktigt? Jag tror faktiskt det. I det angreppssätt som forskarna här använder på sitt material syns effekter av den så kallade materiella vändningen. Den startade för ett tiotal år sedan och fick sitt namn som en blinkning åt "den språkliga vändningen" som starkt påverkade samhällsvetenskaplig och humanistisk forskning under det sena 1900-talet. Ulrika Holgersson hänför den materiella vändningens ursprung till forskare som Patrick Joyce (historiker) och Tony Bennett (sociolog) som ifrågasatte den västerländska uppdelningen i en materiell och en andlig verklighet. De såg i stället materiell utveckling och kultur som något som hängde nära samman.

ULRIKA HOLGERSSON KOPPLAR i den andra hembiträdesfilmen till hembiträdenas materiella situation, till bristen på hem-

biträden, till unga kvinnors önskan att bli något annat än hembiträde, till klasssamhällets omstöpning och inte minst till feminismen. Birgitta Theander förfar på liknande sätt när hon undersöker flickböckerna ur professionsperspektiv. Den kavalkad av yrken som presenteras i flickböckerna inramas av fakta om rent materiella förändringar inom sektorer på arbetsmarknaden, där kvinnor verkade.

Mot bakgrund av de administrativa yrkenas tillväxt analyseras en rad flickböcker

där huvudpersonen blir kontorist. Det gäller till exempel den 1931 översatta tyska flickboken *Miljonärnska utan pengar* (av Hans Heuer-Morgan), i vilken ett tema tyvärr ekar mycket välbekant i dag. Huvudpersonen heter Helga och har en chef som lovar henne löneökning på villkor att hon är tillmötesgående. En sen eftermiddag finner sig Helga fångad i ett järngrepp. "Ja, skrik du lilla häxa. För vi är ensamma", säger chefen. "Ger du mig en kysst så får du hundra kronors påökning." Helga slår till honom i ansikten, sliter sig loss, men plågas av grubbel:

Det var så avskysvärt, så oerhört genant. Var det verkligen så här överallt? Var en flicka, som hade plats, alldeles rättslös?

Hände detta varenda något så när söt kontorsflicka? Och det i dessa dagar, i en tid, då det talades så mycket om kvinnans jämställdhet med mannen, då miljoner kvinnor och unga flickor av förhållandena tvangs att förtjäna sitt bröd. I en tid, då man oupphörligen påpekade det kamratliga förhållandet mellan man och kvinna på förvärvsarbetsområdet!

Theander finner att ett tiotal av de undersökta flickböckerna skildrar chefers sexuella trakasserier av unga kvinnliga anställda, ofta i kontorsmiljö.

I Britta Norrmans *Den ljusnande framtid* från 1943 hör den arbetssökande Eva en kamrat säga: "Det lönar sig alltid bättre att visa benen än att visa betygen." Eva blir upprörd: "Begriper du inte vad du gör? Du deklarerar hela din kär." Ändå drar hon (litet skamsen) på sig sin kortaste kjol när hon ska söka jobb, får anställning och blir därpå anfallen av personalchefen vid löneförhandling. Han raljerar: "Det är väl ingen konst för en flicka att tjäna pengar." Eva ryser, känner sig avklädd och skamligt behandlad. Vid närmare eftertanke börjar hon se kvinnors behagsjuka som en del i en överallt förekommande ekonomisk transaktion, en del av könsmaktstrukturen, skulle vi säga i dag.

Även fri kärlek är ett tema i flickböckerna. Om den unga yrkesarbetande kvinnan gifter sig och får det sexuella samliv hon önskar sig, riskerar hon att förlora jobbet. Om hon däremot lever ihop med sin käraste utan ringar förlorar hon sitt goda rykte. "Damned if you do, and damned if you don't" säger man i dag, som härskarteknik även kallad dubbelbestraffning.

DE OVAN SKISSERADE frågorna utgör en liten del av alla sociala dilemman som diskuteras i flickböckerna och det är inte svårt att hålla med Birgitta Theander om att dessa böcker fungerar som tidsspegel. Hon menar att de till och med ofta ligger före sin tid. Flickböckernas hjältinnor startade företag, tog traditionella manliga arbeten och förvärvsarbetade i större utsträckning än verklighetens kvinnor. Birgitta Theander älskar denna litteratur:

Dessa böcker är ett fantastiskt forskningsfält för den som intresserar sig för vilka idéer som omgav unga flickor och påverkade dem under en stor del av 1900-talet.

Det kan man hålla med om. Men när Theander påstår att "flickböckerna ger en bild av flickors och kvinnors tankegångar och ideal under dessa decennier", tror jag att hon drar slutsatserna för långt. Det är trots allt professionella författare (inte flickorna

och de unga kvinnorna själva) som skrivit bokmanus och kommersiella förlag som har valt att ge ut dem. Här skulle det behövas ett större grepp över bokmarknaden för att förstå de ramar och villkor som flickboken producerades inom och vilka gränser som författare kunde tänja på och vilka ämnen som trots allt förblev tabu.

Även Ulrika Holgersson gillar sitt stoff, och det märks. Hennes mål är att "synliggöra och analysera de förhandlingar av det svenska folkhemmets diskurser, som hembiträdesfilmerna uttrycker och som är svåråtkomliga genom andra källor av mer traditionell karaktär". Samtidigt utläser jag även hos Holgersson en viss övervärdering av forskningsobjektet. Varför skulle hembiträdesfilmer *per se* vara mer givande än annat populärkulturellt material i veckotidningar, romaner, folkklustspel eller schlagermusik?

DÄREMOT LYCKAS THEANDER och Holgersson bra med att utveckla analysmetoder för att förstå populärkulturen som uttryck för ekonomiska och politiska förändringar, inte minst nya sätt att se på kvinnans plats i samhällshierarkin. Holgersson har också kloka saker att säga om komedin som samhällets skrattspegel. Genom sitt angreppssätt, som inkluderar filmkritiken, kan hon visa att tidningarnas recenser hade deciderade synpunkter på de komiska inslagens gestaltning av klassamhället. I avsnittet "Humor, klass och kön: det nationella skrattets gränser" citerar hon den brittiska medieforskaren Andy Medhurst som beskriver "komedin som en genre som arbetar med symboliska gränsdragningar mellan människor". Det som Holgersson noterar är vilka karaktärer och vilka situationer som publiken tillåts skratta åt och hur långt samhällssatiren får gå. Ulrika Holgersson visar på ett övertygande sätt att den lättsamma komedin har mycket att berätta för forskaren om samhället, dess dolda konflikter och mest sårbara punkter.

Det finns alltså goda odds för att den snåle Ove, den rättframma Anna och den skrytsamme Fredde med lyxhustru Mickan, som roar dagens svenskar (plus danskar, norrmän, finnar och belgare) i *Solsidan* ligger bra till som studieobjekt för framtida samhällsvetare.

► Lisa Öberg är docent i historia vid Södertörns högskola.

Lena Kåreland
Förbjuden frukt
– Litterärt, franskt och kvinnligt

APPELL | 238 S. | ISBN 9789198406313

BROTTSTYCKEN UR NÅGONTING STÖRRE

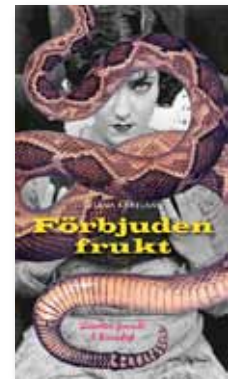
Recensent **Evelina Johansson**

LENA KÅRELAND BEHÄRSKAR konsten att dra in läsaren i det som för tillfället behandlas och merparten av texterna i denna bok är en fröjd att läsa.

Men ett återkommande problem är att texterna saknar ett tydligt fokus som ger stadga och binder ihop detalj och sammanhang.

Många av bidragen tycks vara pågående bokprojekt som klämts in i ett essäformat.

KONSTARTERNA & MEDIER

SIN BOK *Förbjuden frukt* – Litterärt, franskt & kvinnligt har Lena Kåreland, professor emeritus i didaktik vid Uppsala universitet, samlat ett antal texter som spänner över de områden – det litterära, det franska och det feministiska – som har upptagit hennes intresse och vetenskapliga produktion under åren. Passionen för det franska spårar hon i förordet till sent 50-tal, när hon som ung språkstudent besökte Strasbourg och hänfördes av stadens

katedral och den pittoreska bebyggelsen längs stadens flod och samtidigt tog del av de intensiva debatterna om det pågående självständighetskriget i Algeriet. En del av bokens texter är nyskrivna, medan andra bygger vidare på sedan tidigare publicerade alster. Den trogne läsaren av *Svenska Dagbladet* har förmodligen stött på embryot till flera av dem i tidningens "Under strecket", där Kåreland är en återkommande skribent.

MERPARTEN AV TEXTERNA är en fröjd att läsa. Kåreland behärskar konsten att dra in läsaren och engagera henne i det som tillfället behandlas, det må vara paret Elsa och Natanael Beskows tillvaro på Djurs-holm, teaterns plats i Paris under 1700- och 1800-talet eller författaren Maja-Stina Borgs 17-åriga hjältinna Inga-Lisa. Genom målade beskrivningar av de specifika miljöer och personer som texterna behandlar, ibland kombinerat med återgivelse från dagböcker, brev och andra källor, lyckas Kåreland skapa en känsla av intimitet i sina skildringar, samtidigt som hon passar på att bilda läsaren om viktiga kontextuella omständigheter. Boken erbjuder både djupdykning och örnperspektiv.

Kombinationen av intimitet och kontext är särskilt framgångsrik i texten om den franska författarinnan Eugénie de Guérin, känd för de dagböcker och brev som hon skrev under sin livslånga isolering på familjen de Guérins slott i Cayla i sydvästra Frankrike under första halvan av 1800-talet. Essän skildrar Eugénies mycket säregna liv, där tidens salonger ersätts med hennes egna bibliotek som knappt tycks erbjuda nog med ensamhet för författarinnan, som ibland önskar att hon satt fängslad för att helt och hållet kunna ägna sig åt sin läsning. Därtill beskrivs den nära och i någon mån kvävande relationen till den yngre brodern och poeten Maurice de Guérin, som upptar Eugénies tanke på ett sätt som närmast påminner om en destruktiv kärleksrelation. I ett besviket brev till brodern, som hon uppfattar som känslomässigt distanserad, skriver hon: "Jag ville lära känna dig på djupet av dina preferenser, dina känslor, dina principer, kort sagt få uppsöka alla hörn och skrymslen av dig."

Samtidigt som Kåreland låter oss komma den isolerade dagboks- och brevskrivande författarinnan nära berör hon även, i sin behandling av broderns författarskap, den snåriga relationen mellan den katolska kyrkan och litteraturen som präglade den franska kulturen. Här fångar Kåreland ambivalens och spänning både på individuell och strukturell nivå. Även "Intiggheten förskräcker mig", om Simone de Beauvoirs förhållande till sin moders och sitt eget åldrande, lyckas på ett inkännande

vis gestalta Beauvoirs personliga kamp med den svaghet och avfeminisering som åldern innebär, samtidigt som texten ger utrymme åt hennes filosofiska tänkande kring åldrandet som politiskt, existentiellt och könsspecifikt fenomen. En reflektion kring den tydliga ambivalens som kännetecknar Beauvoirs relation till det feminina – som hon tar spjörn mot på ett idémässigt plan, men som hon på en individuell nivå lider av att förlora – hade emellertid gett texten ett ytterligare djup.

SAMTIDIGT SOM TEXTERNA bildar, både i specifik och allmän mening, är ett återkommande problem i flera av dem att de saknar ett tydligt fokus eller en drivande idé som ger stadga och binder samman det detaljerade med det kontextuella. De målade beskrivningarna av objekt och miljö förankras inte tillräckligt tydligt i en mer

”I stället för att leda läsaren mot textens kärna tar beskrivningarna över och åter upp allt utrymme som den valda formen tillåter. Många av essäerna inleds eller avslutas förvisso med ett stycke som pekar på ämnets samtida relevans eller på mer allmänna idéer som studieobjektet väcker, men detta avhandlas inte på något djupare vis i texterna.”

specifik fråga som texterna vill undersöka. I stället för att leda läsaren mot textens kärna tar beskrivningarna över och åter upp allt utrymme som den valda formen tillåter. Många av essäerna inleds eller avslutas förvisso med ett stycke som pekar på ämnets samtida relevans eller på mer allmänna idéer som studieobjektet väcker, men detta avhandlas inte på något djupare vis i texterna. Ett exempel är "Konstens Mozart" där Kåreland diskuterar porträttmålaren Élisabeth Vigée Le Brun. Texten inleds med det intressanta konstaterandet att den kvinnosyn som dominerade 1800-talet i negativ mening skilde sig från den som kännetecknade 1700-talet. Vad detta betydde för Vigée Le Brun, som lev-

► Élisabeth Vigée Le Brun. Självporträtt.

de ungefär lika länge i varje sekel, förblir läsaren oinformerad om. Samma gäller den jämförande studien av Ellen Key och George Sand, som hade vunnit i relevans om Kåreland hade behandlat betydelsen av deras idéer i dag i stället för att endast i textens avslutande mening konstatera, utan att vidare diskutera, att Keys idéer har levt vidare.

DEN INITIALA LÄSGLÄDJE och det intresse som Kåreland väcker slutar alltför ofta med att jag som läsare känner mig litet snopen, eftersom texterna inte riktigt tar fart. Intrycket överlag är att många av texterna är pågående bokprojekt som klämts in i ett essäformat. I en monografi hade en trettio sidor lång upptakt där miljö och objekt introduceras inte varit någonting konstigt. Men i Kårelands fall innebär det att alla andra delar av texten får stryka på foten, vilket ger intrycket att texterna inte är helt genomarbetade utan snarare brottstycken ur någonting större. Trots dessa svagheter är *Förbjuden frukt* läsvärd. Och skulle Kåreland låta dessa texter – som alltså lider något av det format de tvingats in i – omvandlas till monografier skulle jag förmodligen läsa varenda en.

► Evelina Johansson är doktrand i genusvetenskap vid Göteborgs universitet.

Ben Hellman

Hemma hos Tolstoj

– Nordiska möten i liv och dikt

APPELL | 559 S. | ISBN 9789198327595

GRUNDFORSKNING SOM BLIR TILL EN MÅNGSTÄMMIG ROMAN

Recensent Karin Grellz

BEN HELLMAN HAR dammsugit ryska och nordiska arkiv för att kartlägga alla Lev Tolstojs kopplingar till Norden. Framställningen är berättande och neutral, men metoden väcker ändå frågor om både forskarens och författarens röst.

Med sin lättillgängliga framställning och nordiska referensram talar boken till en större läsekrets och ger uppslag till fortsatt forskning.

KONSTARTERNA & MEDIER

GREVE LEV TOLSTOJ tyckte inte om Ibsen. Det framgår med all önskvärd tydlighet av Ben Hellmans bok *Hemma hos Tolstoj – Nordiska möten i liv och dikt*. Inför nordiska besökare koketterade han gärna med att kalla sin norske kollega obegriplig. I essän "Om konsten" betecknar han till och med Ibsens *Brand* som bluffkonst. Tolstojs antipatier verkar framför allt ha handlat om den svärtolka-

de symboliken i Ibsens dramer. Hos Ibsen såg han inget idénnehåll och inget kristet budskap, bara en utstuderad estetik som vanligt folk inte kunde förstå. För Tolstoj var det ett tecken på en livshållning som var rakt motsatt hans egen.

Ben Hellman, översättare och forskare i rysk litteratur vid Helsingfors universitet, har i det avseendet valt ett kongenialt angreppssätt i sin redogörelse för Tolstojs kontakter med de nordiska länderna. I fem tematiskt uppdelade kapitel ges en katalog över nordiska avtryck i Tolstojs liv och verk, där olika ögonvittnesskildringar och dokument får tala för sig själv. Hellman har dammsugit ryska och nordiska arkiv och letat igenom Tolstojpublikationer och tidningslägg för att kartlägga alla möten och all korrespondens med nordisk anknytning. Han har inventerat Tolstojs bibliotek i jakt på nordiska boktitlar och dedikationer och samlat all dokumentation kring Nobelpriset och andra nordiska utmärkelser och sammanhang där Tolstojs namn figurerat. Den största delen av arbetet bygger på vetenskapliga utgåvor och en rysk-sovjetisk litterär redaktörstradition som i dag är ett minne blott.

Med alla referenser noggrant redovisade i fotnoter är detta ett exempel på gedigen

”Intrycket av hemmet blir på samma gång intellektuellt, aristokratiskt och bohemiskt.”

humanistisk grundforskning. Ändå liknar resultatet en mångstämmig roman. Flera av namnen och samtalsämnena återkommer och Hellman använder sig av ett neutralt berättande framställningssätt men internaliserar ibland också de inblandade personernas synvinkel i sina referat av källmaterialet.

BOKEN ÄR INTE någon biografi i strikt mening, men den kan ändå läsas som arkivforskarens svar på långt mer kreativa biografiska framställningar som Jay Parinis *Den sista stationen*. Hellman går inte i polemik med någon, men avsikten är uppenbarligen att med hjälp av historiska dokument ge en så objektiv bild som möjligt av Tolstoj, hans livsfilosofi och levnadsomständigheter – denna gång ur ett nordiskt perspektiv. Boken fungerar samtidigt som ett slags nordisk receptions historia, med information om vilka av Tolstojs texter som översattes och diskuterades när och

► Dora Westerlund med man & svärföräldrar.

av vem. Här ges också glimtar från den nordiska miljön som kan ge uppslag till fortsatt forskning, inte minst inom det kvinnohistoriska området.

Med sin tillgängliga framställning och nordiska referensram talar boken till en större läsekrets, även om läsaren ibland förväntas känna till tidigare forskning. Mest underhållande är det första kapitlet som redogör för de nordiska besökarnas intryck från sina visiter. Alla gäster presenteras kronologiskt i den ordning de från mitten av 1880-talet dyker upp på godset Jasnaja Poljana eller i huset utanför Moskva. I sina resebrev, dagböcker och reportage ger de en levande bild av hur det såg ut hemma hos Tolstojs – från de sneda och dåligt underhållna grindstolparna till det gedigna möblemålet och den spartanska maten på författarens tallrik.

Intrycket av hemmet blir på samma gång intellektuellt, aristokratiskt och bohemiskt. Barn och barnbarn läser läxor dansar, leker och slåss, medan Tolstoj sitter i samtal med olika besökare, skriver eller pliggar skor och Sofija Andrejevna organiserar hushållet och korrespondensen. Besökarna beskriver gärna Tolstojs kläder och konstaterar att han verkligen går klädd lika bondskt som ryktet gjorde gällande. De lägger märke till hans händer, ögon och smidigheten hos hans resliga gestalt. Man behandlar honom kort sagt som den offentliga person han var vid den här tiden, en projektiionsyta för olika idéer och förutfattade meningar som alla tyckte sig ha rätt att veta allt om.

De nordiska resenärerna kommer för att diskutera översättningar och litteratur, men oftare handlar det om trosfrågor och

► *Jasnaja Poljana.*

sexualhygien, barnuppfostran, pedagogik, spiritism och finsk självständighetspolitik. De är kvinnor och män från alla samhällsskikt och landsändar, och i de flesta fall är de också meningsfränder. Vissa kommer för att själva få hjälp, andra vill ge goda råd för att lösa de ryska samhällsproblemen och stödja Tolstoj i hans nödhjälpsarbete. Den excentriske svensken August von Bonde, "min skugga" som Tolstoj kallar honom, vill dela med sig av sin visdom och slår sig helt sonika ned på godset.

DE TVÅ LÄNGSTA avsnitten ägnas dansken Peter Hansen och svenskan Dora Westerlund. Historien om hur den danske skå-

hjälsarbete i sin fars anda får den unge Lev åka till Sverige för att reparera sin hälsa. Hos doktor Ernst Westerlund i Enköping kureras han enligt receptet sömn, fysisk aktivitet och regelbundna måltider och förälskar sig dessutom i Westerlunds dotter. Efter giftermålet flyttar paret in i en flygel på Jasnaja Poljana och det är rörande att läsa om deras ansträngningar för att inrätta sig på släktgodset och försöka hålla ihop familjen, trots Doras hemlängtan och Levs konflikter med sin far.

Tolstojs nordiska korrespondens ägnas ett särskilt kapitel i boken. Det är både komiskt och skrämmande att läsa hur krävande brevskrivarna är. Någon vill veta

iska kopplingen i Tolstojs bibliotek, där Ibsen trots allt visar sig vara mycket väl representerad, medan de två sista kapitlen ägnas åt nordiska pris och utmärkelser respektive en genomgång av nordiska prototyper för Tolstojs romanfigurer.

HELLMAN ÄR LIKA moralisk och metodisk som sitt föremål. Han undviker spekulationer och lämnar sådant i noterna som andra bygger hela sin framställning kring. Här smyger sig ändå en värdering in. Den omdiskuterade Vladimir Tjertkov, som är huvudperson hos Parini, får till exempel inte någon ordentlig presentation. Han introduceras bara i förbifarten som Tolstojs granne och litteräre agent, bland annat i förhandlingarna med Albert Bonnier.

Ibland dyker det också upp en värdering i berättelsen som tillhör forskaren snarare än de inblandade ögonvittnena, vilket är litet förvirrande. Synpunktsaspekten är central, både för framställningen och för värderingen av källmaterialet. Tolstoj hade egna sekreterare vid många av sina möten och var skeptisk till tidningarnas reportage och reseberättelser. Frågan är därför hur naivt vi kan tillåta oss att läsa dessa källor i dag.

Samma sak gäller dagböcker. De skrivs ofta för att bekräfta bilden av det egna jaget och dess förhållande till omgivningen, snarare än för att pröva den i dialog med någon utomstående. Den vedertagna bilden av konflikten mellan makarna Tolstoj och synen på Sofija Andrejevna som en kvinna med hysterisk läggning bygger framför allt på dagboksanteckningar och framstår i dag som ganska förenklad. Ändå återkommer den i Hellmans berättelse om Tolstojs uteblivna resa till Stockholm i samband med fredskongressen 1909. Själv tar jag hellre fasta på den synpunkt som anas bakom doktor Westerlunds tidigare råd: "Ni borde inte skämma bort er man, Sofia Andrejevna."

Annars framstår aktivisten och anarkisten Tolstoj som en förvånansvärt modern man. Han tror på självförsörjning och fri upphovsrätt, förespråkar vegetarianism och är motståndare till omskärelse, hyllar praktisk kunskap och är en inbiten pacifist, djupt skeptisk till alla former av patriotism. Men vart tog författaren till *Anna Karenina* och *Krig och fred* vägen? Båda romanerna diskuteras i kapitlet om prototyper, men den nordiska ingången visar sig ge ganska klen utdelning där. Den nordiska kopplingen är uppenbarligen starkast hos den sene Tolstoj.

► Karin Grelz är forskare i slaviska språk knuten till Stockholms universitet.

”Annars framstår aktivisten och anarkisten Tolstoj som en förvånansvärt modern man. Han tror på självförsörjning och fri upphovsrätt, förespråkar vegetarianism och är motståndare till omskärelse, hyllar praktisk kunskap och är en inbiten pacifist, djupt skeptisk till alla former av patriotism. Men vart tog författaren till *Anna Karenina* och *Krig och fred* vägen?”

despelaren, äventyraren och översättaren Hansen blir kvar hos Tolstoj i en vecka för att på nära håll följa tillkomsten av efterordet till *Kreutzersonaten*, och översätta det direkt från manus blir till en berättelse i berättelsen. Intressant nog slutar Hansen som översättare av Ibsen till ryska.

Dora Westerlund kommer in i bilden via Tolstojs son Lev Lvovitj. Efter tungt nöd-

vilken färg den store författaren har på skägget, en annan ber om en lista på de författare och filosofer han påverkats av, vissa vill ha pengar och andra är ute efter hans autograf. Samtidigt blir man imponerad över hur systematiskt Tolstoj gick till väga för att kunna besvara de brev som verkligen diskuterade hans idéer.

Ett tredje kapitel redogör för den nord-

Agneta Ney

**Bland ormar och drakar
– Hjaltemyt och manligt ideal
i berättartraditioner om
Sigurd Fafnesbane**

NORDIC ACADEMIC PRESS
360 S. | ISBN 9789118816887

ETT MEDELTIDA SAMTAL OM HJÄLTEIDEAL OCH MANLIGHET

Recensent **Ellen Söderblom Saarela**

AGNETA NEYS BOK är en imponerande studie av ett rikt och varierat material. Hon visar varför medeltida källor är så svåra för en modern läsare att ta sig an, men också varför det är så svårt att låta bli. Mångfalden av källor tyder på att det fanns skiftande perspektiv på berättelsen om Sigurd även hos åhörarna och man hade gärna sett en djupare diskussion om detta i boken.

KONSTARTRERNA & MEDIER

UNDER MEDELTIDEN LEVDE en myt i det nordiska samhället. Den berättade om en modig hjälte som dödade draken Fafner. Drakdräparn hette Sigurd, och kallas därför Sigurd Fafnesbane. I *Bland ormar och drakar – Hjaltemyt och manligt ideal i berättartradi-*

tioner om Sigurd Fafnesbane redogör historikern Agneta Ney för komplexiteten i studiet av ett litterärt motiv under medeltiden, med fokus på berättelsen om Sigurd. Det är en imponerande studie av ett rikt och varierat material. Ney förklarar grundligt och pedagogiskt vad som finns i de olika källorna och illustrerar på ett strålande sätt varför medeltida källor är svåra för en modern läsare att ta sig an, men kanske ännu mer varför det är svårt att låta bli.

BERÄTTELSEN OM SIGURD förekommer i flera textkällor: i eddadiktningar, i fornaldarsagor (Völsunga saga), Snorres Edda, forngermansk diktning, och hans far återfinns i den fornengelska Beowulf. De isländska sagorna inspirerades inte bara av den nordiska mytologin, utan även av riddarberättelser från den europeiska kontinenten. Ney visar tydligt hur den medeltida litteraturen korsar geografiska och språkliga gränser, hur kulturer är i kontakt med varandra, hur människors resande i förlängningen innebär att berättelser reser med dem.

I och med detta uppstår frågor kring berättelsen vilka komplicerar studiet av ett verks materialitet: vem är författaren av berättelsen om Sigurd? Kan vi över huvud taget använda begrepp som "författare" i den medeltida litterära kontexten? Hur ställer sig verks materialitet i relation till berättelsen, om Sigurdmotivet återkommer i flera olika källor, som alla är olika versioner av en och samma berättelse? Utöver de litterära källorna visar Ney hur motivet även förekommer i ikonografin.

Med fokus på Sigurdmotivet diskuterar hon hur kön konstrueras i kulturen. Källorna som behandlar Sigurdmotivet kan alla sägas delta i ett pågående samtal om vad hjälteideal och manlighet är. Representationer av hjälteideal och maskulinitet skrivs fram under kontextuella villkor; den medeltida folkspråkdiktningen skrivs generellt för någon av vilken poetens livnäring beror. Verken läses upp för en publik (till skillnad från den individuella tysta läsningen som blev ett fenomen långt senare i historien).

Men hur såg då mottagarna av Sigurdsmotivet i litteraturen på just manlighet? Mångfalden av källor tyder på en mångfald av perspektiv. Som Ney visar är det inte heller alltid tydligt att det är just representationer av manligt hjälteideal som lyfts fram i Sigurdtraditionen; kvinnor spelar ofta en viktig roll för berättelserna. Ett exempel på detta är eddadiktningen:

Då den nordiska hjältediktningen inte enbart är en litteratur om manliga hjältar utan i hög grad om deras kvinnliga moatjéer, borde kanske Sigurds kvinnor

stå i blickpunkten. De gör de också till viss del, eftersom närmare hälften av diktningen utgår från kvinnornas perspektiv på hjälten död och karaktär, men den ger också uttryck för kvinnornas egna känslor.

Ett undantag från det präglande kvinnliga perspektivet i Sigurdstraditionen är Snorres Edda. Ney formulerar det som att Snorre generellt verkar "vilja hålla tillbaka berättandet om Sigurdstraditionens kvinnor", vilket i mina ögon är ett fängslande påstående. Vilka krafter stred mot varandra i läsningen av Sigurd? Hur stor var sagans potential att påverka sin samtid? Jag vill understryka att Ney gör tydligt att frågor om författarskap och synen på fiktion är viktiga när vi tar oss an medeltida verk som Sigurdstraditionens källor. Ändå stänger jag boken och undrar vart diskussionen tog vägen.

Att kartlägga publiken till dessa berättelser är förstas svårt. Hur ska vi veta

”Jag vill understryka att Ney gör tydligt att frågor om författarskap och synen på fiktion är viktiga när vi tar oss an medeltida verk som Sigurdstraditionens källor. Ändå stänger jag boken och undrar vart diskussionen tog vägen.”

vilka tolkningar som gjordes av Sigurds hjältedåd? Medeltidsforskaren Roberta L. Krueger skriver till exempel i sin studie av kvinnliga läsare av den fornfranska romanen att det inte bara är svårt att komma åt publiken till en medeltida roman; dessutom bör man betänka att man i en och samma publik kan ha mottagit de litterära verken olika. Enligt Krueger torde romanerna ha tagits emot olika beroende på om publiken var manlig eller kvinnlig, eftersom livsvillkoren skilde sig åt så pass mycket. (*Women Readers and the Ideology of Gender in Old French Verse Romance*, 1993). Med tanke på att Sigurdstraditionen visar variation när det gäller det manliga och kvinnliga perspektivet, hade mer djupdykande reflektioner varit välkomna kring vilka som kan ha tagit emot dessa verk och hur, liksom en mer ingående litterär analys som visar för läsaren exakt hur, på en

berättarteknisk nivå, det kvinnliga respektive manliga perspektiven tecknas.

”SIGURD HAR EN relation med en valkyria vid namn Brynhild eller Sigdriva (beroende på källa). Hon förmedlar kunskap till Sigurd, vilket Ney förklarar med att hon som ”rådgivare har rötter i en kvinnocentre-

är för oss att förstå material som är från en tid så pass fjärran från vår egen. Men vid frågor som ”Har kanske Snorre anledning att, inom 1200-talets ideologiska ram, hålla tillbaka motivet med en kvinna som rådgivare?”, hade läsningen gynnats av åtminstone ett förslag på ett resonerande svar. Kanske kan vi inte veta Snorres skäl

när hon förklarar hur svärdet som föremål fungerar i litteraturen. Både som symbol i litteraturen och som konkret vapen i den vardagliga verkligheten var svärdet viktigt för den manliga identiteten; att äga ett vapen bekräftade för en man att han var fri och vuxen. Även litteraturen tar in svärdet och vapnen i sitt språk. Genom att knyta litteraturens formuleringar till den konkreta verkligheten och konstruktionen av manlig identitet, kort sagt kön, visar *Bland ormar och drakar* hur litteraturen är bunden till en historisk kontext. När Sigurd sätter svärdet i draken utför han en maskuliniserande, ridderlig handling, samtidigt som verket utgör en del av en större hövisk och ridderlig genre i den europeiska litteraturen. Litterär form och genre binds samman med kultur och verklighetens förhållanden.

EN ANNAN INTRESSANT aspekt av redogörelsen för den manliga identitetens relation till svärdet är kopplingen till status som fri (en träl bar inte svärd). En intressant poäng som Ney belyser är att inte bara ett manligt ideal formas i Sigurdstraditionen, utan även de första spåren av individualitet i relation till kollektivet. Även detta sker inom en bredare geografisk kontext:

Under medeltiden uppkom nya system av sociala relationer och individen som begrepp började växa fram. [...] Det som riddarromanen främst bidrar med förefaller vara konstruktionen av en manlig individ.

Sigurdstraditionen kan således sägas stå i relation till vår kultur. Med historikern Jacques Le Goff kan vi koppla den till konstruktionen av noblesse från år 1000 och framåt. Europas sociala elit fann förenings sinsemellan genom politisk makt, rikedomar, och blodsband (*L'Europe est-elle née au Moyen Âge?*, 2003). Med utformningen av en aristokratisk klass skapar man också en nobel identitet, vilken återfinns representerad i de höviska riddarromanerna. Le Goff ställer frågan om Europa föddes under medeltiden, och visar att det Europa som vi lever i inte är fränkopplat den höviska kulturen. Med Neys studie blir frågan återigen aktuell: vad betyder den manlighet och individualitet som Sigurd representerar för oss i dag?

► Ellen Söderblom Saarela är doktorand i språk och kultur vid Linköpings universitet och skriver om litterära kopplingar mellan fornfransk och bysantinsk romanlitteratur under elvahundratalet.

► Gökstenen utanför Eskiltuna gestaltar scener från berättelserna om Sigurd.

rad kultur”. Med kristendomen kom den kvinnliga rådgivaren att bytas ut mot en man. Den litterära rollen som kunskapsförmedlare fick således med tiden en ökad manlig dominans. Som valkyria däremot menar Ney att Brynhild/Sigdriva finner sig i ”ett slags övergångsfas. Som valkyria är hon inte helt och hållet kvinna, men inte heller man”. Återigen förs tankarna till berättelsernas mottagare. Vad var valkyrian för publiken? På vilken sida står vi i övergångsfasen? Vittnar valkyrian om idéer att kvinnor och kunskap inte gick ihop, vilket krävde att Brynhild/Sigdriva var en valkyria? Eller vittnar det tvärtom om att kvinnor och kunskap går väl ihop, men att möjligheten att framställa den tanken ligger i att använda sig av valkyrian? Frågan kan appliceras vidare i den höviska litteraturen: hur ska vi se på exempelvis Isoldes läkekunskap i sagan om Tristan, den bysantinska kejsarinnan Meliors lärdomar i den fornfranska romanen *Partonopeus de Blois* eller prinsessan Fenices kunniga tjänarinna i Chrétien de Troyes roman *Cligès*? Svaren har potential att påverka tolkningarna av verken som helhet.

Att valkyrian bereds rum i berättelsen och inger respekt i sitt rådgivande säger förstås något om förståelsen av kvinnliga karaktärers plats i Sigurdstraditionen, men hur ska vi tolka det? Ney visar hur svårt det

att hålla tillbaka den kunskapsförmedlande kvinnan i sin berättelse, men om vi moderna läsare ska kunna ta till oss historiska källor måste det finnas utrymme att pröva olika tankar om dem. Här lämnas läsaren med ett halvt svar, en antydning om att så kan nog vara fallet.

”Med Neys studie blir frågan återigen aktuell: vad betyder den manlighet och individualitet som Sigurd representerar för oss i dag?”

Studien håller likväl hög klass, vilket främst visar sig i Neys detaljerade kunskap om den mängd material som behandlar Sigurdmotivet under medeltiden. Presentationen av källorna visar hur idéer om manlighet konstrueras i litteraturens olika genrer och i ikonografiska källor, vilka påverkas av den materiella kultur inom vilken de skapas. Ney visar detta tydligt

MER ÄN ETT sekel har montessoripedagogiken spelat en betydelsefull roll i skolor runtom i västvärlden. Bakom pedagogiken finns en hel rörelse, vars skapare är Maria Montessori, född 1870 och död 1952. Hon var en synnerligen driftig och intressant person. Hon föddes i Italien och utbildades till läkare i en tid då detta var ytterst ovanligt för kvinnor. Senare kompletterade hon läkarutbildningen med akademiska studier i filosofi, antropologi och psykologi. Montessori kom tidigt att intressera sig för barn som ansågs mentalt handikappade och som ofta levde under socialt svåra förhållanden. I början av 1900-talet startade hon skolor för sådana barn i Roms fattiga kvarter, vilka väckte stor uppmärksamhet på grund av de stora framsteg som barnen mot alla odds gjorde. Den särskilda metod som användes i skolorna kom snart att sprida sig över västvärlden, bland annat genom Montessoris många resor och framträdanden i olika sammanhang. Rörelsen konstituerade sig genom kongresser, tidskrifter och auktoriserade lärarutbildningar. Montessoriskolorna blev många och omfattade snart alla barn i alla åldrar upp till gymnasienivå.

Det finns en hel del skrivet om Maria Montessori och den pedagogik hon utformade. På svensk botten har idéhistorikern Christine Quarfood behandlat ämnet i ett flertal skrifter. Hon utkommer nu med boken *Montessoris pedagogiska imperium – Kulturkritik och politik i mellankrigstidens Montessorirörelse*, som behandlar Montessoris verksamhet från omkring 1910 fram till 1930-talets mitt. Den omfattande framställningen bygger på ett stort källmaterial, där varje brev och förlaga av intresse för att belysa Montessoris verksamhet har tagits i beaktande.

En betydande del av boken behandlar hur Montessori förhöll sig till föregångare och i viss mån även till samtida pedagogiska alternativ. Hon var verksam i en tid när pedagogik blev ett självständigt akademiskt ämne och var föremål

för många livliga diskussioner. Barn och barns utveckling sattes i centrum på ett annat sätt än tidigare. I Sverige utkom 1901 Ellen Keys *Barnets århundrade* och översattes till en rad olika språk, bland dessa italienska. Quarfood skriver att det är osäkert om Montessori läste boken, men diskuterar oavsett det likheter och skillnader i förhållande till Keys synsätt.

De första förskolorna i Europa hade grundats vid mitten av 1800-talet och en tongivande gestalt för dessa var den tyske pedagogen Friedrich Fröbel. Denne såg leken som central för att utveckla barns personlighet och någon form av lekpedagogik var vanlig i den tidens förskolor. Montessori utformade sin pedagogik i kontrast till Frøbels tänkande och lyfte fram läran- det på bekostnad av leken. Enligt henne utvecklades barn bäst genom att utforska världen och det kunde de göra om de bara fick de rätta verktygen och bra material att utgå ifrån. Ett nyckelord var *självuppföstran*, som innebar att barnen skulle ges möjlighet att utveckla sin slumrande potential på egen hand och själva korrigera sämre sidor av sin person. Montessori utformade detaljerade anvisningar för hur detta skulle gå till rent praktiskt och med utgångspunkt i föreställningar om olika stadier i barns utveckling. Med rätt näring skulle barnet formas på bästa sätt och näringen tillhandahölls bäst genom den omgivande miljön och materialet snarare än av läraren.

QUARFOODS SÄRSKILDA ärende i berättelsen om Montessori är att lyfta fram det hon ser som försummat i tidigare forskning, nämligen det kulturkritiska och visionära draget i Montessoris tänkande. Att detta inte givits tillräcklig uppmärksamhet kan enligt Quarfood ha med genus att göra, i det att man har tenderat att reducera Montessoris idéer till att handla om den lilla världen i skolan utan relevans för samhället utanför. Det ligger nära till hands att jämföra behandlingen av Montessori med den av Rudolf Steiner, som vid un-

gefär samma tid utformade den så kallade Waldorfpedagogiken och vars förbindelse med den antroposofiska världsåskådningen har fått stor uppmärksamhet. Att den visionära dimensionen var bärande i Maria Montessoris tänkande visas övertygande av Quarfood. Det samhällsreformatoriska draget kom redan från början till uttryck i viljan att förbättra tillvaron för fattiga barn, men också i Montessoris en-

UTBILDNING

Christine Quarfood

Montessoris pedagogiska imperium – Kulturkritik och politik i mellankrigstidens Montessorirörelse

DAIDALOS | 499 S. | ISBN 9789171735126

INTE BARA PEDAGOG UTAN VISIONÄR OCH KULTURKRITIKER

Recensent *Inga Sanner*

MARIA MONTESSORI HAR haft ett stort inflytande som pedagog i hela västvärlden. I sin omfattande och väldokumenterade bok vill Christine Quarfood emellertid lyfta fram något som försumrats av tidigare forskning, nämligen att Montessori också var en samhällsreformator.

Hon såg i barnuppföstran fröet till en helt ny samhällsordning och menade att skolorna skulle vara ett korrektiv till den bestående ordningen. Quarfoods grundliga genomgång kommer att utgöra en självklar referens för framtida forskning i ämnet och Montessoris tänkande borde kunna fortsätta att inspirera i dag, när behovet av nya idéer inom pedagogiken är stort.

En likhet var en individualiserad uppfattning, enligt vilken barnet betraktades som en person i sin egen rätt snarare än som en ofullgån vuxen. Gemensamt var också föreställningen om att barn utvecklas bäst i frihet från förtryckande auktoriteter. Till skillnad från Key hade dock Montessori en mycket mer positiv inställning till den uppföstran som skedde i skolmiljön, alltså utanför hemmen.

gagemang i kvinnorörelsen. Dessa hängde dessutom enligt henne intimt samman, eftersom etableringen av bra förskolor sågs som en nödvändig förutsättning för kvinnors inträde i arbetslivet och som ett led i att skapa jämställdhet mellan könen.

Men visionerna gick längre än så. Montessori såg i den nya barnuppfostran fröet till en helt ny samhällsordning. Skolorna

► Maria Montessori i Sanremo på 1940-talet.

kan, menar Quarfood, ses som heterotopier i Foucaults bemärkelse, det vill säga faktiskt existerande platser som fungerade som ett slags korrektiv till den bestående ordningen. I skolorna skulle man se födelserna av en ny människa och i förlängningen av detta ett nytt samhälle. Det var ett fred-

”Helt klart är att det en fascinerande historia som berättas och Montessoris tänkande och stora engagemang bör kunna inspirera en tid som vår, där behovet av nya visioner kring pedagogik och samhällsliga reformer är stora.”

ligt och moraliskt högtstående samhälle som Montessori drömde om.

I tiden mellan två världskrig var Montessori starkt engagerad i fredsfrågan; i slutet av sitt liv nominerades hon för övrigt vid tre tillfällen till Nobels fredspris. Hon hade en tämligen originell syn på uppkomsten av krig, nämligen att det har sin grund i konflikter mellan barn och föräldrar. Det förtryck som föräldrar utövar mot barn leder, menade hon, till andra former av förtryck, till kriminalitet och i slutändan även till krig. I barnuppfostran ska man

därför inte sträva efter att barn ska bli som vuxna, utan i stället uppmuntra den potential som alla barn har att utvecklas till något annat. I den mest intressanta delen av Quarfoods framställning beskriver hon hur det som skedde i montessoriskolornas klassrum antogs vara förebud om en annan och bättre framtid.

Montessoris idéer stod under mellankrigstiden i ett komplicerat förhållande till den framväxande fascismen i Italien. Mussolini var till en början positivt inställd till pedagogiken och Montessori sökte hans stöd för verksamheten. Quarfood menar att förhållandet var att likna vid ett resonemangsäktenskap, där båda parter drog nytta av varandra, men där de grundläggande skillnaderna efterhand tog ut sin rätt. En förenande tanke var visionen om att fostra barn till starka och frimodiga människor, men det antiauktoritära draget hos Montessori låg långt ifrån den ledarkult som odlades inom fascismen. Det gällde även rörelsens internationella inriktning som skilde sig diametralt från Mussolinis nationalism. 1934 stängdes alla montessoriskolor i Italien och Maria Montessori landsförvisades.

MED DETTA AVSLUTAS Quarfoods framställning och vi får inte följa Montessoris vidare livsöden, som bland annat ledde henne till Indien, dit hon bjöds in av det teosofiska samfundet. Kopplingen till teosofin finns antydd i Quarfoods bok, men utforskas inte närmare. Det är synd och tyvärr symptomatiskt, eftersom de teosofiska idéerna alltför ofta negligeras trots den historiska betydelse de många gånger har haft. Man anar att så är fallet även när det gäller Montessoris pedagogiska visioner, men detta utreds alltså inte.

Man får dock konstatera att det överlag är en synnerligen grundlig genomgång av Montessoris idéer och verksamhet som görs av Quarfood och hennes bok kommer att utgöra en självklar referens för framtida forskning i ämnet. Litet undrande kan man vara över att den inte är skriven på ett språk som skulle göra den mer tillgänglig för läsare utanför Sveriges gränser. Helt klart är det en fascinerande historia som berättas och Montessoris tänkande och stora engagemang bör kunna inspirera i en tid som vår, där behovet av nya visioner kring pedagogik och samhällsliga reformer är stora.

► Inga Sanner är professor i idéhistoria vid Stockholms universitet.

Kjell Å. Modéer

Det förpliktande minnet
– Juridiska fakulteten i Lund
1666–2016

SANTÉRUS | 565 S. | ISBN 9789173591171

SPÄNNINGEN MELLAN IDEALISM OCH POSITIVISM

Recensent **Claes Sandgren**

KJELL Å. MODÉERS historik över den juridiska fakulteten i Lund är en av de skrifter som publiceras i samband med att universitetet firar 350-årsjubileum. Det är ingen panegyrisk exposé, utan framställningen kryddas av åtskilliga kritiska synpunkter. Denna imponerande studie förtjänar en vid läsekrets, inte minst bland dagens unga jurister, som behöver lärda arbeten av detta slag som motvikt till den nyttoinriktade syn på studier som råder i dag.

UTBILDNING

KJELL ÅKE MODÉER, professor emeritus i rättshistoria i Lund, har inte slagit av på tempot. När han nu närmar sig de åttio – han är född 1939 – ger han ut en diger historik över den juridiska lundafakulteten sedan dess grundande. Hans arbete är ett av många

som behandlar Lunds universitetshistoria med anledning av universitetets 350-åriga jubileum. För en upplysande beskrivning av ett antal av de övriga jubileumsskrifterna hänvisas till en understreckare av Johan Östling (*Svenska Dagbladet* den 13 november 2017).

Modéers bok, med sin förpliktande titel, är en mäktig exposé över fakultetens upp- och nedgångar, i hög grad illustrerade av dess framgångsrika professorer, men också av dess mindre lyckosamma. Kanske att dessa senare ges onödigt mycket utrymme. Alla får de sin beskärda del av utrymmet, även om naturligtvis de ledande figurerna dominerar framställningen. Hit hör sådana rättsvetenskapliga föregångsmän som Samuel Pufendorf (f. 1632), som utvecklade folk-rätten på naturrättslig grund; David Nehrman Ehrenstråle (f. 1719), som bland annat skrev

den första systematiska läroboken i civilrätt; Carl Johan Schlyter (f. 1795), rättshistoriker som bland annat gav ut Sveriges medeltida lagar; Johan C.W. Thyrén (f. 1861), lärdomsgigant och straffrättsprofessor – för övrigt även universitetets rektor och sedermera justitieminister, samt Carl Olivecrona (f. 1897) som var central för den skandinaviska rättsrealismen. Från senare tid kan framhållas namn som Folke Schmidt (f. 1909), som lade grunden för arbetsrättens utveckling, men ganska snart lämnade Lund, och Håkan Strömberg (f. 1917), som var ledande inom förvaltningsrätten. Bara en kvinna platsar i denna skara, nämligen Anna Christensen (f. 1936), som installerades 1976 som fakultetens första kvinnliga professor. Hennes område kan beskrivas som välfärdsstatens rättsliga strukturer.

Framställningen är i hög grad uppbyggd kring dessa och andra ledande företrädare för fakulteten, inte så förvånande med tanke på Modéers personintresse. Men han stannar inte här. Också dagens professorer och andra verksamma vid fakulteten omfattas av hans studie, till och med Modéer själv, om än berörd i modesta ordalag.

DET BÖR SÄGAS att det inte är någon panegyrisk exposé. Åtskilliga kritiska synpunkter kryddar framställningen, som underbyggs av en omfattande notapparatur. Omfattande personregister och porträttgalleri förnöjer bläddrandet i boken.

Bokens titel är ett uttryck för juristernas plikt – som Modéer ser det – att upprätthåll-

► Sandgatan i Lund, målad av Joseph Magnus Stäck (1812–1868).

la minnet av det som varit. I sin bok avger han en form av programförklaring. Han vill hjälpa dem som verkar på *Juridicum* i Lund att "identifiera och markera vår identitet, vår institutionskultur". Boken knyter på så vis an till ett tidigare storverk av Modéer, nämligen *Juristernas nära förflutna*

”Modéers bok är en imponerande studie som förtjänar en vid läsekrets, helst av dagens unga jurister. Man kan önska att dessa tillägnade sig åtminstone delar av boken, i varje fall bläddrade sig igenom denna, för att på så vis tillägna sig minnet av det som varit.”

– *Rättskulturer i förändring*” (Santéus 2009). Som framgår redan av dess titel ställer den juristernas kultur i centrum, i detta fall inte bara och inte främst de akademiska juristernas kultur, utan rättskulturen i allmänhet. I denna tecknar Modéer kampen mellan en idealistisk syn på rätten som dominerade under 1800-talet och en mer

positivistisk och reforminriktad syn som slog igenom på 1900-talet.

Med europarättens inträde på scenen har juristerna nu återvänt, menar Modéer, till tron på värden, rättvisa och rättigheter, en utveckling som innebär ett rättsliggörande (så kallad juridifiering) av i grund och botten politiska frågor. Spänningen mellan idealism och positivism illustreras väl av Modéers analys av utvecklingen vid lundafakulteten, som speglar den allmänna rättskulturella utvecklingen men också påverkar denna. Man kan tycka att det skulle ha varit givande om han mer ingående granskat hur kunskapsstrukturerna utvecklades under sekulernas gång utan att hänga upp resonemangen på enskilda individer. Samtidigt kan det inte förnekas att det framställningssättet utgör ett pedagogiskt lyckat grepp.

MODÉERS BOK ÄR en imponerande studie som förtjänar en vid läsekrets, helst av dagens unga jurister. Man kan önska att dessa tillägnade sig åtminstone delar av boken, i varje fall bläddrade sig igenom denna, för att på så vis tillägna sig minnet av det som varit. Men den nyttoinriktade syn på studier som är rådande i dag och den hårda konkurrensen på arbetsmarknaden är knappast en grogrund för läsning av lärda arbeten av detta slag.

► Claes Sandgren är professor i civilrätt vid Stockholms universitet.

INBÖRDESKRIG ÄR NÄSTAN alltid grymma, ofta nollsummespel, där endast seger räknas. Det spanska 1936–1939 är förstås det mest kända från förra seklet. Men hur många, utom de kanske 700 000 svenskar som räknar finskt ursprung, känner egentligen till att det alldeles intill oss under tre månader i början av 1918 pågick ett inbördeskrig som skördade närmare 40 000 döda i strider, arkebuseringar och omkomna av svält och sjukdomar i fånglägren? I Sverige har vi inte haft något sådant krig sedan unionstidens slut, varför påminnelsen om vårt östra grannland kan förvåna många.

Finland har under 2017 firat sitt 100-årsjubileum som självständig stat och i Sverige fått en omfattande och mycket positiv publicitet av ett slag som det knappast bestäts sedan vinterkriget 1939–1940. I detta medieflöde om Finland har man av naturliga skäl inte uppehållit sig vid att landets existens som oberoende nordisk stat mycket väl hade kunnat bli kort.

Det är för att skingra denna svenska okunskap om ett mörkt kapitel i Finlands historia som Tobias Berglund och Niclas Sennerteg, författare till åtskilliga böcker om andra världskriget, har gett ut en drygt 500 sidor lång bok i ämnet. Dess syfte anges i förordet vara att skildra krigets orsaker, förlopp och konsekvenser, men också rikssvenskars och svenska institutioners roll i detta krig. De genomför väl sin förelagda uppgift att skildra inbördeskriget som de – litet märkligt utan att ange vilket krig som är värre (rimligen fortsättningskriget 1941–1944) – karaktäriserar som det näst blodigaste i Nordens historia. Boken är lärorik och trots sitt omfång lättläst. Faktafelen är få. Hur bristande kunskaper i finska påverkat resultatet av deras arbete är svårt att veta. I Finland har ju under inte minst senare år förts en debatt om det som länge var svårt att ta upp. Några böcker, främst Heikki Ylikangas *Vägen till Tammerfors* finns på svenska. Ett slags vitbok utgavs för några år sedan av statsministerns kansli.

Inbördeskrigets förlopp behöver knappast tas upp i detta sammanhang. I det följande skall jag koncentrera mig på tre problem: hur kom det sig att det blev inbördeskrig i Finland, men inte i Sverige som åren 1917–1918 också genomgick svåra prövningar? Vilken roll spelade Ryssland, Tyskland och Sverige, som hade särskilda skäl att noga bevaka utvecklingen?

HISTORIA

Tobias Berglund & Niclas Sennerteg Finska inbördeskriget

NATUR & KULTUR | 539 S. | ISBN 9789127152960

Samu Nyström & Jörn Donner ”Märklig är nu världens gång” – Kollektiv Helsingforsdagbok 1917–1918

ÖVERS. MÅRTEN WESTÖ

SCHILDT & SÖDERSTRÖMS | 350 S. | ISBN 9789515243379

DET BLODIGA INBÖRDESKRIGET I SVERIGES NÄRHET

Recensent **Mats Bergquist**

I SVERIGE ÄR det förhållandevis okänt att det utkämpades ett blodigt inbördeskrig i Finland 1918. Tobias Berglund och Niclas Sennerteg vill med sin bok skingra den svenska okunskheten om detta mörka kapitel i Finlands historia, en uppgift som de genomför väl. Boken är lärorik och trots sitt omfång lättläst. Ett värdefullt komplement till deras framställning är Samu Nyströms och Jörn Donners samling av vittnesmål om vardagslivet under denna period.

Hur gestaltade försoningsprocessen sig efter kriget? Författarna ägnar den förstnämnda frågan mycket utrymme, den andra likaså, främst av naturliga skäl med fokus på Sverige, medan problemet med den nationella försoningen endast berörs helt kort. Med tanke på bokens längd är detta dock ganska förståeligt.

Finland hade redan 1906 uppnått allmän rösträtt för män och kvinnor. I valet

1916 fick socialdemokraterna majoritet och Europa sin förste socialistiske statsminister i Oskari Tokoi. Efter den ryska februarirevolutionen förklarade lantdagen (riksdagen) i juli 1917 att den övertagit den högsta makten (utom över utrikespolitik och försvar), eftersom tsaren abdikerat. Detta skrämde de borgerliga som därför stödde den ryske regeringschefen Kerenskij:s beslut i oktober att upplösa lantdagen. Nyvalet gav en knapp borgerlig majoritet. Många inom socialdemokratien upplevde detta som att de orättmätigt berövats makten. När bolsjevikerna kort därefter grep makten i Petersburg utlyste den finländska landsorganisationen en knapp veckas generalstrejk, under vilken över 20 människor fick sätta livet till.

REDAN EFTER februarirevolutionen 1917 försämrades livsmedelsförsörjningen i Finland drastiskt. Man hade tidigare importerat spannmål från Ryssland och Ukraina. Samtidigt försämrades också ordningsläget: den finska polisen var svag och stod efter den ryska revolutionen utan ledning. Både bönder, borgerliga kretsar och lokala arbetarorganisationer i olika delar av landet upprättade delvis beväpnade garden, som ibland råkade i strid med varandra.

I det finska socialdemokratiska partiet dominerade ännu revisionisterna. Men efter generalstrejken i november 1917 genomdrev de radikala, som tagit avgörande intryck av händelserna i Petersburg och generalstrejken, en utökning av parti styrelsen med radikaler som ville följa Rysslands exempel. En del av dem inom partiet som motsatte sig tanken

på ett maktövertagande med våld kom av lojalitet ändå att ansluta sig till upproret. Andra, som till exempel den sedermera välkände partiledaren Väinö Tanner, drog sig ur leken.

Livsmedelssituationen i Sverige var vid samma tid också allvarlig. Regeringen Hammarskjöld hade kommit i konflikt med västmakterna genom att vägra att lova att inte återexportera (till Tyskland)

nödvändiga livsmedel som importerats; detta var inte förenligt med statsministerns uppfattning om neutralitet. I Sverige var dessutom den segslitna rösträttsfrågan olöst, vilket ledde till frekventa demonstrationer och två regeringsskiften under 1917. Men sedan en liberal-socialdemokratisk koalition under Nils Edén tillträtt i oktober 1917 lugnade situationen ner sig, även om livsmedelsläget förblev allvarligt och rösträttsfrågan inte löstes förrän i december 1918.

Socialdemokraterna förblev under dessa år under kontroll av den revisionistiska trion Hjalmar Branting, Fredrik Thorsson (finansminister i Edéns regering) och partisekreteraren Gustav Möller. De radikala lämnade 1917 och bildade ett eget parti som, i likhet med de finska socialdemokraterna, anslöt sig till den radikala så kallade Zimmerwald-internationalen.

Även om storfurstendömet Finland under 1800-talet utvecklat sina statliga institutioner, var ju Sverige en sedan länge mer etablerad stat, med kung, regering, polismakt och en ganska stor armé. Förutsättningarna för ett riktigt inbördeskrig var mycket annorlunda än på andra sidan Östersjön. Även om det mycket väl,

som bland annat Per T Ohlsson skildrat i 1918 (se recension i *Respons* 1/2018), hade kunnat bli oroligheter och dödade demonstranter är det ändå svårt att föreställa sig att ett inbördeskrig skulle ha kunnat bryta ut i vårt land ens under de förhållanden som rådde 1917–1918.

FÖR REGERINGEN EDÉN skulle det finska inbördeskriget bli ytterligare ett stort problem. Den lagliga finska regeringen Svinhufvud, som sedan de röda tagit makten i Helsingfors och södra Finland tog säte i Vasa, vände sig snart till Stockholm för att, om inte ett direkt militärt stöd kunde erhållas, köpa vapen. Detta var omöjligt för socialdemokraterna. Skulle den svenska regeringen tillhandahålla vapen för att skjuta på arbetare i grannlandet kunde detta leda till oroligheter och sabotage mot vapentransporterna. Det fanns på många håll inom socialdemokratin en klar sympati för partibröderna i Finland. Högern drev på om stöd till Finland och såg säkert en möjlighet att driva in en kil i regeringen Edén mellan dess båda partier. En organisation, Finlands vänner, bildades som på ett par veckor samlade in nästan

lika mycket pengar som F-båtsinsamlingen 1914 gjorde på flera månader.

Finlandspolitiken blev indirekt, vilket Berglund och Sennerteg inte berör, en del av spelet om rösträttsfrågan. Om högern fick till stånd ett omfattande stöd, inklusive vapenexport, kunde regeringen spricka. Då kunde man kanske uppskjuta rösträttsreformen. På motsvarande sätt hade regeringen skäl att hålla ihop, eftersom man annars kunde äventyra genomförande av den reform som så länge stått högst på dagordningen.

Kompromissen blev därför att regeringen inte beviljade export av vapen ur

statliga förråd, men samtidigt såg mellan fingrarna när det gällde privata finska uppköp av krigsmaterial. På så vis kom åtskilliga vapen ändå till Finland. Man tillät också att cirka 700 svenska officerare och frivilliga anslöt sig till regeringsstyrkorna, varav 100 stupade. Regeringen ville också försöka hindra att Finland tydligt gled in i den tyska maktsfären, men samtidigt att inte genom alltför synligt svenskt bistånd provocera Ryssland att ingripa. Den erbjöd sig därför att medla i kriget, vilket regeringen i Vasa avvisade; en sådan process skulle legitimera upprorsmännen. Socialdemokraterna sände också i månads-skiftet februari/mars 1918 en delegation till upprorsmännen i Helsingfors för att plädera för ett slut på striderna. Partisekreteraren Möller hävdade att det finska upproret skadade den europeiska socialdemokratin, som måste följa principen att nå makten med lagliga medel. Men de finska kamraterna sade nej.

Relationen mellan regeringarna Edén och Svinhufvud komplicerades också av Ålandsfrågan. Efter februarirevolutionen och de påföljande händelserna i Finland uppstod på öarna en stark rörelse för åter-

förening med Sverige. Detta störde både den finska regeringen och den svenskspråkiga befolkningen på fastlandet som inte ville se sina skaror minska. Sedan inbördeskriget inletts sände den svenska regeringen i februari 1918 en militär kontingent till ögruppen för att upprätthålla ordningen när ryska trupper fortfarande fanns kvar. Båda sidor i inbördeskriget tolkade detta som en svensk ockupation och sände mindre styrkor till öarna. Men sedan också tyskarna kommit på plats drog sig den svenska truppen tillbaka. Ålandsfrågan skulle förbli ett tvisteämne i förbindelserna mellan våra länder ända till dess

NF 1921 stadfäste Finlands suveränitet och Ålands ganska långtgående autonomi.

DEN ANDRA UTLÄNDSKA makt, Tyskland, som hade skäl intressera sig för Finland, intervenerade direkt i kriget. Utan instruktion begärde den finske representanten i Berlin tysk hjälp. Den tyska militärledningen var inte nödbedd; den såg betydande strategiska fördelar med att etablera sig i Finland. Överbefälhavaren Mannerheim, som önskade besegra de röda utan direkt utländskt militärt stöd, ville avgå. Men de tyska trupperna, en division, ställdes under hans nominella befäl. Manner-

heim satsade också hårt på att vinna ett avgörande slag innan de tyska trupperna kom i land. De vita gardena hade nu blivit republikens armé och dessutom förstärkts med tusentalet i Tyskland utbildade finska officerare, de så kallade jägarerna. Detta ledde till den blodiga erövringen av Tammerfors – ofta benämns som den största drabbningen i Norden, före slutstriderna i fortsättningskriget i juni/juli 1918 – industristaden som var de rödas starkaste fäste utanför Helsingfors. Sedan den stridsvana tyska Östersjödivisionen satts i land i början av april nådde den snart Helsingfors. De röda retirerade österut och i månads-skiftet april/maj lämnade de Viborg. Kriget var därmed slut.

Vid utbrottet av det röda upproret fanns cirka 40 000 ryska soldater kvar i Finland. Deras roll i upproret förblir oklar och Berglund och Sennerteg skingrar knappast denna oklarhet. Möjligen kan ryska källor bidra till bilden. Författarna uppger att 1000–1400 ryska soldater deltog som frivilliga på den röda sidan och namnger en rysk överste som central rådgivare åt de röda. Men det är ändå ett ganska litet antal. Klart är att de röda fick överta några

ryska pansartåg och andra vapen. Man har antagit att ryssarna kanske främst ville hem, varför deras roll blev begränsad. Lenins regering, som nyårsafton 1917 som första stat (Sverige och flera andra skulle följa i januari 1918) erkänt Finlands självständighet, hoppades troligen att de röda skulle segra utan aktivt ryskt stöd, som ju också skulle kunna provocera utländsk intervention. Ryssarna måste dessutom befästa sitt eget maktinnehav.

TOBIAS BERGLUND OCH Niklas Sennerteg behandlar således inte den långvariga försoningsprocess som följde på kriget. Denna avslutades egentligen först med vinterkriget och fortsättningskriget, där vita och röda och deras söner tillsammans slogs mot ryssen. Helt läkta är såren dock inte ännu. Författarna redovisar krigets hemiska siffror. Nära 10 000 stupade, två tredjedelar av dem röda, 13 000 dog av svält och sjukdomar i de fångläger som omedelbart efter kriget hyste närmare 80 000 interner. Över 7 000 röda och närmare 1 500 vita avrättades under och efter kriget genom summariska rättegångar eller "under flykttförsök". Statsförbrytardomstolar dömde 68 000 till olika straff, inklusive 555 dödsdomar, varav 125 verkställdes.

Allt kontrasterar egentligen, som författarna konstaterar, mot Finlands starka laglighetsstradition som återspeglas i Runebergs dikt "Landshövdingen". Det ömsesidiga hatet var starkt. Tobias Berglund och Niklas Sennerteg är historiker och inte ute efter att fördela det moraliska ansvaret för alla grymheter som begicks under inbördeskriget och i de vitas fångläger. Men även om man ur rättslig synvinkel kanske inte entydigt kan slå fast att det som skedde var olagligt, menar de att båda sidor från just en moralisk utgångspunkt gjorde sig skyldiga till krigsförbrytelser. Enskilda rikssvenska frivilliga reagerade mot arkebuseringar och förhållandena i lägren, medan andra utan att töva tycks ha deltagit i avrättningar.

Försoningsprocessen efter detta blodiga inbördeskrig blev svår. Många tusen finländare – och några hundra svenskar – flyttade under 1920- och 1930-talet till den autonoma finsk-karelska sovjetrepubliken som länge leddes av upprorsmännens finansminister Edvard Gylling. Socialdemokraterna, som under hela mellankrigstiden var det dominerande partiet, hölls – med ett kort mellanspel 1926–1927 – utanför makten. Kring 1930 verkade dessutom den fascistanstruktade så kallade Lapporörelsen, som riktade sig mot västern i bred mening. Men 1932 satte Pehr Evind Svinhufvud, inbördeskrigets konservativa statsminister och sedan 1931 president, stopp för Lappomännens våld och kupplaner. Och

► Folkets hus i Helsingfors, de rödas högkvarter, satt i brand i april 1918.

1937 fick Finland sin rödmylleregierung precis som skett i Danmark 1929 och i Sverige 1936 med koalitioner mellan socialdemokrater och bönder. Försoningens väg hade beträffats och cementerades således genom kampen för landets självständig-

”Det skulle ändå ta mycket lång tid innan vardagen blev helt normal. Främst till följd av kriget 1939–1944 kom Finland inte ifatt övriga nordiska länder förrän på 1980-talet, en mansålder efter detta i vårt land rätt okända inbördeskrig.”

het 1939–1944. Om denna hade förlorats hade Norden sett ganska annorlunda ut och gränsen mellan Sovjet och Väst gått vid Östersjön.

SAMU NYSTRÖMS OCH Jörn Donners dokumentinsamling "Märklig är nu världens gång" utgör ett värdefullt komplement till Berglunds och Sennertegs bok genom att spegla vardagslivet i Helsingfors före, under och efter upproret fram till årsskiftet 1918–1919. De har använt dagboksförfatta-

re från olika samhällslager och åldersgrupper, inklusive några ledande politiker, och brev till anhöriga från de vitas krigsfångeläger. I breven dominerar förstas längtan efter familjerna och matbristen. I dagboksanteckningarna är livsmedelssituationen, ransoneringskortet och köandet ett genomgående tema. Men där speglas även både de skrivandes ofta starka politiska preferenser, liksom försöken att upprätthålla något slags normalitet i vardagen. Några få skribenter tycks vilja hålla distans till kampen mellan de röda och vita. Läsarens intryck är att det politiska våldet under det röda styret i huvudstaden var nyckfullt, men ibland kunde skottsvalvor höras. Maten tycks mest ha bestått av potatis, tunna soppor och som lyxbröd. Mjölet fick långt in på hösten 1918 blandas upp med cellulosapulver.

Det skulle ändå ta mycket lång tid innan vardagen blev helt normal. Främst till följd av kriget 1939–1944 kom Finland inte ifatt övriga nordiska länder förrän på 1980-talet, en mansålder efter detta i vårt land rätt okända inbördeskrig. I dag ser Finland mycket annorlunda ut än 1918. Då oroade sig många svenskar över utvecklingen i vårt östra grannland. Ironiskt nog är det i dag tvärtom, när en del av våra i grunden rätt konservativa grannar österut – vilket ofta speglas i medier – ser hur snabbt det svenska samhället på olika sätt förändras.

► Mats Bergquist var ambassadör i Helsingfors 1992–1997.

Sverker Oredsson

Nils Edén – Demokratins
statsminister

EKERLIDS | 436 S. | ISBN 9789188193490

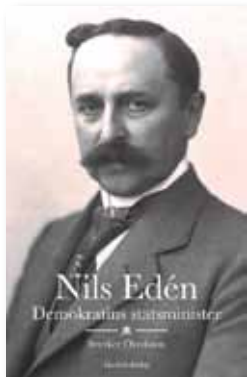
BÄTTRE SOM REGERINGSCHEF ÄN SOM PARTILEDARE

Recensent **Gunnar Wetterberg**

ETT SKÅL TILL att det är svårt att förstå förloppet när den allmänna rösträtten infördes är att statsministern Nils Edéns insatser hamnat i skymundan.

Därför är det en välgärning att Sverker Oredsson har skrivit en utförlig biografi om Edén. Han ger en inträngande redogörelse för dennes gärning och menar att Edén var en av de främsta regeringscheferna under 1900-talet, men mindre framgångsrik som partiledare.

HISTORIA

DET ÄR INTE alldeles enkelt att datera det demokratiska genombrottet i Sverige, visade det sig för några år sedan. Moderaternas dåvarande partisekreterare Sofia Arkelsten vilade bort sig i det förra sekelskiftets taktiserande, när hon ville ge högern en roll i genombrottet med hänvisning till att de flesta män fick rösträtt till andra kammaren 1908. Det första beslutet att ge även

kvinnor rösträtt togs inte förrän 1919, och den allmänna rösträtten var försedd med undantag in på 1920-talet.

Men i dag är de flesta ense om att genombrottet kom på hösten 1918, när den urtima riksdagen beslöt införa allmän och lika rösträtt – i kommunerna! Det kan tyckas vara en ganska trivial upplösning på en näst intill revolutionär situation, men beslutet innebar att första kammaren demokratiserades och högern miste mycket av sin makt. I samma andetag förklarade man också att kvinnorna skulle få rösträtt – att beslutet dröjde till nästa år berodde på att bara en lagtids riksdag hade befogenhet att ändra författningen. Därför är det nu dags att fira hundraårsjubileet. Saken har inte blivit enklare av att det saknats en utförlig biografi över en av skeendets huvudpersoner, statsministern Nils Edén. Genom att Edén och hans insatser hamnat i skymundan har förloppet blivit svårare att förstå.

Därför är det en välgärning, när lundahistorikern Sverker Oredsson nu kommer med *Nils Edén – Demokratins statsminister*. Oredsson har en bredare erfarenhet att luta sig mot än de flesta historiker av facket. Han skrev en betydelsefull avhandling om de svenska järnvägarnas tillkomst, innan han gav sig först politiken och sedan byråkratin i våld, som kommunalråd och kommunstyrelsens ordförande (fp) i Lund och därefter som universitetsdirektör.

NILS EDÉN HADE en släkthistoria som är ganska karakteristisk för den svenska ståndscirkulationen. Välbärgade hemmansägare lät sina söner läsa till präster. Efter någon eller ett par generationer präster vidgades de akademiska valen. Edéns far Per Olof vände tillbaka till den norrbottenska hembygden som lärare och så småningom rektor för det femklassiga läroverket i Piteå. Fadern var verksam på många områden i traktens samhällsliv, som verkställande direktör i Piteå sparbank, som mångårig ordförande i stadsfullmäktige och så småningom också ordförande i landstinget. Sonen Nils föddes den 25 augusti 1871.

Oredsson markerar en påtaglig samhörighet med Edén – som historiker. Det var det ämne Edén valde när han kom till Uppsala. Han valde så småningom att skriva om centralregeringens framväxt under 1500- och 1600-talet och blev förbluffande framgångsrik. Redan 1903 fick han en extra ordinarie professur i historia, och 1909 blev han ordinarie professor.

Det politiska landskapet vid förra sekelskiftet skilde sig påtagligt från hur det ser ut i dag. Partierna var överlag mer lösligt sammanhållna. Vänstern dominerades av liberalerna, som år 1900 bildade Liberala

samlingspartiet som riksdagsparti. Redan 1896 hade liberalerna hjälpt Hjalmar Branting att komma in i andra kammaren. I valet 1902 kom ytterligare tre socialdemokrater in i riksdagen, och sedan rösträtten vidgats 1908 växte arbetarpartiet efterhand förbi liberalerna. Reformen 1908 innebar också att valen blev proportionella. Det blev signalen till en uppstramning av partiväsendet i och med att partierna fick makten över listorna, men det tog tid innan partierna och rollen som partiledare fann sin nuvarande form.

Oredsson betecknar Edéns uppväxtmiljö som konservativ och det var också kretsen kring Harald Hjärne. Edén skrev om den svensk-norska författningens tillkomst i unionsförkämparnas anda, men rörde sig så småningom åt liberalt håll. Den 1 juni 1906 var han en av grundarna av Uppsala vänsterförening, där han snart blev ordförande. I valet 1908 – det sista med majoritetsval – blev han invald som kandidat för vänsterföreningen, Uppsala arbetarekommun och nykterhetsvännerna.

DEN UNGE PROFESSORN etablerade sig snabbt som en av liberalernas förgrundsmän, som lysande talare och skarp analytiker. När Karl Staaff hastigt avled den 4 oktober 1915 fanns det ingen självklar efterträdare. Edén höll talet före eldbegängelsen, men efter begravningen löste den liberala riksdagsgruppen ledarfrågan genom att utse ett råd med fem ledamöter, däribland Edén. De kommande åren blev Edén liberalernas ledande talesman i riksdagsdebatterna, men han var inte oomstridd.

Sedan vänstern vunnit 148 av 230 mandat i andrakammarvalet i september 1917 kom hela det liberala femmannarådet att delta i förhandlingarna. Redan i höstvalet 1914 hade socialdemokraterna blivit vänsterns största parti, med 36,4 procent av rösterna mot liberalernas 26,9. Inför valet 1917 hade det socialdemokratiska vänsterpartiet brutit sig ur moderpartiet (och vann 8,1 procent av rösterna), men socialdemokraterna samlade fortfarande 31,2 procent mot 27,6 för liberalerna.

I turerna kring regeringsbildningen tvingades kungen till slut närma sig liberalerna, men Edén insisterade på att budet först skulle gå till socialdemokraterna. Det var en markering för parlamentarismen – Hjalmar Branting ledde vänsterns största parti. Som sekreterare i den socialdemokratiska partistyrelsen och i riksdagsgruppens förtroenderåd skrev emellertid Per Albin Hansson den 18 oktober till Edén och förklarade att socialdemokraterna vore beredda på en koalition under liberal ledning. Därmed var fältet fritt för liberalerna och för Nils Edén.

Då hade Edén redan varit hos Gustaf V för att diskutera förutsättningarna för regeringsbildningen. Kungens manövrer bakom ryggen på Staaff var en styggelse för vänsterns parlamentariskt sinnade ledare. Redan i de tidigare konsultationerna hade Edén därför betonat att regeringen och dess chef måste ha kungens "fullständiga förtroende". När kungen stod nära en lösning på sina regeringsbekymmer preciserade den tilltänkte statsministern vad han egentligen avsåg. I hans anteckningar heter det:

D. 17/10 upptog jag på nytt frågan om innebörden av det förtroendet och stöd, som vi måste förutsätta från kungens sida. Utvecklade detta i två riktningar: 1) att detta stöd skulle bli fullständigt och förtroendefullt i den strid med högern, som kunde väntas. Särskilt framhöll jag, att för den händelse kungen icke kunde bibehålla sitt förtroende till en av mig bildad ministär, detta måtte öppet tillkännagivas, så att icke någon oklarhet måtte uppstå. Vi måste förutsätta, att så länge vi vore kngns rådgivare, inga andra skulle komma mellan honom och oss. Kungen bejakade detta. 2) i fall F.K., såsom kunde antagas, förkastade våra författningsförslag, särskilt rörande kommunala rösträtten...

Edén ville ha möjlighet i så fall upplösa båda kamrarna, andra för att folket i val skulle få uttala sig om saken – kungen sade sig inte ha något principiellt emot detta, men svårt på förhand ge besked utan att kunna överblicka den situation som i så fall kunde uppstå.

Kungen: Men, som sagt, jag har icke något principiellt att invända, och om statsrådet enhälligt skulle i blivande tänkta fallet tillråda upplösning, kan jag redan nu säga, att jag skall taga detta under allvarligt och välvilligt övervägande för att kunna följa dess råd.

På så vis gjorde Edén sin första stora insats som statsminister redan innan han var formellt utnämnd. Kungen tog ett stort steg närmare parlamentarismens principer och avstod från väsentliga delar av sina möjligheter till personlig maktutövning. Det var ett åtagande som han på det stora hela taget skulle respektera framöver.

SVERKER OREDSSON FÖLJER Edén och hans regering genom flera besvärliga frågor. Den mest akuta frågan var försörjningsläget – den nya regeringen lyckades åstadkomma de handelsavtal med ententen som behövdes för att lindra påfrestningarna. Tyskland erbjöd svenskarna att ta

► Nils Edén med hustrun Marja och barn. Edén var statsminister 1917–1920.

över Åland sedan Finland blivit självständigt, men Edén aktade sig för att nappa på betet. Inbördeskriget i Finland rörde upp känslor till höger och vänster, men Edén och de ledande socialdemokraterna höll sig vid sidan av. Försvarets ställning förblev en tvistefråga inom det liberala partiet, även om motsättningarna dämpades så länge kriget pågick. Åttatimmarsdagen lirkades igenom, även om Edén fick undanta lantarbetarna för att få med sig de starka jordbrukarintressena i det egna partiet.

Allt överskuggas ändå av dramatiken kring demokratin. Den springande punkten var rösträtten i kommunerna och därmed makten över första kammaren, som utsågs genom val av elektorater i landsting-

maren till att blockera alla reformer som vänstern drev igenom i andra kammaren.

I den dåtida terminologin skilde man mellan "politiska" och "kommunala" val. Kommunerna sågs länge som ett slags ekonomiska sammanslutningar, där inflytandet bestämdes av hur mycket man betalade till den gemensamma kassan. Så hade det varit sedan mitten av 1700-talet, då man börjat rösta efter gårdarnas storlek vid kyrkoherdevalen. Ända in i det liberala partiet dröjde sig detta betraktelsesätt kvar – man hade accepterat lika rösträtt, men tvekade inför att den skulle bli allmän. Flera landsbygdsliberaler ville behålla kravet på betald kommunalskatt som villkor för rösträtt.

”I något fall kan man undra över författarens bedömningar – hur framstående var egentligen Edén som historiker? varför slätar Oredsson över hans egendomliga försvar för att kvinnornas röster skulle räknas för sig vid förbudsomröstningen? – men det skymmer inte huvudsaken: det var på tiden att Edén fick den biografi han förtjänar.”

en och de stora städerna. Första kammaren var viktig därför att det för lagstiftning krävdes att de båda kamrarna var överens. I kraft av den 40-gradiga skalan och kravet på betald kommunalskatt fick högern kraftig övervikt i kommuner och landsting och kunde därmed använda första kam-

Regeringen gjorde tidigt en framstöt om en ny ordning, men första kammaren vägrade. Oron kring försörjningsläget 1918 fick emellertid allt kraftigare politiska övertoner och allt fler i de maktägande kretsarna befarade en revolutionär utveckling av samma slag som i Ryssland eller

Tyskland. Kungen packade väskorna för att sätta sig i säkerhet, storfinansen manade högern att göra upp om reformer.

Nils Edén visade sin politiska skicklighet genom att utnyttja den urtima riksdag som inkallats hösten 1918 för att reglera statstjänstemännens löner. I hårda förhandlingar manglades genombrottet fram. Han fick det egna partiet med sig på att eliminera det mesta av begränsningarna av den allmänna rösträtten, och till slut vek sig tillräckligt många högermän för att reformerna skulle gå igenom, inklusive ett löfte om att genomföra kvinnlig rösträtt.

EFTERSPELET BLEV DYSTERT. Inom de båda regeringspartierna fanns det starka krafter som var kritiska till samarbetet. I kommunalskattefrågan gick det inte att komma överens, och 1920 upplöstes koalitionen.

Men det stannade inte vid detta. Inom liberalerna blev Edén alltmer omstridd. Han fick rykte om sig att vara högdragen och intellektuellt arrogant (Oredsson menar att han var blyg), men det blev nykterhetsfrågan som fällde honom. Efter sin avgång som statsminister ledde han den utredning som möjliggjorde förbudsomröstningen 1922, men nykterhetsvännerna nöjde sig inte med nej. De fick igenom att partiet skulle skriva in förbudskravet i sitt program, och partiet sprack.

Edén lämnade partiledarskapet och ägnade sig åt Stockholms län, där han blivit landshövding 1920. Så småningom fick han uppdraget att leda arbetet med de många delarna av riksdagens historia, som togs fram till 400-årsjubileet 1935. Han avgick som landshövding 1938, och omkom 1945 i sviterna efter en svår brand.

Sverker Oredsson ansluter sig till bedömningen att Edén var en av de främsta regeringscheferna under 1900-talet, men mindre framgångsrik som partiledare. Oredssons biografi ger en inträngande redogörelse för Edéns gärning. I något fall kan man undra över författarens bedömningar – hur framstående var egentligen Edén som historiker? varför slätar Oredsson över hans egendomliga försvar för att kvinnornas röster skulle räknas för sig vid förbudsomröstningen? – men det skymmer inte huvudsaken: det var på tiden att Edén fick den biografi han förtjänar.

Pinsamt nog hör Nils Edén inte till de statsministrar som blivit byst eller ens relief i riksdagens foajé – tänker riksdagen fira 100-årsjubileet i huvudpersonens frånvaro?

► Gunnar Wetterberg är historiker och författare, aktuell med *Skånes historia del 1-3*.

Lars Ericson Wolke
Saarbataljonen
– Svenska fredssoldater i
Hitlers skugga 1934–35

HISTORISKA MEDIA
287 S. | ISBN 9789175453309

NÄR SAAR RÖSTADE FÖR ATT INLEMMAS I TREDJE RIKET

Recensent **Kent Zetterberg**

LARS ERICSON WOLKE har utifrån en gedigen forskningsinsats skildrat den svenska insatsen under folkomröstningen i Saar 1934–35. Bataljonen skulle se till att allt gick ordnat till när tyskarna i Saar röstade om sin framtid och den etablerade ett gott förhållande till civilbefolkningen. För Hitler var segern i denna omröstning starten för nya krav på att tyska folkgrupper skulle återförenas med riket.

HISTORIA

LARS ERICSON WOLKEs historiska kunnande och produktivitet är imponerande, särskilt inom det militärhistoriska området. Hans opuslista på Libris är en av de största inom fältet militärhistoria, där särskilt den

svenska delen dominerar. I sin nya bok, *Saarbataljonen – Svenska fredssoldater i Hitlers skugga 1934–35*, tar Lars Ericson Wolke upp ett föga beaktat ämne. Det gäller en folkomröstning i regi av Nationernas Förbund (NF), där militära förband från Storbritannien, Nederländerna, Sverige och Italien övervakade hela förloppet. Allt gick ordnat till och till det bidrog inte minst den välorganiserade NF-insatsen. Majoriteten av de röstande var för en återgång till Tyskland under dess nya nazistiska styre. Alternativen var en övergång till Frankrike eller ett fortsatt NF-mandat, vilket hade gällt sedan Versaillesfreden efter det första världskrigets slut. Resultatet förvånande samtiden föga, även om man med facit i hand kan undra en del över befolkningens inställning till den nazistiska diktaturen. Här blandades 1934–35 tyska sårade nationella känslor och kritiken av Versaillesfreden 1919 (Ruhrockupationen 1923, krigsskandeståndet, Rhenlandet med mera) och synen på den tyska nyordningen och den nya nazistiska diktaturen. Uppenbart vägrade budskapen om *Anschluss* och *Heim ins Reich* tyngre än de mer kritiska känslorna mot naziregimen hos den röstande befolkningen.

Ericson Wolke har gjort en gedigen forskningsinsats och forskat i främst svenska och brittiska arkiv. Inte minst använder han suveränt de svenska privatarkiven, där han har analyserat en rad militära personarkiv (bland andra Arthur Nordenswan, GW Reuterswärd, Allan Rodhe), ledande svenska politiker som Hjalmar Branting och Rickard Sandler. Dessutom har han gjort ett verkligt arkivfynd i Garnisonsmuseet i Axvall i form av Skaraborgfuriren Torsten Karlssons *Anteckningar förda vid kommanderingen till Saarbataljonen 20/12 1934 -16/1 (1935)*. Skickligt använder författaren också en rad relevanta statliga arkiv som UD, Generalstaben, Svea Livgarde med flera. De enda arkiv jag som gammal arkivräv möjligen kan sakna i det rika underlaget till studien är NF-arkivet och tyska handlingar (Auswärtiges Amt med flera finns i kopia på svenska riksarkivet). Men det finns givetvis gränser både i tid och ekonomi för en forskare; någonstans måste man dra gränsen för en bok. Och det har Ericson Wolke gjort. Det har blivit en spännande, tankeväckande och ändå lättläst bok. Stilistiskt är den både klar och effektiv. Form och språk, beskrivning och analys ingår en fin förening i denna bok, som varmt kan rekommenderas.

ÄMNET KAN I förstone tyckas smalt, men boken vidgar sig snart till en betraktelse över tidens ökade spänningar och Nationernas Förbunds utveckling och sorgliga öde. Inte minst 1920-talets fredsoptimism

(”Aldrig mera krig”) och Sverige och NF fokuseras. I separata kapitel får läsaren även analyser av freder och gränstvister i Europa mellan åren 1919–23, relationerna inom och mellan Frankrike och Tyskland 1919–34, och kan även följa hur spänningarna i Europa snabbt steg efter Hitlers tillträde till makten i januari 1933. I detta perspektiv blev Saarfrågan en första prövosten i den utveckling i Europa som skulle kulminera med Münchenavtalet hösten 1938, ett sista försök av västmakterna att stoppa Hitler och Nazitysklands expansion med fredliga medel.

Skaraborgfuriren Torsten Karlssons militära anteckningar är belysande för tidens ordval och synsätt. Det är lätt att i dag kritisera flera inslag och uttryck i dem för rasism, nationalism, militarism och annat. Men det gäller även att kunna göra rättvisa åt dåtiden och försöka kontextualisera sammanhang och svåra begrepp som nationalism, klass, etnicitet, genus och militära värderingar (”militarism” kan ha skiftande innehåll). Ericson Wolke ger goda prov på detta med en rad exempel. Så här skriver till exempel Torsten Karlsson om sitt möte med de franska soldaterna: ”Att de tillhöra en annan ras än vi synes omedelbart. De ha mörk uniform och röda revärer på byxorna.”

Tyskarna gjorde å sin sida allt för att ge den svenska truppen ett gott mottagande med tanke på den stundande folkomröstningen. Redan i Sassnitz delade tyska

len Uhlex från garnisonen och den tyske militärattachén i Stockholm under första världskriget, överste Walter von Giese, och de ansåg att den svenska truppen gjorde ”ett klämmigt intryck”. Torsten Karlsson och övriga svenskar fick sig nu en stadig köträtt, cigaretter och Bier – ”hur mycket som helst” – och tåget rullade till sist iväg med Hitlerhälsningar och hurrande tyskar: ”Tyskarna föra den högra armen snett uppåt. En imponerande syn som man ej glömmer i första taget”, noterade Karlsson. Det gällde att inympa protyska känslor i den svenska truppen, noterar Ericson Wolke lakoniskt.

Den tyska propagandan med Goebbels i spetsen var både modern och effektiv och utnyttjade bland annat radio, musik och film. Bokhandlarna var fyllda av tyskvänlig litteratur. På Saarbrückens operahus spelades sedan sommaren 1934 Rossinis *Wilhelm Tell*. I denna frihetsberättelse från Schweiz var det lätt att se det tyska Saar som friheshjälten medan fogden i operan var förtryckaren, lika med de krafter som hindrade det tyska Saar att nå sitt mål. Föreställningen spelades länge trots ekonomiska förluster och subventionerades troligen av Berlin.

FÖRHÅLLET TILL civilbefolkningen var uppenbart mycket gott. Svenskarna och tyskarna fann varandra lätt. Den svenska truppen skötte sig väl och var något av en elitstyrka, noggrant utvald och med

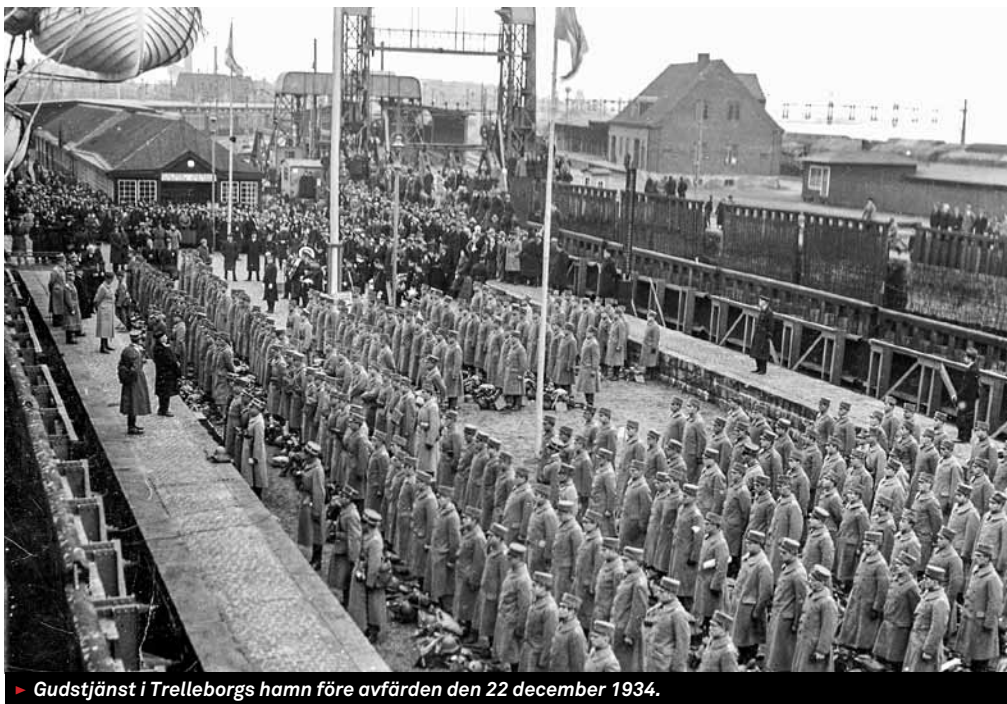
av NF-truppen var brittisk och klart professionell. Den svenske bataljonschefen Nordenswan skapade en gemensam så kallad camp för den svenska truppen, vilket var förutseende för att klara samband och ledning. (Privat inkvartering av officerarna avvisades, det hade varit mindre effektivt). De militära förmågorna, skydd, verkan, underrättelser, rörlighet och ut hållighet, var dock relativt svagt tillgodosedda i den svenska bataljonen, vilket visar att uppdraget främst var polisiärt. Hade franska eller tyska militära förband intervenerat i Saar hade NF-truppen inte haft mycket att sätta emot, det stod klart. Beväpningen var tillräckligt stark för att avvisa milisförband (till exempel SA-milisen), men räckte inte till mot reguljära militära förband. ”Ett militärt förband i ordets egentliga mening var bataljonen inte”, konstaterar Ericson Wolke.

Valdagen den 13 januari 1935 var i stort lugn. Vädret hade varit snöigt, men övergick i plusgrader. Valdeltagandet var stort, 95 procent, och resultatet entydigt: 90,3 procent var för återgång till Tyskland, 8,8 procent för fortsatt NF-styre och endast 0,4 procent för anslutning till Frankrike. I staden Merzig bevakade den svenska truppen hämtningen av valurnorna medan folk sjöng Saarsången och heilrop hördes, ja även ”Die Strassen frei”, nazisternas Horst Wessel-sång och SA:s kampsång kunde höras. Ett kuriöst inslag var att ”status quo-linjen, dvs NF” ägnades en symbolisk

begravning vid Merzigs soptipp, medan en musikkår spelade Finska rytteriets marsch! På den symboliska kistan låg den kommunistiska hammaren och skäran, vilket visade hur långt propagandakriget redan hade gått i de totalitära massideologiernas nya epok. Furiren Torsten Karlsson kunde inte undgå att dras med i jublet, folkstämningen och massysterin och skrev: ”Vilken stämning! De göra riktiga glädjesprång, sjunga än intensivare än förut. Heil, Heil. Bara hakkors överallt. Bilarna är nästan överskryddade och hästdragna vagnar smyckade med hakkorsfanor.”

På kvällen firades den tyska segern i Merzig med ett stort fackeltåg med SS, SA och Hitlerjugend i spetsen, men även med många civila deltagare. När fackeltåget passerade den svenska förläggningen på Poststrasse övergick sången i Heilrop och det tog en

halvtimme innan tåget hade passerat. Torsten Karlsson tog intryck: ”(Sist kom en avdelning ur SA), stora kraftiga pojkar i stram givakt. Imponerande utan like.”

► Gudstjänst i Trelleborgs hamn före avfärden den 22 december 1934.

rödakorssystrar ut buxbomskvistar med texten ”Frohe Weihnachten” inför julen. I Bad Kleinen med närliggande Schwerin och dess svenskminnen väntade genera-

strikt förhållningsorder. Ericson Wolke gör en intressant analys av den svenska gruppens ledning och dess militära förmågor enligt modern terminologi. Ledningen

HITLER TOLKADE VALRESULTATET storpolitiskt som en tysk triumf, som gjorde att Frankrike nu inte kunde starta ett pre-ventivkrig med hänvisning till Saar. Detta var något naziregimen hade fruktat och som hade vädrats en del i världspresen. Den militära sanningen var nämligen att Frankrike var militärt helt överlägset Tyskland vid denna tid. Hade man intervenerat och stoppat Hitlerregimen under de första åren 1933–35 hade den sannolikt fallit ihop som ett korthus. Detta hade dock krävt stöd från andra stormakter, vilket inte fanns. På fransk sida saknades dessutom i stort både viljan och förutseendet. Många bedömare vid denna tid trodde att

”På kvällen firades den tyska segern i Merzig med ett stort fackeltåg med SS, SA och Hitlerjugend i spetsen men även med många civila deltagare. När fackeltåget passerade den svenska förläggningen på Poststrasse övergick sången i Heilrop och det tog en halvtimme innan tåget hade passerat. Torsten Karlsson tog intryck: ’(Sist kom en avdelning ur SA), stora kraftiga pojkar i stram givakt. Imponerande utan like.’”

Hitler skulle falla på eget grepp. Chansen fanns emellertid under Hitlers svaga första år, men efter Berlinolympiaden 1936 och den snabba militära utrustningen satt naziregimen säkrare i sadeln. (En reflexion: Hade Hitler störtats vid denna tid hade mänskligheten kanske besparats det andra världskriget, raskriget och dessa oändliga lidanden i historiens största krig, det andra världskriget.)

Hitler själv såg segern i Saar 1934–35 som en start för fortsatta krav på tyska folkgruppers återförening med riket, med våld om det behövdes. I sin regering vågade han nu tala öppet om krav på Lothringen, Österrike, Tjeckoslovakien, Ungern med flera. Hans hunger hade vaknat och diktatorn såg västdemokratierna som sva-

ga. Det bådade inte gott för framtiden. Vi som lever nu vet hur det gick.

EFTER DETTA KORTA inhopp i Europas affärer återvände den svenska NF-bataljonen stillsamt hem till Sverige och Stockholm för avrustning. På vägen hem passerades Wittenberg och dess rika Lutherminnen. Religiösa minnen blandades med tidens stigande spänningar och de svensk-tyska konnotationerna var många. Den brittiske generalen Brind, militär chef för NF-insatsen, var nöjd med resultatet och tackade särskilt den svenska truppen för att ha kylt ned spänningarna och för dess goda relationer med civilbefolkningen.

Den 16 mars 1935 förklarade Hitler att Tyskland skulle återinföra allmän värnplikt och bygga en armé på en halv miljon man, fem gånger fler än vad Versaillesfreden tillät. (Målet var 36 divisioner och 12 armékårsstaber). Det var en krigsförklaring mot segrarmakterna från 1919, men protesterna blev lama. Vägen mot ett nytt storkrig i Europa öppnades nu, men ledarna i Paris och London föredrog att blunda. USA hade dessutom vänt NF och Europa ryggen genom att inte gå med vid bildandet av Nationernas Förbund 1919. Sovjetunionen hade blivit medlem av NF 1933, men regimen under Stalins ledning lovade föga gott utan utvecklad i den totalitära massideologins tecken. Till sist skulle Hitler och Stalin mötas i sin gemensamma pakt den 22 augusti 1939, som banade väg för det andra världskriget då västmakterna till sist gick till krig för Polen.

FORTSÄTTNINGEN KÄNNER VI med krigsåren 1941–45 som innebar slutet för axelmakterna Tyskland, Italien och Japan. USA och Sovjetunionen framträdde som de nya supermakterna under det kalla kriget. Efter 1945 bestämde sig USA dock för att stanna i Europa och ute i världen, inte minst när det kalla kriget formerades 1947–49. Det var en avgörande skillnad mot Versaillesfreden 1919 och det har bestående verkningar än idag.

Boken *Saarbataljonen – Svenska fredssoldater i Hitlers skugga 1934–35* ger en relief åt vad som komma skulle. Det är även ett stycke okänd svensk militärhistoria. Den svenska Saar-bataljonen 1934–35 var förvisso en droppe i havet, men i varje droppe bor dock havet. Läs boken, det är den väl värd.

► Kent Zetterberg är historiker, professor emeritus vid Försvarshögskolan och leder forskningsprojektet Försvaret och det kalla kriget (FoKK).

Henrik Berggren
Dag Hammarskjöld
– Att bära världen

MAX STRÖM | 239 S. | ISBN 9789171263858

TJÄNSTEMAN SOM MOT SIN VILJA BLEV POLITIKER

Recensent Staffan Carlsson

I SIN VÄLSKRIVNA biografi visar Henrik Berggren att Dag Hammarskjöld inte ville bli politiker, utan livet igenom försvarade en ämbetsmannaroll. Men som FN:s generalsekreterare drev han en politisk dagordning som rörde vägen för Olof Palme. Hos den senare återfinns samma kombination av västvänlighet och utrikespolitisk radikalism.

HISTORIA

DAG HAMMARSKJÖLD TILLBRINGADE ett helt yrkesliv i politikens närhet och mitt, från sitt inträde i svensk statsförvaltning 1930 till sin bråda död som FN:s generalsekreterare 1961. Genom hela denna resa går som en röd tråd hans vägran, också som statsråd och generalsekreterare, att etikettera sig själv som politiker. Även Henrik Berggren

menar i sin välskrivna och medryckande biografi *Dag Hammarskjöld – Att bära världen* att Hammarskjöld aldrig blev politiker.

Gång på gång visade det sig hur känslig frågan om förhållandet till politiken var för Hammarskjöld. Han blev illa berörd när borgerliga politiker 1947 ifrågasatte hans dubbla roll som ekonomisk expert åt regeringen och ordförande i riksbanksfullmäktige, så illa berörd att han kom att avgå från ordförandeposten i riksbanksfullmäktige några månader senare.

När statsminister Erlander i slutet av 1950 ville göra honom till statsråd, ställde Hammarskjöld som villkor att han till kungen, vid den konselj där han svor statsrådseden, skulle få anmäla hur han såg på sin opolitiska ställning. När han 1953 landade som generalsekreterare i New York, talade han om sig själv som internationell tjänsteman, "som verktyg, som katalysator, som inspiratör". Men den generalsekreterare som trotsade sovjetledaren Nikita Chrusjtjovs krav på hans avgång hösten 1960 hade för länge sedan blivit mer än verktyg och katalysator. Redan språket i Hammarskjölds generalförsamlingsreplik på Chrusjtjovs avgångskrav vittnade om det.

Är det något som alla som mötte honom under hans svenska tid vittnar om, så är det hur dunkelt Hammarskjöld ibland uttryckte sig och hur svårt det var att förstå vad han menade. Men inte den där oktoberdagen i New York för nästan 60 år sedan. Hans språk var nu både politiserat

► Hammarskjöld inspekterar FN-trupper..

och polemiskt: "Det är mycket lätt att avgå; det är inte så lätt att stanna kvar. Det är mycket lätt att böja sig för en stormakts önskan. Det är en annan sak att göra motstånd."

Hammarskjöld hade, när krisen 1960 nalkades, bestämt sig för att söka hålla det

kalla kriget utanför Kongo. Han skulle luta sig mot en överväldigande majoritet i generalförsamlingen, som inte minst bestod av nya medlemmar från Asien och Afrika. Han fick visserligen amerikanskt och sovjetiskt stöd för säkerhetsrådets beslut i

”Hammarskjöld hade, när krisen 1960 nalkades, bestämt sig för att söka hålla det kalla kriget utanför Kongo. Han skulle luta sig mot en överväldigande majoritet i generalförsamlingen, som inte minst bestod av nya medlemmar från Asien och Afrika.”

mitten av juli 1960 att sätta in en fredsberedande FN-styrka i Kongo, men det stödet visade sig inte vara mycket värt.

Moskva och Washington kom inom några månader att inter文nera på var sin sida i vad som hotade att utveckla sig till ett regelrätt inbördeskrig med FN-styrkorna som åskådare. Hammarskjölds konflikt med Moskva utspelade sig inför öppen ridå. Den amerikanska rollen skulle komma att blottläggas först på 1970-talet, sedan det vid amerikanska kongressförhör framkommit att CIA fått i uppdrag att röja den kongolesiske ledaren Lumumba ur vägen.

SÅ NOG BEDREV han politik, den svenske generalsekreteraren. Att han också hade de europeiska kolonialmakterna emot sig visar hur ensam han stod hösten 1960, trots applåder i generalförsamlingen. President de Gaulle förstod sig varken på FN, som han kallade "denna manick", eller den svenske generalsekreteraren, som sagt sig se en klyfta mellan gaullismen som tanke-system och omvärldens bild av Frankrike. (Men hur skulle något sådant vara möjligt, hade de Gaulle invänt i ett samtal med en förbluffad Hammarskjöld 1959, "det är ju jag som är Frankrike"). Så småningom skulle också stödet från asiatiska och afrikanska ledare komma att vackla.

Varför var då statsrådet och generalsekreteraren Hammarskjöld så angelägen om att hålla fast vid bilden av sig själv

som tjänsteman? I FN kan det naturligtvis alltid ha sina fördelar att betona att generalsekreteraren är medlemsstaternas verktyg. Men för Hammarskjöld var denna fråga – och jag tycker att det framgår av Henrik Berggrens text – djupt personlig.

Hammarskjöld hade genom hela livet ett oförlöst förhållande till sin pappa, politikern, landshövdingen och juristprofessorn. När Erlander i slutet av 1950 är på väg att göra Hammarskjöld till statsråd, noterar han i sin dagbok: "Rörande var att han icke ville ge besked, förrän han under rättat sin far. Tänk om gubben inte accepterar."

Pappan hade som statsminister under första världskriget fått utstå spott och spe för sin stelbenta neutralitetspolitik. Hans ämbetsmannaideologi hade inte fungerat när politiken tog över. För sonen blev det en livsuppgift att försvara denna ämbetsmannaroll. Att tillstå att han gett sig politiken i kast skulle ha känts som ett fadersmord.

I verkligheten hade Dag Hammarskjöld nog blivit mer än ämbetsman redan under sin karriär i svensk statsförvaltning. Sanningen var, skriver 30- och 40-talets finansminister Ernst Wigforss, vars statssekreterare Hammarskjöld var under nästan tio år, "att i betydande utsträckning var den finanspolitik som fördes, lika mycket hans som min..."

Henrik Berggren, som väljer att inte fördjupa sig i Hammarskjölds roll i svensk statsförvaltning, hävdar att "det som sticker ut i hans liv är början och slutet [...] vägen däremellan ter sig [...] som en lång, anonym och byråkratgrå transportsträcka". Men om han skulle ha lutat sig mer mot materialet i Hans Landbergs gedigna studie av Hammarskjöld som ämbetsman, skulle han ha funnit att även i utrikesdepartementet spelade Hammarskjöld, trots sina egna bedyranden om motsatsen, en viktig politisk roll.

Medan Östen Undén var svensk utrikespolitikens främste *Russlandverteher*, var Dag Hammarskjöld, både som kabinettssekreterare och statsråd i utrikesdepartementet, dess västvänliga ansikte. Det räcker med att erinra om att det var Hammarskjöld som 1952 förhandlade fram den överenskommelse med Förenta staterna, som öppnade vägen för import av amerikansk militär teknologi och försvarsmateriel.

I essän "Att välja Europa" i *Svensk tidskrift* (1951) kom Hammarskjöld in även på frågan om anslutning till den västliga försvarsalliansen. Han såg Förenta staterna som en bättre förvaltare av det europeiska ideologiska arvet än européerna själva. Som god europé kunde man i Natofrågan komma till olika slutsatser. Det svenska

► Hammarskjöld i Brewster utanför New York med Greta Beskow 1957.

ställningstagandet var, sade han, "det i vårt läge riktiga". Hans Landbergs korrekta slutsats är att Hammarskjölds nej till Nato var "pragmatiskt och situationsbetingat", inte principiellt.

Det var inte med dessa glasögon som *Dagens Nyheter*s chefredaktör Herbert Tingsten läste Hammarskjölds uppsats. Tingsten, vars tolkning fick långt större genomslag än Hammarskjölds snåriga text, förblindades av Hammarskjölds Nato-nej – det må ha varit aldrig så pragmatiskt – och beskyllde honom för att vara en förklädd Undén. Hammarskjöld var bara "mera

världen bättre. Mer i sten går det knappast att hugga.

Valet till generalsekreterare 1953 kan nog ses som ett kvitto på Hammarskjölds västvänlighet, även om hans samtida hellre ville se förklaringen till denna oväntade utveckling i hans "skarpa intelligens [...] goda omdöme och [...] förmåga att finna utvägar ur besvärliga situationer" (Wigforss).

DET VAR FRANKRIKE och Storbritannien som började driva hans namn i stormaktsdiskussionerna i New York i slutet av

sin utrikesminister, John Foster Dulles. Det slumpade sig så att när Dulles fick FN-ambassadören Lodge i luren hade han två medarbetare som båda kände Hammarskjöld på sitt rum. Den ene var Paul Nitze, då planeringschef på State Department och senare, på 1980-talet, Ronald Reagans nedrustningsförhandlare. Hammarskjöld hade odlat sin kontakt med Nitze, som han i slutet av 40-talet förhandlat med i valuta- och handelsfrågor, och denne gav nu Hammarskjöld sitt förbehållslösa stöd.

Föga anade hans uppbackare i väst att han skulle komma att bli en stark, drivande generalsekreterare med en egen politisk dagordning. Men det kanske är först om vi ser honom som en drivande, om än partipolitiskt obunden, FN-chef med egen dagordning, som vi kan ana att han också på sitt sätt var en vägröjare för Olof Palme, trots att skillnaderna dem emellan är så uppenbara: Hammarskjölds kyla mot Palmes hetta, hans motvilja mot partipolitiken lika uppenbar som Palmes fallenhet för den.

Visserligen var mycket av det hammarskjöldska, såsom värnet om folkrätten och de små staterna, svenskt utrikespolitiskt allmängods. Men till det lade FN-chefen det som skulle bli Olof Palmes utrikespolitiska signum, uppfattningen att framväxten av nya, självständiga stater i Asien och Afrika ändrade den internationella spelplanen och måste få konsekvenser i praktisk handling.

Långt före Palme pläderade Hammarskjöld i *Tiden* för ett ökande internationellt engagemang och mer ideologi, för "en framtidslinje som ger dagsbekymren ett perspektiv". Går det inte en rak linje från Kongo till Vietnam, från Hammarskjölds "Det är mycket lätt att böja sig för en stormakts önskan. Det är en annan sak att göra motstånd" till Palmes "Vi kröker inte ryggen inför stormakterna" (socialdemokratiska partikongressen 1984)? Var, om inte hos Palme, återfinns vi den hammarskjöldska kombinationen av västvänlighet och utrikespolitisk radikalism? Och styrde inte båda mot en krock mellan de egna idéerna och maktens realiteter?

”Var, om inte hos Palme, återfinns vi den hammarskjöldska kombinationen av västvänlighet och utrikespolitisk radikalism? Och styrde inte båda mot en krock mellan de egna idéerna och maktens realiteter?”

grubblande, behagfull och invecklad än hr Undén; han bjuder oss på samma vara i ypigare förpackning”.

Tingsten kom att bli alltmer skeptisk till Hammarskjöld och läste honom ofta fel. Berggren erinrar om hur Tingsten 1954, efter Dags inträdesanförande i Svenska Akademien över sin pappa Hjalmar (som han efterträdde på stol 17), fränkände FN-chefen varje strävan och förmåga att göra

mars 1953. I Paris och London kände man Hammarskjöld som förhandlare och initiativrik svensk i efterkrigsdiskussionen av Marshallhjälp och västligt ekonomiskt samarbete.

Även i Washington hade man lärt känna och uppskatta honom. När Hammarskjölds namn dök upp i diskussionen om ny generalsekreterare, tog den amerikanse FN-ambassadören direktkontakt med

HENRIK BERGGREN KUNDE ha försökt vända på några stenar till och problematisera mer. Men det är en läsvärd Hammarskjöld-biografi han skrivit, den första riktiga biografien på svenska. Den blir inte sämre av att det formligen doftar svenskt 1900-tal om det rikhaltiga bildmaterialet.

► Staffan Carlsson har varit ambassadör i Tyskland, Storbritannien och Ungern.

Tomas Lappalainen
Världens första medborgare
 – Om statens uppkomst i
 det antika Grekland

LIND & CO | 309 S. | ISBN 9789174619393

VAR DE HOMERISKA HJÄLTARNA SOM MAFFIABOSSAR?

Recensent **Eva-Carin Gerö**

TOMAS LAPPALAINEN HÄVDAR att den kultur och det samhälle som beskrivs i de homeriska eposen har stora likheter med den italienska maffians värld. Men det är bedrägligt att jämföra en fiktiv värld med en verklig och man skulle kunna dra liknande paralleller till många andra kulturer. Man får lära sig mycket om maffian i boken, men mindre om antiken.

HISTORIA

HISTORIESKRIVNING AV ÄLDRE och nyare datum känns vissa saker tidlösa, även om visst varierar. Sådana konstanter är frågan om sanning, sannolikhet och det generiska budskap en historisk text kan förmedla till oss. Därtill kommer en komponent av lustfylldhet, som en text om historiska förhållanden kan inge en läsare. Herodotos (cirka 484–

424 f. Kr.) räknas som historieskrivningens fader, Thukydidés (cirka 460–400 f. Kr.) som den mera moderne, "historikernas historieskrivare". Herodotos är mera fabulerande, berättar mycket vad han hört och sett som kan vara upplysande och underhållande för dem som tar del av hans *Historiai*. Här handlar det om grekernas konflikt med perserna och det persiska riket, men möjligheterna, vilka tillvaratas, till exkurser och utvinkningar är många. Ett exempel är bok två, där vi får veta mycket om Egypten, allt från geografiska förhållanden till egyptiernas religiösa och husliga förhållanden till katter och andra djur samt deras sätt att balsamera döda (i olika prisklasser). Thukydidés, som skildrar det peloponnesiska kriget, tar avstånd från det fabulerande drag som är tydligt hos Herodotos, men relativiserar frågan om sanning och sannolikhet. Man söker som historiker visserligen sanning, *alêtheia*, men ibland duger sannolikheten, till exempel när man återger tal som ska ha hållits av härförare och som man inte själv har åhört. Vad har sannolikt sagts? Det är också ett slag sanning, kunde man tänka. Inom modern historieskrivning varierar synsätten när det gäller sanning och sannolikhet, för att inte tala om nyttan och syftet med historieskrivning. Vad är sant? Vad är sannolikt? Vad är syftet?

TOMAS LAPPALAINEN, ITALIENEXPERT som tidigare skrivit om maffiakulturen har nu satt antik grekisk kultur och litteratur under lupp. *Världens första medborgare – Om statens uppkomst i det antika Grekland* är underhållande läsning, apropå en av de aspekter jag nämnde ovan om historiska framställningar, som ju Lappalainens bok är. Andra aspekter, även de ovan nämnda, kan man ifrågasätta. Här dras exempelvis stora växlar på en antagen likhet mellan den kultur och de värderingar som framställs i de verk och historiska kontexter, antika och moderna, som Lappalainen diskuterar. Jag återkommer till detta.

Med avstamp i Iliaden och Odysseen undersöker författaren hur det antika grekiska samhället – som han menar – utvecklades från "en värld dominerad av våld, splittring och maffialiknande beskyddarkultur till en stadskultur som medvetet tog avstånd från äldre tiders heders- och klantänkande". Vi rör oss således diakront från äldre, homerisk tid, hur man nu än ska definiera den (verken nedtecknades sannolikt på 700-talet f.Kr. men återspeglar en äldre tidsperiod, cirka 1100-1200 f. Kr.), till det klassiska Athens epok, med en glansperiod under 400-talet f.Kr.

Lappalainen driver tesen att den kultur och det samhälle som återges i de båda homeriska eposen har stora likheter med

den italienska maffian när det gäller hierarkier, värderingar, beteenden etcetera. Rubriken till det första kapitlet är just "Den homeriska maffiavärlden" och sedan följer talande underrubriker som "Lojaliteter och våld", "Rättskipning och vendetta", "Beskydd mer allmänt", "Gudarnas beskydd", "Hjältarnas beskydd" samt "Heder och ära". Redan här får vi således de centrala, i boken ofta upprepade, begreppen – i synnerhet våld, hämnd och beskydd. Han ägnar också på flera håll i boken mycket uppmärksamhet åt och analys av just begreppet "heder" (gr. *timê*, samt relaterade verb). Under frekvent användande av de begrepp som rubrikerna aktualiserar tecknar Lappalainen sedan en bild av det homeriska samhället som väsentligen likt maffians värld. Han säger bland annat så här: "[Jag [försöker] visa att man nog måste betrakta den homeriska världen som ett maffiasamhälle för att alls kunna förstå den."

JÄMFÖRELSENA MELLAN DE homeriska hjältarnas värderingar och beteenden är sedan legio i boken, och det blir väldigt mycket tal om mafiosi med åtföljande citat, vilka på något sätt tänks kunna bevisa, eller göra sannolik, tolkningen av Iliadens och Odysseéns hjältar som "bossar" (detta uttryck används av Lappalainen). Här ett citat från boken där den avhoppade mafioson Antonio Calderone beskrivit Corleoneklanens ledare Luciano Liggio sålunda:

Han hade ett sätt att titta som injagade skräck i andra. Även i oss mafiosi. Det räckte med någon struntsak för att han skulle förändras, och då dök ett egendomligt ljus upp i hans ögon, som skapade tystnad runt honom. När man var i hans sällskap så var det nödvändigt att vara försiktig med orden. Ett felaktigt tonfall eller ett missförstått ord – och genast kom den där plötsliga tystnaden. Alla blev stumma, besvärade, och man kunde känna döden cirkulera i luften.

Detta citeras som en jämförelse med Akilles häftiga lynne och hans benägenhet att "beskylla också en skuldlös". Hos Lappalainen heter det vidare:

Det är alltså inte så mycket som är fikt och färdigt, varken i maffiavärlden eller i den homeriska världen. Hur saker och ting blir bestäms för det mesta av vem som är den mest framgångsrike våldsvarkaren. I krig naturligtvis, men också i det som i den här typen av samhälle kallas fredstid.

Och så haglar det på med jämförelser, nedan ytterligare en. Här, i Odysseen, handlar

det om Agamemnons möte i dödsriket med gruppen av friare som döddats av Odysseus:

Säg vad som förde er hit, alla så ädla män, och i samma ålder dessutom. [...] Var det Poseidon själv som dränkte er ute på havet sen han väckt upp en farlig storm och upptornat vågor, eller bragte fientliga män på land er om livet medan ni stal en präktig hjord av får eller oxar eller ni slogs för att inta en stad och röva dess kvinnor?

Lappalainen säger här: "Likadant fungerar det inom maffian. Det finns ingen allmän moral som lägger hinder för stölder, annat än i relation till familj och närstående."

JÄMFÖRELSE KAN, SOM sagt, vara bestickande, men också bedrägliga och ytliga, i slutändan falska. Det ligger bokstavligen

kan jämföra också med en fiktiv värld, vilket detta är, men det försvagar jämförelsen mellan två "världar"/"samhällen" om den ena är verklig (maffian) och den andra fiktiv (den homeriska), samt när den senare är ett konglomerat av olika tidsperioder samt en del av en mycket lång muntlig tradition där mycket överlagrats av annat. Till detta kommer att man skulle kunna tillämpa Lappalainenens komparativa perspektiv med maffian som ingång på en hel del andra kulturer och samhällen som de beskrivs i litterära eller religiösa verk. Varför inte Gamla testamentet eller *Röde Orm*? Men, *à la bonne heure*, man får lära sig mycket om maffian i denna bok, mindre övertygar dock något nytänkande om den grekiska antiken.

Lappalainen har vissa begrepp som ofta återkommer och som åstadkommer ett insisterande inslag när det gäller likheten mellan maffian och det "homeriska

ver gärna koppla grekiskans *timê* till beskydd, som hos maffian, men för detta ser jag ingen bärbar grund.

LAPPALAINENS MEST CENTRALA tes, som dock förutsätter jämförelsen mellan den homeriska världen och maffian som bakgrund, är att den sammanhållna statens uppkomst i det antika Grekland, det vill säga inte minst den ofta så hyllade (men även kritiserade) atenska demokratin, kan förklaras genom ett avståndstagande och ett skyddssökande, från det gamla "mafia-väldet". Men om jämförelsen mellan den "homeriska världen" och "mafia-världen" inte håller, övertygar förstås inte heller denna tes. Uppkomsten av den atenska demokratin, med dess kulturella följd-effekter i form av filosofi, teater, litteratur, arkitektur och konst, har inte sällan setts som ett "mirakel". Detta synsätt skulle Lappalainenens tes kunna undanröja. Och han är inte ensam: det är många som på senare tid velat få ned grekerna från deras gamla piedestal. Det verkar dock svårt, menar jag, att lyckas med detta, även om allt självfallet har en förklaring.

Det sägs att man som forskare, som undersökande subjekt, ska vara den första att kritisera och ifrågasätta giltigheten av sina egna rön. Man kan fråga sig om Lappalainen verkligen gjort detta i tillräckligt hög grad. Han är säkert en kompetent Italien- och mafiaexpert, men om man närmar sig antiken med "mafia-glösögon" på, blir det faktiskt fel. Faktum är att det ligger en förförelse i jämförelser och man kan i princip jämföra vilka fenomen som helst och nå en viss effekt, exempelvis *Madame Bovary* och *Matteuspassionen*. Men att man genomför en jämförelse mellan X och Y betyder inte att resonemanget är bärande. Som sagt, allt kan jämföras med allt.

Boken har i övrigt ett föredömligt upplägg med illustrationer, oftast foton tagna av Lappalainen själv, litteraturförteckning, lista med ordförklaringar, karta och en kronologisk tabell. Litteraturförteckningen hade dock kunnat vara mera diger med tanke på att det antika Greklands statskicks, inte minst precis allt som rör Homeros, beforskats väldigt mycket under mycket lång tid. Och man saknar verk skrivna på tyska, förutom något enstaka verk i översättning, eftersom så mycket skrivits på detta språk som borde beröra analyser av det grekiska materialet i Lappalainenens bok. Trots det ovan sagda är dock boken läsvärd – men med en rejäl dos skepsis, föreslår jag.

► Eva-Carin Gerö är professor i antik grekiska vid Stockholms universitet.

► Den mångförslagne Tony Soprano?

världar mellan dödande och stöldraider i Homeros värld och i maffiavärlden. En del saker kan tyckas likartade, men hela världsordningen, i Homeros epos med små kungariken, ett omfattande krig samt ett annorlunda sätt att leva, religiositet samt sätt att förhålla sig till, värdera och begreppsliggöra livet, hedern och ryktbarheten, gör att jämförelserna inte håller. Och för övrigt, vilket inte så tydligt märks i Lappalainenens bok: det har aldrig funnits något "homeriskt samhälle". Visst, man

samhället" – jag tänker då närmast på "beskydd" och "heder". När det gäller det senare, gr. *timê*, har han långa, i det närmaste filologiska, utläggningar om ordets semantik men har, som han själv påpekar, svårt att få ihop alla olika användningar. Det är dock helt normalt att ett grekiskt ord har olika, men semantiskt sammanhängande betydelser i olika kontexter. Så till exempel *aretê* hos Platon, som ibland bättre översätts med "dygd" och ibland med "duglighet". Lappalainen vill därutö-

UTBLICK

I samband med Storbritanniens planerade utträde ur EU har farhågor väckts om hur det brittiska universitetslivet kommer att påverkas. Detta griper in i en redan intensiv debatt om universitetens allmänt förändrade villkor med bäring på hela det anglo-amerikanska området. Flera tongivande röster ställer sig gemensamt frågan: vad är det som händer med universiteten? Är förändringarna drivna av politiker, administratörer och marknadskrafter som invaderar universiteten utifrån, eller står grunden till universitetens problem i själva verket att finna på deras egna campusområden? Frågorna pekar på behovet av en grundläggande reflektion över vilka värden 2000-talets universitet ska vila på.

UNIVERSITETSDEBATT I SKUGGAN AV BREXIT

Av Hampus Östh Gustafsson

EFTER EN INTENSIV första vecka på terminen borde Oxfords lärare och studenter vara på väg hem, eller möjligen till puben. I stället har de samlats i hundratal, en fredagskväll, för att lyssna till en föreläsning om historiska perspektiv inom brittisk litteraturkritik. Föreläsaren själv syns överväldigad av uppslutningen och konstaterar senare att detta var ett strålande styrkebesked av Oxfords universitet som akademisk sammanslutning.

Att 2017 års upplaga av de klassiska

”Ford Lectures”, som gavs varje fredag under sex veckor, blev en succé kan till stor del förklaras av att Stefan Collini, professor emeritus i engelsk litteratur och idéhistoria vid rivaliserande Cambridge, är en ovanligt vältalig föreläsare. Som skribent är han lyhörd för textens ton och använder en personlig stil i syfte att upprätta en intim relation till läsaren. Essägenren är därför hans naturliga hemvist. På senare år har Collini utmärkt sig som en engagerad kritiker av den ekonomistiska och in-

strumentella syn på högre utbildning som tycks breda ut sig alltmer i Storbritannien.

Debatten om det brittiska universitetsväsendet har nu gått in i en ny fas till följd av beskedet om Brexit, som hade ett särskilt lågt stöd bland akademiker. Det råder en påtaglig oro kring hur utträdet ur EU kommer att påverka universiteten. Allt från ”brain drain” till avskurna finansieringsmöjligheter (framför allt från Europeiska forskningsrådet) har nämnts som potentiella hot. Men i skuggan av detta pågår

sedan länge en livlig debatt om universitetens allmänna tillstånd. Som Collini påpekar i sin senaste bok, *Speaking of Universities*, har det uppstått en sorts "vilsenhet" eller "olustig känsla" av att vi nu håller på att överge den traditionella förståelsen av universitetens funktion och betydelse för samhället utan att presentera något bättre alternativ.

Redan 2012 publicerade Stefan Collini *What Are Universities For?* i protest mot de utvecklingstendenser som riskerar att undergräva universitetens autonomi och kvalitet. Boken har flitigt återopats i diskussioner om universitetens ställning och framtid. *Speaking of Universities* kan betraktas som en välbehövlig uppföljare. Ett nyckelkapitel har rubriken: "What's Happening to Universities?" Collini är långt ifrån ensam om att ställa den frågan. I en annan nyutkommen bok diskuterar Frank Furedi, professor emeritus i sociologi vid University of Kent, liknande teman. På samma gång har alltså två äldre brittiska professorer reagerat mot att universitetet håller på att förändras till något för dem obekant, att det plötsligt kompromissas med de traditionella värden som så länge stått i centrum för den lärda verksamheten. Collini och Furedi har visserligen mycket olika utgångspunkter i sina analyser av dessa förändringar, men förenas i att de undersöker fenomen som kan observeras både i Storbritannien och i USA. Brittisk och amerikansk universitetsdebatt glider ofta samman. Nyligen har även amerikanen Christopher Newfields *The Great Mistake* uppfattats som ett inlägg med relevans på båda sidor Atlanten.

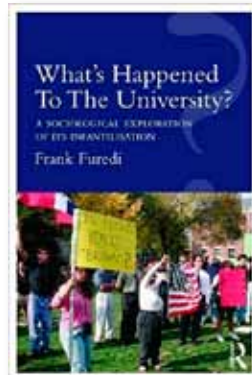
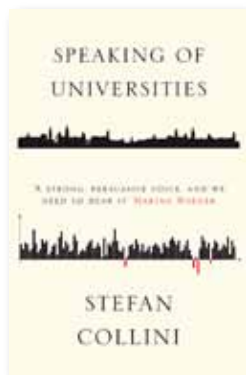
LITTERATURVETAREN NEWFIELD inledde arbetet med sin bok under en vistelse i Cambridge, då han bland annat kom i kontakt med Collini. Sedan tio år tillbaka driver han även en blogg där han särskilt riktat in sig på att belysa universitetens situation i kölvattnet av 2008 års finanskris. Newfield menar att krisen blivit en ursäkt för nedskärningar inom universitetssektorn – fast egentligen har deras underminering pågått länge. I *The Great Mistake* beskriver Newfield en cykel enligt vilken universitetet, alltsedan Reagans dagar, har utsatts för en tilltagande privatisering som inte alls ökat utbildningskvaliteten. Tvärtom,

resurser har styrts bort samtidigt som kostnaderna har ökat. För att kompensera det höjs terminsavgifterna radikalt. I vissa amerikanska stater visar Newfield att collegeavgifterna ökat med över 50 procent mellan 2008 och 2015. Studenterna tvingas dock betala mer för mindre. Tidigare betraktades "masskvalitet" vid universitetet som något allmänt värdefullt för samhället, som självklart borde finansieras med offentliga medel. Längre sågs det också som givet att det var värt att vänta med inträdet i arbetslivet för att i stället skaffa sig en högre utbildning.

Men med skenande studieavgifter tycks nu all fler fråga om högre studier lönar sig – paradoxalt nog med tanke på att antalet

nom att inte erbjuda kvalitetsutbildning åt det stora flertalet. Däri ligger "det stora misstaget".

Newfield gör anspråk på att uttala sig om tendenser av relevans även för Storbritannien, där det också förs diskussioner om höjda studieavgifter – om än inte i samma omfattning som i USA. Han sällar sig därmed till den skara som kritiserat den brittiska universitetspolitiken på senare år, anförd av inte minst Collini. När den senare ställer frågan vad som har hänt med universitetet syftar han, i likhet med Newfield, främst på hur de i allt högre utsträckning kommit att genomsyras av en kapitalistisk marknadslogik på organisatorisk nivå och ett konsumenttänkande i mötet med studenter.

UNIVERSITETEN har alltid förändrats och fyllt praktiska samhällsfunktioner, men enligt Collini innebär de senaste decenniernas utveckling en särskild utmaning eftersom det moderna, så kallade Humboldtuniversitetet fick sitt existensbe-

rättigande genom att utgöra en motvikt till kommersiella intressen. De brittiska universitetet har förvisso en särpräglad identitet, ofta vilande på en elitistisk Oxbridgetradition, men kom liksom sina motsvarigheter på kontinenten att värna ett kollegialt ideal och långsiktiga målsättningar bortom det direkt "nyttiga". Detta garanterade de universitetsanställda en professionell identitet.

Trots efterkrigstidens stora studentexpansion menar Collini att dessa grundstenar inte rubbades; den traditionella universitetsmodellen fortsatte att blomstra, åtminstone i den engelskspråkiga världen. Nu har dock universitetens samhällskontrakt blivit oklart. Idealet om professionell autonomi har urholkats i takt med en ökande efterfrågan på yrkesutbildning och tillämpad vetenskap. Enligt Collini har vi bevittnat ett generellt skifte från en socialdemokratisk era till en ny situation: universitetet måste finna sin plats i ett politiskt scenario där marknadsindividualistiska värden står i förgrunden.

En styrka hos Collini är att han väljer att utmana språket i den så ofta förekommande berättelsen om hur universitetet underställt marknads krafter. Han menar

BEHANDLADE TITLAR

Stefan Collini
Speaking of Universities
(Verso, 2017, 304 s.)
Isbn: 9781786631398

Frank Furedi
What's Happened to the University?
– *A Sociological Exploration of Its*
Infantilisation
(Routledge, 2017, 214 s.)
Isbn: 9781138212930

Christopher Newfield
The Great Mistake
– *How We Wrecked Public Universities*
and How We Can Fix Them
(John Hopkins University Press,
2016, 448 s.)
Isbn: 9781421421629

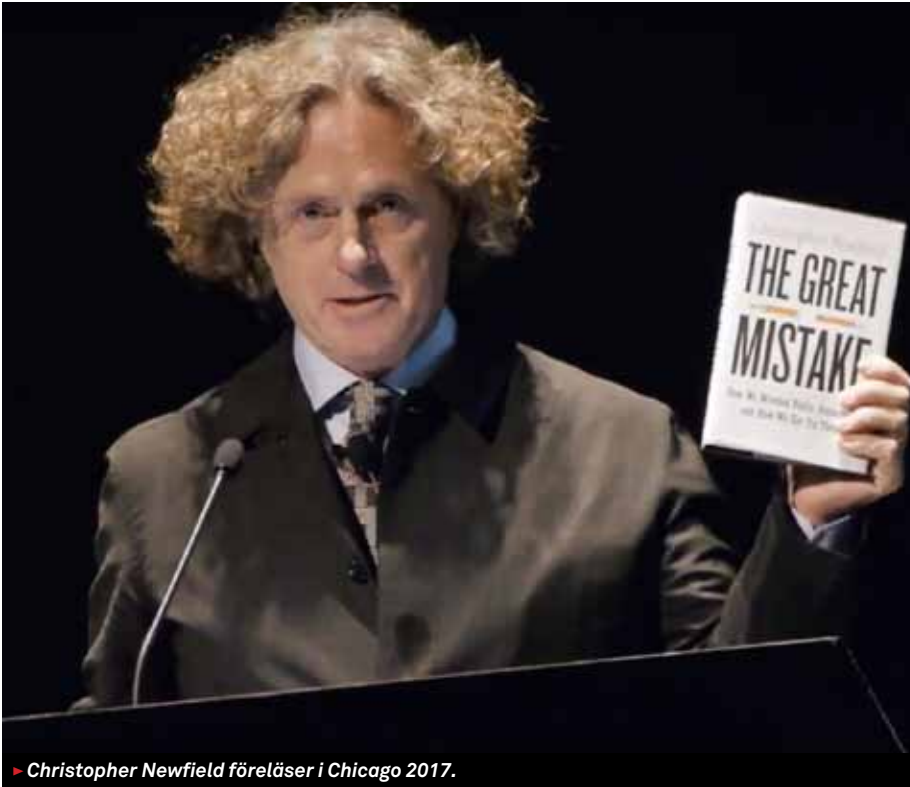
studenter har fortsatt att öka. Universitetens värde för både samhälle och individ har alltså ifrågasatts; samhället misslyckas därmed att demokratisera kunskapen ge-

att berättelsens språk i sig har en benägenhet att förstärka själva marknadslogiken. I den allmänna debatten görs ofta en tredelning av aktörerna: mellan universitetsverksamma, politiker och "allmänheten". Men är det verkligen meningsfullt att göra en sådan indelning? För vilka är egentligen denna löst definierade "allmänhet"?

inte värderas på samma sätt som andra offentliga eller kommersiella verksamheter. Därmed uppstår värdekollisioner, och det behöver inte bara handla om kollisioner med kommersiella värden. Collini nämner som exempel att demokrati inte alltid går att kombinera med universitetets idé. Demokrati utgör förvisso grunden för en av

toleransen stramats åt, hävdar Furedi. Ett censurerande etos har fått fäste, baserat på ökade krav på konformism och uppkomsten av till exempel triggervarningar, som enligt honom syftar till att bygga ett slags moralisk karantän runt studenterna för att skydda dem från mentala påfrestningar. Utbildningens innehåll begränsas då av hänsyn till identitetspolitiska och känslomässiga aspekter, medan den öppna, förutsättningslösa intellektuella dialogen blir lidande. Det som borde vara sakliga debatter uppfattas alltmer som personligt inriktade meningsutbyten. Sokratiska samtal kan till exempel kritiseras för att bidra till "en obehövlig läromiljö".

På så vis, menar Furedi, har universiteten blivit mindre toleranta än många andra delar av samhället, vilket innebär ett allvarligt hot mot den akademiska integriteten och riskerar att underminera de värden som legat till grund för den moderna universitetssidén. Ideal om tolerans och fritt tänkande har alltid upplevt ett visst tryck från samhällets politiska och ekonomiska intressen, men nu finner Furedi att de hotas av interna universitetskrafter: "attacker mot akademisk frihet inifrån universitetet är långt mer ödesdigra än de som kommer från politiker".

► Christopher Newfield föreläser i Chicago 2017.

I nuläget tenderar universitetslägret ständigt att hamna i en minoritetsposition i relation till politiker och allmänhet.

Men om allmänheten i stället tänks i mer pluralistiska termer med mångskiftande intressen blir debattläget annorlunda. Och ingår inte (den i sin tur heterogena) gruppen av universitetsverksamma också i allmänheten? På det här sättet ifrågasätter Collini hur vi i grunden talar om universiteten i relation till samhället. Berättelsens fortsättning är inte given. Det är därför viktigt att ha kunskap om tidigare universitetsdebatter, eftersom det i nästan varje generation finns exempel på dem som beklagar universitetens förfall. På så vis kan man undvika en ahistorisk alarmism och mer kvalificerat diskutera möjligheterna inför framtiden.

Historiskt sett menar Collini att universiteten utgjort en mycket speciell del av samhället genom att erbjuda ett relativt skyddat utrymme, där den mänskliga förståelsens vidgning prioriteras högre än alla andra syften. Detta skulle vara ett besynnerligt ideal inom andra samhällssektorer, men kännetecknar universitetets liv. Universitetets relevans kan därför

vetenskapens viktigaste normer – att alla argument ska tas på allvar oavsett vem som presenterar dem – men samtidigt menar han att det inte går att komma ifrån att universitetsvärlden är oundvikligt selektiv. Både forskare och studenter bedöms och graderas oupphörligen. Universiteten må utgöra en skyddad miljö, men som sådana har de alltid utgjort en arena för starka känslouttryck.

DETTA TAR Frank Furedi fasta på i *What's Happened to the University?* Furedi, som också är välkänd för sitt vänsterpolitiska engagemang genom åren, menar att förändringarna som universiteten i dag genomgår är jämförbara med de stora omvälvningarna under tidig efterkrigstid, då massuniversiteten ersatte de elitinstitutioner som dittills förekommit. Furedi intresserar sig främst för förändringar inom själva campuskulturen vid både brittiska och amerikanska universitet. Han gör jämförelser med sin egen tid som student på 60-talet, då han menar att akademisk frihet och yttrandefrihet genomsyrade universitetets liv.

Detta är inte längre fallet. I stället har

”I *The Great Mistake* beskriver Newfield en cykel enligt vilken universiteten, alltsedan Reagans dagar, har utsatts för en tilltagande privatisering som inte alls ökat utbildningskvaliteten. Tvärtom, resurser har styrts bort samtidigt som kostnaderna ökat. För att kompensera det höjs terminsavgifterna radikalt.”

En återkommande farhåga i debattlitteraturen är just att den akademiska friheten ses som hotad. Furedi menar att den tas för given och har blivit något förhandlingsbart snarare än ett grundläggande värde. Dessutom anser han att utvecklingen drivs på av studenter, vilkas självförståelse tar sig uttryck i ett terapeutiskt språkbruk. Studenternas känslor ställs oupphörligen i centrum. Besöker man oli-

ka college i Oxbridge dröjer det oftast inte länge förrän man stöter på någon tavla med information om "student welfare". Trots att studenterna juridiskt sett betraktas som vuxna så framställs de i den anglo-amerikanska universitetsvärlden som mycket sårbara unga människor i behov av skydd. Studentinflytandet i Storbritannien har stärkts, till exempel genom National Student Survey (NSS), vilket enligt Furedi riskerar att underminera universitetslärnarnas auktoritet. Hans klagosång över universitetens "infantilisering" kan dock upplevas som ganska stötande med tanke på att brittiska medier nyligen rapporterat om en rekordhög självmordsstatistik och en massiv ökning av mentala hälsoproblem bland studenter. 2015 begick hela 134 studenter självmord enligt *The Guardian*. En av förklaringarna till dessa allvarliga problem är just studenternas ökade skuldsättning, som framför allt Newfield kritiserat.

Huvudpoängen Furedi vill göra är dock att universiteten mer allmänt fått en ny samhällsroll. De förväntas numera – *in loco parentis* – bidra till socialisering av samhällets unga människor, vilket historiskt sett varit ålagt skolväsendet. Detta menar han beror på djupgående kulturella förändringar i västerländska samhällen som försvårat socialiseringen: normer och värderingar överförs inte längre lika lätt mellan olika generationer. En del av ansvaret har i stället lämpats över på den högre utbildningen, vars gränser mot den "vanliga" skolan blir allt grumligare. Furedi anser sig därmed skönja en paternalistisk vändning vid universiteten. På 60-talet bröts regler – nu skapas ständigt nya.

FRANK FUREDI TENDERAR att glorifiera den tidiga efterkrigstiden enligt en guldåldersberättelse som inte är ovanlig. Collini hänvisar också till det franska uttrycket *les trente glorieuses* när han talar om decennierna närmast efter 1945. Han påpekar dock att universitetens expansion under 1900-talets andra hälft inneburit ett stort demokratiskt framsteg. Furedi menar däremot att den senaste tidens utveckling riskerar att kasta universiteten tillbaka till de mer sterila intellektuella förhållanden som brukar förknippas med "medeltiden", vilken blir en negativ motbild till det universitet han själv växte upp med.

Denna typ av historiska berättelser provocerar, vilket sannolikt är Furedis syfte. Många argument tar sig formen av "så här var det minsann inte förr" med utgångspunkt i hans personliga erfarenheter och minnen från 60-talets aktivistiska ungdomsår. Detta är ibland ett allmänt problem för diskussioner om universitetets historia: att anekdotiska hägkomster

relativt oproblematiskt tillåts fungera som vedertagna fakta. Universitetsdebatten förs alltför ofta mot fonden av just schematiska föreställningar om universitetens historiska utveckling.

Christopher Newfield förlägger också universitetens höjdpunkt till tidig efterkrigstid då han menar att massuniversitetets tillkomst alltså kombinerades med kvalitet, vilket sedan har följts av en lång nedgångsperiod. Intressant nog ger han dock ett konkret förslag på hur utvecklingen kan vändas genom att presentera det

”I stället har toleransen stramats åt, hävdar Furedi. Ett censurerande etos har fått fäste, baserat på ökade krav om konformism och uppkomsten av till exempel triggervarningar, som enligt honom syftar till att bygga ett slags moralisk karantän runt studenterna för att skydda dem från mentala påfrestningar.”

han kallar för en "återhämtningscykel". Detta får ses som välkommet i en debatt som annars tenderar att bli gnällig och tillbakablickande. Även Collinis bidrag kan framstå som konservativa. Hans förra bok, *What Are Universities For?*, avslutades elegant med påståendet att "vi är endast väktare som vakar över den nuvarande generationen av ett sammansatt intellektuellt arv som vi själva inte har skapat – och som det inte tillkommer oss att förstöra". Formuleringen har uppmärksammats av många läsare. Collini är uppenbarligen själv förtjust i den, för den återanvänds nästan ordagrant i den nya bokens avslutande kapitel. Ödmjukheten inför historien framstår som sympatisk, men riskerar också att leda till passivitet. Detta är en svår balansgång. Samtidigt som debatten bör ta avstamp i universitetens historia, måste den också blicka framåt och finna lösningar på vår tids utmaningar.

SAMMANTAGET PEKAR DE tre böckerna ut behovet av en grundläggande värdedebatt angående universiteten; det krävs en

djupare reflektion över hur kollisionen mellan traditionella universitetsideal och demokratiska och kommersiella värden ska kunna hanteras i ett pluralistiskt samhälle. Behövs det kanske ett nytt samhällskontrakt, byggt på en större tilltro till dem som är verksamma vid universiteten, såväl studenter som forskare/lärare? Diskussionerna lär fortsätta om vad 2000-talets universitet ska vara, liksom om det går att fastställa en gemensam värdegrund.

För att använda just ett terapeutiskt språk kan man avslutningsvis säga att ovanstående universitetsdebattörer är överens om att universiteten inte mår så bra som de borde göra. Furedi urskiljer de allvarligaste problemen internt, medan Collini och Newfield höjer garden mot externa krafter. Brexit innebär nu att ytterligare orosmoln väller in. Kommer internationella studenters intresse för högre utbildning i Storbritannien att förbli högt? Riskerar osäkerheten inför framtiden att omkullkasta de brittiska universitetens världsledande forskningspositioner? Och hur påverkas forskning och högre utbildning i övriga Europa av Storbritanniens utträde?

Turbulensen som Brexit medför lär knappast underlätta universitetens tillfrisknande. Eller? Kanske kan det trots allt bli så, nu när frågan om universitetens framtid ställs på sin spets, att deras samhällsvärde uppmärksammas på allvar, inte minst som delar i ett globalt nätverk som bidrar till rörlighet och utbyten av erfarenheter. Det finns också tecken på en stark europeisk, akademisk solidaritet. Under våren 2017 arrangerades till exempel en seminarierie av Oxfords historiska fakultet till stöd för Central European University i Budapest när det stod klart att lärosätet hotades av stängning. Det senaste årets debatter har klargjort att ett av universitetens främsta värden ligger i deras bidrag till ett överskridande av nationella gränser och en ökad förståelse för det främmande. För att parafrasera Collini är detta – om något – ett komplext arv som vår generation inte själva har skapat, och som det svårlika tillkommer oss att förstöra.

► Hampus Östh Gustafsson är doktorand i idé- och lärdomshistoria. Vårterminen 2017 var han gästdoktorand vid Oxfords universitet.

DANIEL DENNETT ÄR en av de fyra ateister som skrev varsin bok och fick smeknamnet "the four horsemen of the apocalypse", men han hamnade nog i skymundan bakom de mer kända personligheterna Richard Dawkins, Sam Harris och Christopher Hit-chens. Dennett är professor i filosofi vid Tufts University i Massachusetts.

Han ser ut som en jul-tomte av den amerikanska sorten, med ett stort vitt skägg, men det finns nog en och annan som tycker att han inte är lika snäll. Dennett är uppenbart förtjust i att formulera sin materialistiska världsåskådning med provocerande tydlighet. Att lära sig ett nytt språk, säger han, är lika med att ladda ner en ny app till sin "necktop computer". Den-net studerade filosofi på 1960-talet, när det ännu gick en Berlinmur mellan filosofernas teorier om medvetandet och det som pågick hos neurobiologerna och dataingenjörerna, som hoppades utveckla artificiell intelligens. Dennett började hälsa på i labben på andra sidan muren. "En filosof som ställde bra frågor om vad de höll på med (i stället för att tala om för dem varför deras projekt i princip var omöjliga) var tydligen en så uppfriskande nyhet att de välkomnade mig", skriver han i *Från bakterier till Bach och tillbaka*.

I boken beskriver Dennett hur han ser på livets uppkomst, människans medvetande och den teknologiska utveckling som antas leda fram till intelligenta maskiner. När man läser böcker av detta slag framträder något som jag skulle kunna kalla standardmodellen (en term som jag lånar från partikelfysiken och kosmologin). Med det avser jag en uppsättning insikter, idéer, värderingar och antaganden som återkommer i så många texter om biologi och informationsteknologi att de bildar en gemensam ideologi. Teknisionären Ray Kurzweils *The Singularity is Near* (2005) och Yuval Noah Hararis *Homo Deus* (2015) är två exempel på böcker i samma genre. Här skisserar jag fyra saker som är

karaktäristiska för standardmodellen.

1) Den teknologiska utvecklingen beskrivs i samma termer som den biologiska evolutionen. När encelliga organismer inkorporerar andra organismer (mitokondrierna, det organ i människans celler som sköter energiförsörjningen, anses ha sitt ursprung i en sådan symbios) kallar Dennett det för "tekniköverföring" och jämför

blir lika absurt att protestera mot Googles framtidsplaner som om en bakterie för 500 miljoner år sedan skulle protestera mot evolutionen.

Generna i en levande cell och programvaran i en dator liknas vid varandra tills det blir omöjligt att skilja dem åt. Detta har inget med fakta att göra, det är inte ens en användbar metafor, det är ideologi.

Ju mer vi lär oss om genernas komplicerade samspel med varandra, med organismen som helhet och med den miljö som organismen lever i, desto mer skiljer de sig från relationen mellan hårdvara och operativsystem i en dator.

2) Uppfattningen att allt kan växlas in i "information", som om information var ett slags universella pengar, och att informationen förblir exakt likadan, oavsett vilket material som används för att lagra den. "Information är medium-neutralt", skriver Dennett. Därav följer att en medveten maskin kan konstrueras av vilket material som helst, datachip av kisel är bara ett av ett oändligt antal alternativ. Hela den populära förhoppningen om att ett mänskligt medvetande kan simuleras av en dator är beroende av detta antagande – men är det sant? Vad kommer framtidens forskare att säga om detta? Jaron Lanier, en *virtual reality*-pionjär som har blivit en sorts digital dissident, beskrev i ett tankeexperiment en dator byggd av regndroppar för att visa på idéns absurditet. Jag misstänker att ett medvetande som aldrig har gjort de erfarenheter som en mänsklig kropp gör under sitt liv – växande, hunger, smärta, gående och springande, taktila intryck – kommer att verka mycket främmande för oss, även om det lär sig kommunicera på något mänskligt språk.

3) Idén om *memer*. Med samma lätthet som standardmodellen förvandlar biologin till ett dataprogram förvandlar den kultur till biologi. *Memer* är ett begrepp som myntades av Richard Dawkins. Det går ut på att betrakta ord, idéer och kulturella fenomen på samma sätt som gener: vissa

FILOSOFI & PSYKOLOGI

Daniel Dennett

Från bakterier till Bach och tillbaka – Medvetandets evolution

(From Bacteria to Bach and Back – The Evolution of Minds)

ÖVERS. JIM JAKOBSSON

FRI TANKE | 548 S. | ISBN 9789187935909

MEMER ATT TEKNISK UTVECKLING LIKNAR EVOLUTIONEN ÄR PÅ VÄG ATT DÖ UT

Recensent **Håkan Lindgren**

FILOSOFEN DANIEL DENNETT är förtjust i att formulera sin materialistiska åskådning med provocerande tydlighet. Han ansluter sig till en rad uppfattningar om relationen mellan biologi och informationsteknik som skulle kunna betecknas som en standardmodell, som beskriver den tekniska utvecklingen i samma termer som den biologiska och förvandlar kultur till biologi, en kamp mellan *memer*. Ändå vill materialisten Dennett rädda den fria viljan och det personliga ansvaret.

det med när Amazon och Google köper upp mindre företag för att komma över åtråvärd teknologi. En konsekvens av den sortens resonemang är att den tekniska utveckling som vissa personer och företag önskar sig framstår som naturlig och ödesbestämd. Några alternativ finns inte. Det

är mer framgångsrika än andra i kampen för tillvaron. Ett ord, en konspirations-teori, modet att bära kepsen med skärmen bak och en populär melodi är exempel på memor. Memerna beskrivs som aktörer, människorna är deras passiva bärare. Att tänka i memor är som att fälla en osynlighetsbomb över en stad: människorna försvinner och deras idéer går omkring av sig själva och konkurrerar med varandra på darwinistiskt vis. Som tankeexperiment – ja, varför inte? Men när den inledande kicken har gått över, vilken praktisk nytta har vi av att studera idéer frikopplade från mänskliga aktörer, som om historiska och sociala sammanhang inte existerade? Metaforen håller inte, eftersom det är svårt att se någon likhet mellan ord och gener. Människor använder sina ord och idéer medvetet, medan evolutionen inte använder gener medvetet, vilket Dennett ägnar så mycket tid åt att förklara för oss. Biologiska metaforer "måste rensas från tvivelaktiga implikationer" om de ska göra någon nytta, inskräper han. Ändå frestas han av idén om memor bara några sidor senare. "Ett ord, i likhet med ett virus, är en *agent* av ett minimalt slag: det *vill bli sagt*", skriver han. Och: "ett ord är *själviskt* på exakt samma sätt som en gen är självisk."

DENNA STANDARDMODELL är sannolikt något som nästa generations tänkare kommer att bryta sönder. Det har skett många gånger förut, och när det sker beror det inte alltid på att den tidigare modellen skulle vara fullständigt fel; det är nödvändigt att överge tidigare modeller för att förbli intellektuellt kreativ, för att hitta nya metaforer för människan och världen. Vi vill ordna samma iakttagelser och pusselbitar i nya mönster. Människan är alltid på jakt efter den intellektuella berusning som en ny metafor ger, och när berusningen är uttömd är det dags att leta vidare.

Att hjärnan är en dator och att allt egentligen är information är bara de senaste i en lång rad sådana metaforer. Innan hjärnan var en dator var den en fonograf och inn-

an universum var information var det ett urverk. Den teknologi som för tillfället är ny och spännande genererar ständigt nya metaforer för hur världen och människan fungerar (mer om det kan man läsa i James Gleicks *The Information*, 2011).

Den viktigaste idén i boken formulerar Dennett med tre ord: *förmåga utan förståelse*. Med det menar han "att *all* briljans och förståelse i världen ytterst uppkommer ur oförstående förmågor som över tid har fogats samman till alltmer kapabla – och *därmed* förstående – system". Förmåga utan förståelse är "genuint oroande för ett

”Att hjärnan är en dator och att allt egentligen är information är bara de senaste i en lång rad sådana metaforer. Innan hjärnan var en dator var den en fonograf och innan universum var information var det ett urverk.”

mänskligt medvetande”, men det är det normala i naturen. På detta sätt arbetar evolutionen. Den har fått högst komplicerade levande celler att uppstå utan någon plan. Är växter medvetna om vad de gör när de utsöndrar doftämnen som varnar andra växter för ett insektsangrepp, så att de kan starta sitt kemiska försvar? Hur mycket förstår en enskild myra av vad den gör när den släpar ett tallbarr till en perfekt byggd myrstack? Någonstans på skalan mellan bakterie och människa övergår förmåga utan förståelse gradvis till medvetande, planering och intelligens. Hur det går till är den fråga Dennett vill undersöka i *Från bakterier till Bach och tillbaka*.

Vad är det förresten med Bach som gör att författare av det här slaget ständigt återkommer till honom och betraktar honom som det högsta av det högsta? (Se till exempel Douglas Hofstadters *Gödel, Escher, Bach*, 1979.) Vad har de emot Beethoven, Chopin och Schubert? Eller är det mig det är fel på – för jag måste erkänna att Bachs musik inte säger mig någonting.

VAR DRAR VI gränsen för medvetandet, frågar Dennett, och det är naturligtvis meningen att vi ska inse att en skarp gräns är omöjlig att dra. Vill vi dra gränsen vid varelser som kan lida? I så fall har han en anekdot redo. "I Storbritannien säger lagen sedan 1986 att den åttaarmade bläckfisken (men bara *Octopus vulgaris* – inga andra cefalopoder) är berättigad till juridiskt skydd." Det är okej att slänga en hummer i kokande vatten, men inte en bläckfisk.

Förmåga utan förståelse beskriver också hur den mänskliga hjärnan är uppbyggd, menar Dennett. Ur enskilda nervceller uppstår gradvis medvetande och intelligens. Vill vi förstå naturliga processer börjar vi i fel ände om vi letar efter syften och avsikter. Vi ska inte tänka som en människa, vi ska lära oss tänka som evolutionen. Vi ska tänka nerifrån och upp, inte uppifrån och ner.

Just nu är vi på väg in i en tredje våg av förmåga utan förståelse. Den första generationen som ville konstruera artificiell intelligens hade fel, skriver Dennett. Att försöka konstruera maskiner som förstår mänskligt språk var en återvändsgränd. Google translate använder sig enbart av statistik (den här japanska frasen motsvaras oftast av den här engelska frasen) och det fungerar tillräckligt bra för att ge oss en användbar tjänst. Hela det fält som kallas *big data* bygger på förmåga utan förståelse. När maskinerna hjälper oss att hitta mönster i oöverskådliga datamängder behöver vi inte längre förstå orsakssamband, vi behöver bara identifiera pålitliga korrelationer. Om glutenallergiker oftare har motorcykelolyckor är det rätt att höja deras försäkringspremier. Det finns en liten bok som driver med den sortens statistiska samband: Tyler Vigen *Spurious Correlations* (2015). Kurvorna för antalet självmord och det federala forskningsstödet i USA korrelerar till 99,2 procent, skriver Vigen. Hans bok är mer än en kuriositet, den undergräver läsarens förtroende för big data, vilket sannolikt är nyttigt för oss.

HUR MYCKET MATERIALIST Dennett än är vill han rädda den fria viljan och det personliga ansvaret. Han lyckas få dem att passa in i sitt system, men jag måste erkänna att jag inte förstår hur. Och fastän han älskar att reta lättsårade humanister

► Standardmodellen beskriver den tekniska utvecklingen i samma termer som den biologiska.

► Daniel Dennett.

med att hjärnan bara är en "necktop computer" är han intressant nog kritisk till idén att en dator kan bli en hjärna. Han tvivlar på att artificiell intelligens är möjlig. När Nick Bostrom med flera varnar för riskerna med AI (Elon Musk: "Vi måste vara jättförsiktiga med AI. Potentiellt farligare än kärnvapen"; se också Bostroms bok *Superintelligens*, recenserad i *Respons* 1/2018) föredrar Dennett att varna för något som enligt honom är mer sannolikt: att vi lämnar ifrån oss makt och ansvar till automatiska system som är långt ifrån så intelligenta som vi tror att de är. Dennetts kommentarer om detta på sajten Edge.org ("The singularity – an urban legend?", 2015) är mycket läsvärda. Ett samhälle på autopilot kan fungera bra tills det råkar ut för en oförutsedd kris. Då visar sig dess bräcklighet.

Självlärande system kan snart ställa diagnos med större träffsäkerhet än mänskliga läkare. Borde vi inte avlasta vår hjärna och förlita oss på dem i stället? Visst, men vi ska komma ihåg att evolutionen är sträng: *use it or lose it*. Salamandrar som lever i mörker har förlorat sina ögon.

NÄR VI OMGES av allt fler avancerade system, avslutar Dennett, är det viktigt att systemen inte lurar oss att vi talar med ett annat medvetande. De ska konstrueras så att vi alltid vet att vi interagerar med en maskin. Vi bör "avslöja och förlöjliga alla godtyckliga antropomorfa drag i systemen, till exempel de gulliga, alltmer mänskliga rösterna och deras käcka (men förinspelade) kommentarer." Där har vi en uppgift för framtidens konstnärer, komiker och journalister.

► Håkan Lindgren är frilansskribent.

Mattias Martinson
Sekularism, populism, xenofobi
– En essä om religionsdebatten

ESKATON | 238 S. | ISBN 9789198400175

NYA ALLIANSER I RELIGIONS- DEBATTEN

Recensent **Susanne Wigorts Yngvesson**

NUMERA GÖR EN del kristna, profilerade debattörer gemensam sak med ateister i försvaret för det sekulära samhället.

Mattias Martinson granskar i sin nya bok dessa strömningar.

Han underbygger sin tes att populariseringen av ateismen öppnade för främlingsfientliga strömningar, men borrar inte djupare i frågan om när kritik övergår till xenofobi och efterhand blir hans argumentation alltmer osäker.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

UNDER MÅNGA DECENNIER under 1900-talet var den offentliga teologiska debatten i Sverige begränsad till ämbetsfrågan. Positionerna var låsta. Den feministiska teologiska analysen tycktes fjättrad vid könsidentiteten hos präster. Likadant var det på den motsatta sidan, fast då handlade läsningen

om samvetsfriheten och möjligheten att få finnas kvar med sin åsikt som präst. Två av de mest arga debattörerna från kvinnoprästsidan var Johanna Andersson (då Almer) och Annika Borg. Den senare fick en etablerad position som opinionsbildare och feminist. Den som dundrade mest från den andra skyttegravan var Dag Sandahl.

Föga anade man så sent som på 1990-talet att nya positioner och allianser totalt skulle förändra kartan några år senare, fast då med andra frågor i förgrunden. I dag återstår endast några kinapuffar från Dag Sandahl via hans blogg från inre Småland. Johanna Andersson har lämnat prästämbetet efter den så kallade "Mitt kors"-kampanjen 2016 och Annika Borg har under ett flertal år inriktat sig på kritik av islam, diskussioner om asyl- och flyktinginvandringen och protester mot "kyrkoetablissemanget".

De nya allianserna på den offentliga arenan utlöstes framför allt av två saker. Den första var en sekulariseringsdebatt där Christer Sturmark utmanade teologer om religioners roll i offentligheten och religioners sanningsanspråk. Han tillträdde som Förbundet Humanisternas ordförande 2005 och blev en profil i mängder av debatter och paneler. I vissa konflikter gjorde Annika Borg gemensam sak med Sturmark för att värna det sekulära samhället. Frågan om det sekulära har att göra med den andra frågan som kom att dominera, nämligen den majoritetspolitik som migrationen och flyktingmottagandet förde med sig. Även i denna fråga är Annika Borg röststark och hotbilden mot det svenska sekulära samhället passade väl in i kritiken. Sturmark och Borg har dock i denna fråga inte haft synonyma ingångar, även om de har varit överens i sak.

När Mattias Martinson, professor i systematisk teologi med livsåskådningsforskning vid Uppsala universitet, kommer med boken *Sekularism, populism, xenofobi* är han inte den förste som avser att diskutera sådana strömningar bland svenska samtida teologer och sekulärhumanister. Elisabeth Gerle publicerade 2010 *Farlig förenkling – Religion och politik utifrån Sverigedemokraterna och Humanisterna*. År 2010 hade kriget i Syrien ännu inte brutit ut och flyktingmottagandet hade därför inte nått sin största omfattning, Gerle ville visa att både SD och Humanisterna, trots sina olikheter, riskerade att leda till främlingsfientlighet, från SD en mer uttalad sådan, från Humanisterna indirekt genom att "ta avstånd från människor som är bärare av andra religiösa och kulturella traditioner [än våra]" (Gerle). Nu, åtta år senare, är kartan en annan. Konsekvenserna av det katastrofala kriget i Syrien och på andra platser i världen ledde till flyktingström-

mar som Europa inte har varit med om sedan andra världskriget. Detta har påverkat debatten på hemmaplan, där Annika Borg, Ann Heberlein och i viss mån Johanna Andersson har varit tongivande från det teologiska hållet.

Det är välkommet att Martinson har gått in i debattmaterialet från dessa teologer och den arga kritik som under flera år har kommit från sekulärhumanister. Martinsons material begränsar sig till de mest tongivande debattörerna: Sturmark, Borg, Andersson och Heberlein. Hans ambition är att visa på en populism och xenofobi, som han menar genomsyrar deras texter eller som går xenofobins ärenden. Det diskuterar Martinson genom att ge exempel från artiklar och muntliga debatter och ställa det i relation till en övergripande ideologisk och filosofisk kontext. Han har dock inte haft ambitionen att systematiskt gå igenom allt material.

MARTINSONS BOK BÖRJAR i en presentation av hur ateismens kritik har förändrats från att under 1900-talet ha drivits av begåvade akademiker som Bertrand Russell till att bli alltmer populistisk. Martinson påminner om Sturmarks ambition att klä sin religionskritik i en filosofisk dräkt men som sällan lyfter från populistiska förenklingar. "Tron på det religiösa gudsbegreppet skiljer sig inte [...] ifrån den vidskepliga tron på troll och vättar", skrev Sturmark 2006. Martinson konstaterar att "Sturmarks förståelse av detta [religiösa] språk duger inte för ett seriöst samtal om dessa ting."

Bokens mest konstruktiva delar är Martinsons diskussioner om sekularismen. Han ger en god insyn i ateismens förändringar både internationellt och i Sverige och visar hur den svenska religionskritiska debatten inte främst har riktats mot den ljumma Svenska kyrkan, utan mot "främmande" trosföreställningar såsom pingstpastor Åke Greens argument om homosexuell kärlek. Sturmarks generella vevande mot all religion kom efterhand att avgränsas till viss religion. Vid det laget kunde Svenska kyrkans kyrkosekreterare skriva att det "inte råder någon tydlig konflikt mellan Svenska kyrkan och sekulärhumanisterna".

År 2011 publicerade Sturmark och Annika Borg gemensamt en debattartikel på DN Debatt: "Kyrkan måste sluta fred med religionskritikerna". De slog ett slag för det sekulära samhället och menade att den sekulära staten och rättssamhället skulle vara hotat. Därmed lierade sig prästen Borg med en föreställning om att religioner i Sverige kunde hota det sekulära Sverige. Ja, inte Svenska kyrkan som står för "en liberal protestantisk kristendom-

stolkning", men andra religioner kunde hota det sekulära. Martinson beskriver detta som Sturmarks och Borgs "sekulära renhetsiver", vilket bland annat visade sig i en kommande gemensam debattartikel, i vilken Sturmark och Borg med flera uppmanade till ett förbud mot omskärelse av pojkar av religiösa skäl. Det betyder ett förbud för judar och muslimer att praktisera en av sina viktigaste religiösa sedvänjor. Ungefär samtidigt kom även Borgs och Anderssons kritik mot Sofia församling för att ha anställt en imam i ett projekt på Fryshuset om religionsdialog samt Borgs kritik av Mohammad Fazlhashemis tillträde som professor vid Teologiska fakulteten i Uppsala. Det senaste exemplet tar Martinson inte upp, förmodligen på grund av jävsituation; Fazlhashemi är professor inom samma område.

I mitten av boken förändras Martinsons tilltal från en drivande argumentation till en osäkerhet kring de egna ståndpunkterna: en rapport "verkar inte ens finnas kvar"; "om detta är en korrekt iakttagelse"; "man kan se dessa", "hon verkar nästan misstänka"; "mina onda aningar" eller "en tendens till xenofobisk anpassning". Backar Martinson från sin hypotes om populism och xenofobi? Beror den plötsliga osäkerheten på att Martinson inte tydligt visar hur populism och främlingsfientlighet hänger samman? Menar han att debattörerna skulle ha avstått från opinion, eftersom deras argument kunde användas xenofobiskt av andra? Eller anser Martinson att de själva vill lansera en främlings-

tion underkastar sig långa citat som får fylla texten utan den komplexa analys han bidrar med i början och slutet av boken. Martinson kan i och för sig påstå, i diskussionen om "Mitt kors"-kampanjen och rapporten "Omvägen om Gud", att "Debattörerna [Borg, Andersson och just

► Annika Borg och Christer Sturmark samtalar.

här även Eli Göndör] aktiverar sin kritik i ett konspirationsteoretiskt modus där det populistiska mönstret är otvetydigt." Men han skulle ha behövt ägna mer utrymme åt en konkret kritik, till exempel när det gäller rapporten från Borg och Göndör. Det räcker inte med att konstatera att "höger-inriktad kritik (Timbro) riktas mot en kyrka som av kritikerna anses vara politiserad åt vänster". Det finns fog för kritik mot rapporten men detta borde Martinson ha preciserat i sak för att inte riskera att själv falla för förenklingar.

Martinson förklarar att han ville skriva en tentativ bok som prövar teser i Theodor Adornos anda av essäistik och att "essäer blir inte färdiga". Det är inte ett bekymmer i sig att han gör så. Men den som känner flera av de exemplifierade debatterna inifrån ser också vad Martinson inte tar

”Därmed lierade sig prästen Borg med en föreställning om att religioner i Sverige kunde hota det sekulära Sverige.”

fientlighet? Han underbygger sin tes, vilken jag instämmer i, att populariseringen av ateismen öppnade för främlingsfientliga strömningar. Men sedan, när övergår kritik till xenofobi? Här hade jag önskat att Martinson hade borrhatt i materialet och lyft frågan till ett mer principiellt plan.

ETT FLERTAL ESSÄER i mitten av boken hade vunnit på att dras ett varv till. Mar-

med. Frågan väcks varför somliga argument utelämnas. Den aspekten är viktig med tanke på att Martinson driver tesen att debattörernas agenda är populistisk och xenofobisk. För att illustrera vad jag menar hänvisar jag till Martinsons diskussion om Humanisternas reklamkampanj 2009, "Gud finns nog inte". Här citeras Göran Rosenbergs argument ordagrant, medan Sturmark endast refereras kortfat-

tat och andra debattörer inte ens nämns, trots att en mer noggrann återgivning av debatten hade gett stöd åt Martinsons tes. Borg, Heberlein och Sturmark verkar ju inte i ett vakuum utan får både medhåll och mothugg, inte minst i sociala medier där de verkliga slagen tycks äga rum, vilket Martinson knappt berör.

Det är bra att han diskuterar och påminner om hur debatten har varit. Det ger en god grund för att tolka ideologiska positioner i dag. Å ena sidan kan man tänka att teologers och prästers populism och xenofobi är en fråga som endast berör de närmast sörjande inom kyrkorna. Varför ge dessa debattörer så mycket uppmärksamhet? Å andra sidan pekar Martinson underförstått på en komplexitet av ideologiska positioner som ryms bland prästerskap och teologer. Frågorna i sig vittnar om hur föga sekulariserade vi är i Sverige.

MARTINSON ÄGNAR MYCKET utrymme åt Sturmark, Borg och Heberlein och hans bok väcker vidare frågor om de mekanismer som kan ha bidragit till positionsförskjutningar. Det är delvis en metafråga, men är det så att debattformen, inklusive sociala mediernas hets, bidrar till att debattörer drivs längre ut i sina ståndpunkter än de hade gjort i en diskussion i ett seminarium? Martinson är delvis inne på detta i sin sista essä: "Min kritik av vår tids debattörer, som Borg, Andersson, Sturmark och Heberlein gäller framför allt deras osakliga och undermåliga sätt att hantera sitt material och sina meningsmotståndare, samt hur denna kritik är knuten till främlingsfientliga tankestrukturer." Han säger att han vill visa ett "objektivt våld", men går inte vidare in på vad det betyder i sammanhanget. Martinson har ett kompromisslöst förhållningssätt till individens ansvar för vad vi säger och skriver, nämligen att var och en har ett ansvar "också för det som ligger bortom intentionerna, men som man med ett rimligt mått av förutseende skulle kunna ha undvikit att bli miss-tänkt för att vilja hävda". Det är en orimlig ståndpunkt. Vi kan inte tillskrivas ansvar för hur våra ord används och tolkas av andra bortom intentionerna, men vi kan givetvis protestera när de missbrukas. En annan fråga när det gäller ansvar kan ställas till alla de religionsföreträdare, teologer, kyrkopolitiker och sekulärhumanister som tiger i debatten. Vilket ansvar har de tysta för att klimatet blir populistiskt och xenofobiskt?

► Susanne Wigorts Yngvesson är professor i etik vid Teologiska högskolan Stockholm.

Eva-Carin Gerö

Grekisk Eros – Kärlek och sexualitet i det antika Grekland

ATLANTIS | 241 S. | ISBN 9789173539005

ALLT DU SKULLE VILJA VETA OM GREKERNAS SYN PÅ SEXUALITET

Recensent **Johanna Vernqvist**

I SIN NYA bok erbjuder Eva-Carin Gerö en överblick över de antika grekernas syn på kärlek och sexualitet och drar även en del paralleller till vår tid.

Ett återkommande tema i boken är samkönade relationer mellan män och det skönhetsideal som var rådande under perioden. Samtidigt påminner hon om att begrepp som heterosexualitet och homosexualitet inte existerade under antiken.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

PASSION. SEXUALITET. KÄRLEK. Åtrå. Erotik. Alla är begrepp som förekommer i Eva-Carin Gerös senaste bok och alla är begrepp som söker motsvara betydelsen eller uttrycken och effekterna av Eros.

I *Grekisk Eros* erbjuds läsaren en mångfaldig överblick av den grekiska kärleken och sexualiteten, med särskild tyngdpunkt på den senare. Boken är strukturerad i en lång rad kapitel som spänner över allt från vardagskärlek, prostitution till sexleksaker. De flesta av kapitlen är också rika, skrivna på ett lättillgängligt språk, där ordlistor över relevanta grekiska begrepp följs av illustrerande citat ur bland annat poeten Meleagros epigram och Aristofanes komedier. Det finns några kapitel som mest tycks finnas där för sin rubrik, vilket ger ett ojämnt och något forcerat intryck. Det gäller exempelvis avsnittet om sexleksaker som nämnts ovan, ett avsnitt som nog inte är redundant som så-

dant, men som är så pass kortfattat att det med fördel skulle kunna placerats inom något annat kapitel. Även kapitlet kring sex och mat lämnar mig med mer kunskap om samtida exempel än om de antika grekiska och innehållet dyker delvis upp med andra ordval i andra delar av boken.

Ett återkommande tema är de samkönade relationerna mellan män, vilket inte är särskilt oväntat, eftersom just detta sedan länge utgjort en mer eller mindre central del av diskussionerna kring den antika kärlekskulturen och litteraturen. Redan när humanisterna började läsa och översätta de antika texterna i det tidigmoderna Italien var detta ett svårhanterligt tema, vilket jag återkommer till senare. I *Grekisk Eros* både fördjupas och breddas diskussionen kring samkönad kärlek och åtrå, och författaren väjer inte för sådant som eventuellt kan störa en modern läsare. Tvärtom är det nödvändigt att skildra både det främmande och det komiska för att ge en rättvisande bild av den grekiska erotikens uttryck, liksom för att utmana idén om föreställningar och normer gällande skönhet, genus, kärlek och sexualitet som på förhand givna. Gerö förklarar att det vi kan lära oss är att "i stort sett inga normer på området är naturgivna och självklara".

Här tycks författaren tala direkt med queerteorins främsta, Judith Butler, som på liknande sätt förklarar att vi måste förstå hur normer skapas i sina historiska sammanhang. Gerö lägger exempelvis stor vikt vid hur grekerna fascinerades av och upphöjer ungdomlig skönhet, hur man gestaltar en beundran för och attraktion av unga pojkar (och till viss del flickors) kroppar och på hur ideal gällande just kroppsligt begär ser annorlunda ut när vi söker oss drygt 2 500 år tillbaka i tiden. Vi finner dessa ideal gestaltade i Platons välkända filosofiska verk *Gästabudet* och *Faidros*, men Gerö söker sig även bortom de mest citerade exemplen. Återkommande är Meleagros som tycks ha lämnat en särskilt generös mängd epigram på temat samkönad kärlek till eftervärlden, men även Straton låter sig höras på samma tema.

Ett annat exempel finner vi i avsnittet om prostitution, där Gerö citerar några för mig mindre kända rader av den mer välkände Alkaios. Han är en av de första kända diktarna med försmak för dryckesvisor, samtida med Sappho på Lesbos under 600-talet före vår tideräkning, och här skriver han om den uppvaktade unge mannen Protarchos motstånd:

Protarchos är vacker men motspänstig. Men han kommer att bli idel vilja senare, när hans ungdoms fackla falnar

Detta motstånd, avvisandet, hör till spelets regler. Spelet, som här sker mellan den äldre mannen (gr. *erastes*), ofta i 30-årsåldern, och den yngre mannen (gr. *paidika*), gärna i 16-årsåldern med knappt begynnande skäggväxt, kräver att den yngre ska stå emot och visa sig svårfångad inför den äldre försök att förföra och uppvakta.

EN MODERN LÄSARE kan också känna sig främmande inför den grekiska inställning till sexakten som sådan och även synen på det sexuella begäret. Grekerna såg sex som ett begär lika naturligt och vardagligt som att äta mat när man är hungrig, menar Gerö. Redan i inledningen framhäver hon direktheten och expliciteten i de antika texterna, vilket också färgar hennes eget språk till viss del. Detta är till fördel för innehållet enligt min mening, eftersom det inte finns någon anledning till omskrivningar eller skönmålning i en modern läsning. Det har forskare och översättare historiskt ägnat sig åt, för som vi vet är läsning och uttolkning en spegling av samtidens normer och värderingar.

Gerö skulle med fördel kort ha kunnat nämna den tidigmoderna receptionen av exempelvis Platons *Gästabudet*, som 1400- och 1500-talets uttolkare och översättare fann ytterst problematisk genom upphöjningen av och naturligheten i de sokratiske relationerna. I den kristna renässanskontexten hanteras detta på olika sätt. Florentinaren Marsilio Ficino (1433–1499), som är den första att översätta samtliga Platons verk till latin, förklarar till exempel ganska typiskt den hedniska filosofin

om jag är medveten om genrens villkor kan jag i vissa avsnitt efterlysa fler konkreta referenser till just forskning inom ämnet, som är så diskuterat och debatterat redan i tidigmoderna reception av den grekiska (och romerska) antika litteraturen. Det är ett medvetet val från författaren, då hon valt att inkludera ett avslutande avsnitt, tydligt markerat i annan pappersfärg än huvudtextens, som fyller en mer vetenskaplig funktion. Här finner vi ett antal

essäer, tidigare publicerade i andra sammanhang, samt en fin brevväxling med Vilgot Sjöman kring figuren Alkibiades ur Platons *Gästabudet*.

”Här skiljer vi oss från de antika grekerna som till exempel mer fokuserade vem som var aktiv respektive passiv i själva samlaget för att skilja på graden av manlighet eller på manligt och kvinnligt, en värdering som levde kvar långt efter den grekiska storhetstiden tagit slut.”

som allegorisk. Andra översättare utelämnar helt sonika vissa passager.

Gerös grepp och språk är populärvetenskapligt och hon rör sig främst mellan vår egen samtid och den antika tiden, dock med vissa nedslag i andra tiders litteratur, som Gustave Flauberts *Madame Bovary*. Med sin gedigna bakgrund som forskare och författare av böcker som *Grekiska – Språket, kulturen, myterna* (2008) innehar hon en auktoritativ röst inom fältet, vilken hon också använder sig av i *Grekisk Eros*. Även

Gerö återkommer till vikten av att se paralleller till vår egen samtid och citerar både den tyska rockgruppen Rammstein och filmer som Ang Lees *Brokeback Mountain*. Det första kapitlet i *Grekisk Eros* som avhandlar de mest grundläggande begreppen kring temat, såsom *pothos* (längtan) och *hedone* (njutning), öppnas av den kanske mest kända av de antika poeterna, nämligen Sapfo och hennes ”Gudars like”, en av de absolut mest citerade dikterna ur den antika litteraturen. Gerö talar om vår

tids ungdomar som läser dikten och ser sig själva i den hopplösa kärlekslängtan som driver diktjaget till självmord. Hennes tolkning är dock en av flera möjliga och jag skulle gärna se en presentation av något alternativ. Den död som poeten beskriver skulle inte minst kunna vara en metafor för extasen, orgasmen, som tanken och minnet av kärleksobjektet leder till. Sapfo återkommer i ett senare kapitel, ”Kvinnligt, Manligt och mittemellan”, och där fördjupas den analytiska diskussionen på ett intressant sätt till att röra sig kring kön, genus och sexualitet.

Samtidigt för Gerö ett resonemang kring risken för anakronism och förklarar hur begrepp som sexualitet, homosexuell och heterosexuell inte existerar i de antika eller tidigmoderna vokabulärerna. De är myntade under sent 1800-tal och i dag förstår vi de nämnda begreppen som starkt kopplade till identitet och subjektivitet. Här skiljer vi oss från de antika grekerna som till exempel mer fokuserade på vem som var aktiv respektive passiv i själva samlaget för att skilja på graden av manlighet eller på manligt och kvinnligt, en värdering som levde kvar långt efter den grekiska storhetstiden tagit slut. I vår läsning av de antika texterna måste vi ha denna vetenskap närvarande för att inte läsa in för mycket av oss själva i texter och konexter, som bör förstås på sina egna villkor.

MED ANDRA ORD är det en balansakt att diskutera den grekiska kärlekskulturen, eftersom den på flera sätt kan relateras till vår egen tid, även om betydelser och verkningar av Eros skiftat flera gånger genom vår historia, mycket på grund av de normer samhället skapat kring sexualitet, genus och utövande av olika former av kroppsligt begär. Gerös folkbildande grepp om ämnet tillgängliggör den antika världen för oss – oavsett om vi är initierade i ämnet eller inte – en värld som på olika sätt är relevant, begriplig, fascinerande och främmande på samma gång.

- Johanna Vernqvist är doktorand i Språk och Kultur vid Linköpings universitet med litteraturvetenskap som ämnesinriktning och forskar om tidigmoderna gestaltningar och förståelser av kärlek, genus och sexualitet.

VID UNGEFÄR SAMMA tidpunkt som Emmanuel Macron, redan som presidentkandidat, talade om ett fördjupat europeiskt samarbete och visioner om att på nytt göra EU till en inflytelserik aktör på den internationella arenan, menade ordföranden för Europeiska rådet, Donald Tusk, att unionen befann sig i en existentiell kris. EU-kommissionens ordförande Jean-Claude Juncker å sin sida målade upp en mörk bild av tillståndet i unionen och beklagade sig dels över att alltfler politiska ledare enbart talade om sina problem på hemmaplan och nämnde Europa endast i förbigående, dels över att företrädarna för EU-institutionerna satte upp så vitt skilda prioriteringar, ibland i direkt motsättning till nationella regeringar och parlament.

Tusks och Junckers uttalanden var lika dystra som nyktra. EU stod då, och gör fortfarande, inför en rad kriser som går som djupa sprickor i integrationsprojektets mur, kriser som sträckte sig från migrations- och eurokris till ökat terrorhot, politisk osäkerhet om Brexits betydelse samt värdeladdade konflikter mellan medlemsländerna.

Akkumulationen av dessa kriser aktualiserade frågor om EU:s framtid, dess normativa makt, medborgarnas förtroende och medlemsländernas respekt för dess institutioner och fördrag. Unionen har historiskt sett gått stärkt ur kriser, men den avgörande frågan tycks alltmer vara om tilliten i EU är tillräcklig för att rusta unionen inför framtiden. Den tilltro, i form av ett tillåtande samtycke, en passiv tillit, som medlemsländernas befolkningar länge uttryckt gentemot den europeiska elitens strävanden mot politisk union har ersatts med en tilltagande misstro mot maktutövande på europeisk nivå.

Joakim Nergelius pekar i den tjugonde upplagan av Europaperspektiv, som har just tillit som tema, på en utbredd misstro mot hela EU-projektet från stora delar av befolkningen i flera av EU:s medlemsstater. Göran von Sydow menar i sin tur att

det de senaste åren har uppstått spänningar mellan medlemsstaterna, mellan medlemsstaterna och de överstatliga institutionerna samt mellan väljare och folkvalda, och att unionen sammantaget förefaller ha gått in i en fas av fallande tillit.

Det finns i dag en stark medborgarlig kritik mot vad som uppfattas vara en bristande förmåga att hantera växande

DEN ALLMÄNNA INSTÄLLNINGEN till EU och det egna landets medlemskap, i sig två diffusa indikatorer, har inte förändrats särskilt drastiskt ens i ljuset av de senaste årens kriser, menar Berg. Däremot finns en mycket mer påtaglig nedgång i det mer specifika förtroendet för EU-parlamentet och övriga EU-institutioner sedan krisårens början. Sedan 2010 har exempelvis svenskarnas förtroende för de tre viktigaste EU-institutionerna varit lågt. I de äldsta medlemsländerna, däribland Tyskland och Frankrike som utgör kärnan och drivmotorn i dagens EU, har en majoritet av medborgarna inte förtroende för EU-parlamentet, något som är oroväckande ur ett legitimitetsperspektiv.

Den bristande tilliten i EU kan åtminstone delvis, som von Sydow påpekar, tolkas som ett uttryck för en osäkerhet om var makt och inflytande utövas och hur vi hanterar konflikter som berör både frågor om var beslut ska fattas och vilka beslut som bör tas. Enligt Berg tenderar förtroendet för EU-parlamentet att vara större om medborgarna uppfattar det som en övre nivå till ett i övrigt väl fungerande politiskt system, som förmår leverera ekonomisk och politisk stabilitet. Där den diffusa, övergripande inställningen till EU-medlemskap förblivit positiv, har förtroendet för EU:s institutioner och handlingskraft minskat. Det är kanske inte överraskande, för som Bo Petersson framhåller "finns en tendens att [i turbulenta tider] samlas kring invanda värden som de som nationalstaterna representerar. Detta tycks vara ett sätt att så gott det går bibehålla den personliga tryggheten".

Det är icke desto mindre en kraftig varningssignal för dem som vill se ett handlingskraftigt EU i framtiden. Kärnfrågan för unionens ledare blir således transparens och en fungerande, begriplig balans mellan överstatlighet och subsidiaritetsprincipen.

PARALLELLT MED DEN bristande tilliten till EU:s institutioner och skepsisen mot integrationsprojektet, i vissa fall direkt kopp-

POLITIK & SAMHÄLLE

Antonina Bakardjieva Engelbrekt, Anna Michalski & Lars Oxelheim (red.)

Tilliten i EU vid ett vägskäl

SANTÉRUS | 271 S. | ISBN 9789173591126

TILLITEN MINSKAR BÅDE MELLAN BEFOLKNINGARNA OCH ELITEN OCH MELLAN MEDLEMSLÄNDER

Recensent **Anosh Gashri**

DEN PASSIVA TILLIT som befolkningarna länge hyst till den politiska elitens strävan mot en politisk union har ersatts av en tilltagande misstro mot maktutövning på europeisk nivå. Dessutom utmanas EU av att det nu finns länder inom unionen som inte omfattar dess

kärnvärden. Östutvidgningen visar att EU har tagit alltför lätt på medlemskraven för inträde i unionen och man står nu inför frågan hur tillåtande man ska vara mot medlemsstater, som Polen och Ungern, som gör avsteg från de sammanhållande principerna. Dessa frågor diskuteras i den tjugonde årgången av Europaperspektiv.

sociala, ekonomiska och kulturella klyftor i Europa, hävdar Linda Berg, vilket inte underlättas av medlemsstaternas diametralt olika uppfattningar om hur problemen ska lösas, något som bromsar ett gemensamt agerande. Denna kritik kan förstås i relation till EU, men även som en del av en trend, på såväl global som nationell nivå, med en generellt minskad tillit till politiska institutioner och aktörer.

lat till de i inledningen nämnda kriser som EU står inför, löper en värdekras genom EU vars epicentrum i huvudsak kan förläggas till Centraleuropa.

Enligt sin egen världsbild är EU en politisk union av demokratier som verkar som fyrbåk för demokrati och mänskliga rättigheter på den globala arenan, menar Bo Pettersson. Just värdena, som frihet, demokrati, mänsklig värdighet och rättsstatens principer, utgjorde tillsammans med en stark ekonomi grunden för EU:s internationella inflytande och anseende efter kalla krigets slut. Ytterst handlade EU:s normativa makt om dess möjligheter att få gehör för sina tolkningar av vad kärnvärdena innebär.

Inbäddad i östutvidgningen 2004, när tio länder samtidigt anslöt till EU i ett närmast euforiskt tillstånd, fanns tanken om att läka Europa genom att ge Centraleuropa full tillgång till det europeiska arv och den europeiska gemenskap som det hade förvägrats. Dessa länder skulle bäddas in i en gemenskap som präglades av samling kring demokrati, mänskliga rättigheter och rättsstatens principer, såsom de formulerades i Europeiska rådets Köpenhamnskriterier 1993. Mitt i glädjeruset, någon månad före utvidgningen, varnade Tjeckiens dåvarande president Václav Havel i ett tal inför Europaparlamentet för konsekvenserna av de otillräckligt utvecklade civilsamhällena i de nya medlemsländerna. Havel ansåg att det var nödvändigt att stimulera uppslutningen kring gemensamma värden i de nya medlemsstaterna för att uppnå en ökad tillit inom EU som helhet.

Centraleuropas integrering i unionen innebar, med facit i hand, och i linje med Havels farhågor, inte en enkel utvidgning av EU:s kärna, utan kan i dag i stället betraktas som en utveckling som snarare har inneburit en omdefiniering av kärnan. De regeringar i Centraleuropa som kom till makten kring 2010 har haft en annorlunda syn på vad som konstituerar EU:s kärnvärden. I dag ter sig uttolkningen av de centrala värden som länge ansetts som självklara samlingspunkter för medlemsstaterna inte längre givna. Fokus på omformningen till en fungerande marknads ekonomi tog mer av de nya demokratiska ledarnas energi i anspråk än utvecklingen av en ny politisk kultur, menar Bo Pettersson. Framtiden får utvisa om östutvidgningen var EU:s gyllene ögonblick eller början till slutet på EU:s framgångssaga.

VID SIDAN AV den bristande institutionella tilliten tamps integrationsprojektet således i dag med en värdekras som utmanar och undergräver de värden som EU-samarbetet byggts på. Pettersson menar

att Viktor Orbán verkar "närmast stolt över den utmaning han riktar mot EU:s normativa värdegrund". I ett tal pläderade Orbán exempelvis för "system som inte är västerländska, inte är liberala, inte är liberala demokratier, kanske inte ens är demokratier, och ändå lyckas göra sina nationer framgångsrika". Ungern undersökte, menade Orbán, hur landet kan frigöra sig från "västerländska dogmer" och antydde att länder som Ryssland, Turkiet och Kina förtjänar att stå som modell för Ungerns politiska och ekonomiska utveckling.

Liknande antidemokratiska och mot

► Viktor Orbán och Polens premiärminister Beata Szydło i Warszawa den 22 september 2017.

EU:s kärnvärden direkt fientliga politiska utvecklingar har kunnat skådas också i Polen, där Kaczynski redan 2011 uttryckte en önskan att "skapa ett Budapest i Warszawa", och som efter valet 2015 genomdrivit snabba inskränkningar av författningdomstolens makt och snävat in press- och yttrandefriheten. En sådan direkt utmaning av de värden som utgör EU:s grundvalar, med inskränkningar i mänskliga rättigheter och lagbundenhet, aktualiserar hur tillåtande EU kan vara mot motsträviga stater utan att ytterligare tappa i tillit internt och i anseende internationellt.

Innan Ungern och Polen blev fanbärare av den illiberala demokratin, ett begrepp som Orbán med stolthet gjort sig känd för, kom utmaningarna mot EU:s tolkningsmonopol i det som konstituerar europeiska värden och Köpenhamnskriterierna, från utomstående länder som Ryssland och Turkiet. Efter det misslyckade kupp-försöket i Turkiet 2016 avfärdade Erdoğan EU:s kritik mot landets bristande respekt för demokrati och rättsstatens principer, och menade att "för oss har dessa fraser absolut inget värde längre". Trots detta är Turkiet fortfarande ett kandidatland.

EU har tagit alltför lätt på medlemskrav och olika kriterier för inträde i unionen. När ett land väl blivit medlem i EU förliktar sig unionen på att det lever upp till de krav och värden som gäller inom EU, enligt en allmän hederskodex. Någon större kontrollmekanism för efterlevnad av regler och principer existerar inte. Den europeiska unionen är en sällsynt, på vissa sätt märklig, form av samarbete. Trots de överstatliga inslagen i EU förblir demokratin i huvudsak nationell, som Göran von Sydow påpekar. Denna samlevnadsform tar sig uttryck i en "informell tillitspakt",

i ett slags "levande författningstillstånd", där medlemsländerna förhåller sig lojala till unionen och där de överstatliga inslagen utövas med respekt för den nationella demokratin. Detta förutsätter att EU:s institutioner verkar med hänsyn till de enskilda medlemsstaterna och att medlemsstaterna i sin tur tar hänsyn till den legalistiska kulturen i unionen, där respekten för skrivna rättsregler i allmänhet och fördragen i synnerhet sedan gammalt är mycket stor.

I DENNA PREKÄRA situation står EU inför ett vägskäl. Ett av de mest grundläggande besluten handlar om i vilken utsträckning unionen ska vara tillåtande mot medlemsstater som gör avsteg från dess sammanhållande principer. Hittills har EU avstått från att åberopa artikel 7 i EU-fördraget mot någon medlemsstat. Den säger att en medlemsstat som bryter mot något av de nämnda värdena tillfälligt kan mista vissa av sina rättigheter som medlem. Frågan är, som Nergelius påpekar, hur länge en sådan åtgärd kan undvikas. Förr eller senare måste unionen visa att det finns gränser för vad fördragen medger, annars riskerar

integrationsprojektet att undermineras och splittras ännu mer.

Inför utvidgningen 2004 fanns farhågor bland EU:s gamla länder för att de sociala trygghetssystemen skulle utnyttjas. I dag är farhågorna annorlunda. De nationella identiteterna har visat sig vara motståndskraftiga. Utan en gemensam identitet byggd på gemensamma värden och visioner, och utan föreställningar om vilka värden som de politiska ledarna tillsammans är beredda att försvara, kommer tilliten inom EU, och därmed dess inflytande och anseende i det långa loppet, att vackla. Därtill måste unionen, som Berg påpekar,

”Oavsett om utvecklingen går mot fördjupat samarbete eller status quo är tilliten, både medlemsländerna emellan och medborgarnas tillit till EU:s institutioner, en av unionens viktigaste frågor att hantera de närmaste åren.”

sträva bortom identifikationens enande kraft och bättre förstå medborgarna, deras oro, ställningstaganden och preferenser.

Macron har fortsatt att plädera för att bygga färdigt eurosamarbetets institutionella ramverk, införa överstatliga inslag i migrationspolitiken och utarbeta en gemensam terrorismbekämpning och klimatpolitik. Många av hans förslag har det senaste året fått stöd av Tusk och Juncker. En förbättring av unionens existentiella kris kan tyckas vara i sikte.

VALET MELLAN DET stora språnget mot en federal statsbyggnad eller en nedmontering av det hittills uppnådda tycks dock komma allt närmare med varje kris, särskilt efter den värdekris som lamslagit EU:s arbete i vissa frågor, som exempelvis flyktmottagandet, de senaste åren. Oavsett om utvecklingen går mot fördjupat samarbete eller status quo är tilliten, både medlemsländerna emellan och medborgarnas tillit till EU:s institutioner, en av unionens viktigaste frågor att hantera de närmaste åren.

► Anosh Ghasri är frilansskribent.

Masha Gessen

Framtiden är historia – Det totalitära Rysslands återkomst

(The Future is History – How Totalitarianism Reclaimed Russia)

ÖVERS. JESSICA HALLÉN

BROMBERGS | 549 S. | ISBN 9789173376877

SORGESÅNG ÖVER EN FRAMTID SOM ALDRIG KOM

Recensent **Guðrun Þersson**

MASHA GESSEN VILL fånga helheten i den ryska utvecklingen. Det är ett alltför ambitiöst anslag men Gessen är en skicklig journalist och boken är mycket läsvärd när hon berättar om människors öden. Hon vill också visa att Ryssland i dag är en totalitär stat, men detta resonemang övertygar inte. Att det är en auktoritär stat råder det dock inget tvivel om.

POLITIK & SAMHÄLLE

FINNS DET EN framtid för Ryssland? Vad blev kvar av Sovjetunionen i dagens Ryska federation? Vad är Ryssland i dag? Det är kring dessa frågor Masha Gessens, rysk-amerikansk journalist, nya bok kretsar. Det är stora frågor utan enkla svar.

Gessens ansats är bred när hon försöker skildra utvecklingen från slutet av

1980-talet till dagens situation. Med hennes egna ord har hon skrivit en ”lång rysk (fack)roman, vars målsättning det var att fånga strukturen i såväl individuella tragedier som i de händelser och idéer som gav upphov till dem”. Hon menar att de flesta böcker om Ryssland antingen handlar om de mäktiga personerna – tsarerna, Stalin, Putin och dess kretsar – eller så är de berättelser om vanligt folk. Hon berör även orsakerna till Sovjetunionens upplösning – bara det ett helt forskningsämne i generationer framöver. Vad Gessen säger sig vilja göra i den över 500 sidor tjocka boken är att beskriva helheten och hur allt hänger ihop.

Redan här kan konstateras att det är ett alltför ambitiöst anslag. Hon kombinerar intervjuer med en imponerande notapparat. I centrum för hennes läsning och avsikt att fastställa att Ryssland i dag är en totalitär stat står bland andra Hannah Arendt, Erich Fromm och Zbigniew Brzezinski. Hennes resonemang övertygar inte. Men att Ryssland i dag är en auktoritär stat råder inga tvivel om. För övrigt är det totalitära Ryssland inget nytt tema hos Gessen. Redan i sin bok om Vladimir Putin, *Mannen utan ansikte* (2012), beskrev hon Ryssland som en fullfjädrad totalitär stat, gränsande till tyranni. Då levde hon fortfarande kvar i Moskva, men tvingades lämna landet sedan hon känt att hennes familj hotades i ett alltmer homofobt klimat, framkallat av den politiska ledningen.

I centrum står sju huvudpersoner, fyra ungdomar födda på 1980-talet och tre vuxna som på olika sätt formats av och försöker förstå det sovjetiska systemet och dess efterföljare. Zjanna är dotter till den mördade oppositionspolitikern Boris Nemtsov, Serjozja är barnbarn till Aleksandr Jakovlev, som kallats ”perestrojkans fader”, Masja är aktivist och närstående Pussy Riot, och Ljosja är akademikern som försöker etablera queer studies i staden Perm. Deras berättelser vävs samman med redogörelser av Lev Gudkov, sociolog och chef för opinionsinstitutet Levada Center, Maria Arutjunjan, psykoanalytiker och Aleksandr Dugin, filosof och aktivist för eurasianismen, som den politiska ledningen hämtat en del tankegodis hos. Nu har inte Dugin själv ställt upp på intervju, men han kommer ändå till tals via sina skrifter.

BOKEN ÄR I stort sett kronologiskt uppbyggd med början i mitten av 1980-talet och den slutar i nutid. Fackroman är ett diffust begrepp – och det är kanske därför det i början är svårt att få grepp om verket. Så vad är *Framtiden är historia* för slags bok? Gessen har skrivit en tragedi, en sorgesång över krossade drömmar, brustna löften och framtidshopp som aldrig infriats, och

som sådan är den stundtals mycket läsvärd. Gessen är en skicklig journalist och när hon berättar om människors öden blir det engagerande.

Vi får möta Ljosja, född 1985 i staden Solikamsk i Uralbergen, son till en ensamstående mor. Han utbildar sig vid universi-

mofoba grupper börjar misshandla människor, filma övergreppen och lägga ut filmerna på internet. Ljosja får telefonsamtal med budskapet: "Din sort förtjänar att dö." När så hans institution i ett inlägg på nätet betecknas som "propaganda för sodomi på Perms statliga forskningsuniversitet" och

en liten grupp byråkrater som talar om för honom att han bör avgå och presenterar sedan hans efterträdare, en 29 årig man utan erfarenheter av opinionsundersökningar. Levada beordras att utse den unge mannen till ställföreträdande i ett halvår, sedan måste Levada dra sig tillbaka, i annat fall skulle han åtalas. Det går alltid att hitta någon ekonomisk oegentlighet om man undersöker centrets bokföring tillräckligt noga, fick han höra. Han vägrade att foga sig och kort därefter avskedades han, vilket nog räknat stred mot rysk lag. Nu lyckades Levada och hans anställda skapa ett nytt företag, Levada Center, och behålla sitt oberoende ännu några år.

GESSEN TROR ATT Sovjetunionens veritabla krig mot samhällsvetenskaperna och humanistiska ämnen är ett skäl till svårigheterna att beskriva och förstå det sovjetiska samhället. "Samhället förlorade de verktyg och till och med det språk man hade behövt för att förstå sig självt," skriver hon. Vad gör man utan verktyg och utan språk? Och nu har samhällsvetenskaperna degraderats på nytt, menar hon. Men detta är en sanning med modifikation. Visserligen är historieskrivningen i dag föremål för politikens klåfingrighet, men att jämställa läget nu med det i Sovjetunionen hjälper knappast för att förklara dagens utveckling.

Har Ryssland en framtid, frågar sig Gessen. Hennes bok utgör ett delsvår, men behandlar inte den helhet hon säger sig vilja framställa. Den är snarast ett requiem över den framtid som aldrig kom. Jag kan inte undgå att tänka på några av Gessens egna släktingar som var så aktiva i de tidiga dumorna, de försök till parlament som inrättades efter revolutionen 1905. Hon är barnbarnsbarn till Arnold Gessen (1878–1976), journalist och författare som bland annat var korrespondent i duman 1906–17. Två ytterligare släktingar blev invalda i duman som representanter för Kadeterna (de konstitutionella demokraterna), Iosif (1865–1943) och Vladimir (1868–1920). Iosif emigrerade efter bolsjevikernas maktövertagande till Finland, Tyskland, Paris och slutligen New York. Vladimir dog i fläcktyfus 1920. Alla hyste hopp och engagerade sig djupt i sitt lands framtid.

Nu är det 2016. Masja är kvar i Moskva, Zjanna bor i Bonn, Ljosja i New York och Serjozja har inte svarat på Gessens meddelanden eller telefonsamtal sedan i juni 2015.

► Gudrun Persson är docent vid Slaviska institutionen vid Stockholms universitet.

► Internationella dagen mot homofobi i Sankt Petersburg 2014.

tetet i Perm, under några år på 00-talet ett liberalt andningshål och en konstnärligt levande stad. Han disputerar år 2009 med en avhandling om sexuella och etniska

hans bild finns med, blir det för mycket. Han flyr landet.

Vi möter Serjozja, född 1982, som växer upp i nomenklaturans toppskikt. Han har en nära relation med sin farfar, Aleksandr Jakovlev, vars gärning också tecknas av Gessen. Serjozja studerar dataprogrammering vid Moskvauniversitetet, men när farfadern dött och han förälskat sig i en flicka i Kiev bosätter han sig där. Han är en känslig människa och väljer att engagera sig helhjärtat i protestdemonstrationerna 2011–12 i Moskva. Han visar ett ingående engagemang för sitt lands framtid, men makten svarar med våld. Serjozja börjar må allt sämre psykiskt.

Gessen återger också genom Zjanna Boris Nemtsovs sista år, hur oppositionens möjligheter att agera blir alltmer kringskurna. Boken innehåller även en del guldkorn i sin beskrivning av vad dessa begränsningar innebär i praktiken. Ett illustrativt exempel är Lev Gudkovs berättelse om hur Jurij Levada fick sparken. Levada hade grundat ett oberoende opinionsinstitut på 1990-talet – numera har institutet stämpats som "utländsk agent". Det är 2003 och drar ihop sig till parlamentsval i december. Presidentvalet i mars 2004 följer tätt på. Centrets opinionsundersökning i början av 2003 visar att partiet Enade Rysslands opinionssiffror hastigt sjunker. Levada kallas till regeringen. Han står inför

”Ljosja är homosexuell och Gessen skildrar hans utsatthet i ett alltmer intolerant och även fysiskt farligt samhällsklimat. Homofoba grupper börjar misshandla människor, filma övergreppen och lägga ut filmerna på internet. Ljosja får telefonsamtal med budskapet: 'Din sort förtjänar att dö.'”

minoriteter samt om kvinnor som minoritet inom politiken och får sedan ansvar för universitetets enda kurs i genusteori. Ljosja är homosexuell och Gessen skildrar hans utsatthet i ett alltmer intolerant och även fysiskt farligt samhällsklimat. Ho-

Per Molander

Condorcets misstag – Hoten mot staten och demokratin

WEYLER | 379 S. | ISBN 9789176810743

OBARMHÄRTIG VIDRÄKNING MED AVREGLERING OCH NYLIBERALISM

Recensent **Leif Lewin**

PER MOLANDER FULLFÖLJER här sin tidigare kritik av styrningen i New Public Management genom ett idéhistoriskt arbete om den franske upplysningsfilosofen Nicolas de Condorcet. Dennes misstag sägs ha bestått i det optimistiska antagandet att det goda samhället skulle komma av sig självt om man undanröjde all vidskepelse. Denna kritik är dock inte helt rättvis.

POLITIK & SAMHÄLLE

FÖR UNGEFÄR ETT år sedan, närmare bestämt den 24 mars 2017, höll Finansdepartementets Expertgrupp för studier i offentlig ekonomi (ESO) presskonferens. Det var inte något ovanligt; ESO-rapporterna blir regelmässigt föremål för seminarier och massmedial uppmärksamhet. Men den här gången var det något speciellt. Det var nämligen

själva den styrningsmodell, som väglett statsmakterna under senare årtionden och där inte minst just ESO varit pådrivande, som ifrågasattes i rapporten. Den talade klarspråk redan i titeln, *Dags för omprövning – en ESO-rapport om styrning av offentlig verksamhet* (ESO 2017:1) och konstaterade i sina slutsatser att de löften, som ställts ut av den nya styrningsfilosofin New Public Management (NPM), ”generellt inte har infriats”.

En påtagligt nervös ESO-ordförande reserverade sig i förordet genom att konstatera att ”ett återställande till tidigare politik [skulle] innebära långtgående förändringar inom de aktuella sektorerna” och ville ifrågasätta ”om en reversering är mest ändamålsenligt och rätt väg”. Det var inte fråga om det, replikerade författaren i sin muntliga föredragning och protesterade mot underrubriken på seminariet, ”Dags att vrida klockan tillbaka?” När det begås misstag, ska de rättas till. Metaforer om klockan antyder att striden är förlorad: klockan fortsätter ju ändå att ticka på. Men verkligheten var att det visst var möjligt att förbättra styrningen av den offentliga verksamheten bara man övergav den doktrinära marknadisering som i vårt land drabbat sådana centrala områden som till exempel utbildningen, sjukvården och socialförsäkringen.

Författaren var Per Molander, teknologie doktor, förutvarande generaldirektör, under en lång karriär tongivande ekonomisk expert inom offentlig förvaltning och forskning, författare och filosof. Med sin rapport anslöt han sig till den allt vidare skaran av NPM-kritiker. Denna reform presenterades under 1980-talet som en frihetsreform (vilka reformer gör inte det?) och förordade långtgående decentralisering till dem som var närmast berörda av ett beslut. Men för den skull fick staten inte abdikera. Staten skulle komma in i efterhand och utvärdera hur de olika verksamheterna uppfyllde angivna mål. Därmed skapades vad Lena Lindgren träffande kallat ”utvärderingsmonstret”: genom ständiga krav på dokumentation, inspektion, genom ytliga mätningar och ryckvis uppföljning, förkvävdes de offentliganställdas professionalism, kreativitet och ansvars känsla. Det blev med andra ord inte som man hoppats. Därför borde man bryta upp från NPM.

MOLANDER FULLFÖLJER NU sin kritik av hur styrningen av den offentliga verksamheten går till genom att ge ut ett lärt, idéhistoriskt arbete med den fäntasiéggande titeln *Condorcets misstag – Hoten mot staten och demokratin*. Det rör sig inte om någon konventionell biografi. Snarare använder Molander den franske upplysningsfiloso-

fen som förevändning för en obarmhärtig vidräkning med vår tids avreglering och nyliberalism. Det är svårt att inte imponeras av den eleganta, fyndiga och ibland halsbrytande tankeflykt som präglar denna vindlande essä.

Utän att de hade det klart för sig främjade upplysningsfilosofernas frihetspropaganda framväxten av juridiska personer, understryker Molander, det vill säga institutioner med enbart ett ekonomiskt ansvar, inte ett moraliskt. De juridiska personernas enda syfte är att få kapitalet att växa. Begrepp som samvete har ingen relevans för juridiska personer. Att detta innebär ett problem insågs tidigt: ”bolag har varken en kropp som kan bestraffas eller en själ som kan fördömas.” Och nationalekonomerna uppfann *homo economicus*, som lät sina handlingar styras enbart av egen nytta. Vår tids avreglering gjorde sedan de starkare ännu starkare. I den lössläppta kapitalismens natur ligger en strävan att tänja på gränserna. Resultatet har blivit otillräcklig kreditprövning, insiderbrott, skatteflykt, mutor och kartellbildning.

”I den lössläppta kapitalismens natur ligger en strävan att tänja på gränserna. Resultatet har blivit otillräcklig kreditprövning, insiderbrott, skatteflykt, mutor och kartellbildning.”

Spiritueellt liknar Molander den ekonomiska vetenskapens tillkortakommanden vid storviltjägarens *big five* – elefanten, noshörningen, lejonet, leoparden och buffeln – men de troféer som ekonomerna ska nedlägga är av annan natur: det handlar om nödvändigheten att fatta beslut på lång sikt, svårigheten att få fullständig information, oförmågan att hantera externa effekter (en vacker husexteriör är till glädje inte bara för ägaren), fördelningsfrågan och marknadsmodellens grundantagande om fri konkurrens mellan små aktörer, utan att någon aktör tillägnar sig ”marknadsmakt”. Avregleringen har gjort att staten och demokratin kommit under attack. Med olika argument försöker ”högern och näringslivet undergräva dess legitimitet och dess resursbas och att urholka dess verksamhet”. Slutkapitlet har den ma-

nande rubriken "Återupprätta staten". Om man låter marknaden penetrera staten, "kommer den offentliga sfären att successivt förlora en av sina viktigaste resurser – ett gemensamt ethos".

I en entusiastisk recension i *Dagens Nyheter* den 11 december 2017 ställer Stefan Jonsson Condorcets tänkande mot Adam Smiths. Enligt Jonsson är det den senares teorier som i dag präglar scenen: "ett samhälle av girigbukar formar sig till ett harmoniskt kollektiv tack vare en försyn – vad Smith ibland kallade 'den osynliga handen' – som balanserar egennyttorna mot varandra". Det är litet pinsamt för den stora morgontidningen att Jonsson, som skarpt kritiserar nyliberalismen, själv på detta sätt så aningslöst godtar nyliberalernas karikatyr av Smith. Som varje student i idéhistoria får lära sig och som man kan påminnas om genom att läsa Stefan Björklunds *En anständig individualism – Adam Smith flankerad av Francis Hutcheson och David Hume* (2013) finns det i denna fråga inte en utan två viktiga böcker av Smith att läsa: inte bara *Wealth of Nations* utan också *The Theory of Moral Sentiments*. Jonsson blev mycket riktigt snabbt korrigerad av Katarina Katz i DN några dagar senare, den 22 december. Att det goda samhället kan skapas av "girigbukar" utan moraliska skrupler var fullständigt främmande för Smith. Snarare förhåller det sig så att under den gamla goda tiden, på 1800-talet, hölls ämnen som nationalekonomi, statskunskap och filosofi samman i något man kallade "political economy". Det är först under vår tids ämnessplittring som ekonomerna sparat ur och börjat teoretisera om "egenintresse", "plånboksröstning", "individuell rationalitet", "public choice" och vad det nu kan vara.

VARI BESTÅR DÅ Condorcets "misstag"? Enligt Molander var det hans optimism. Upplysningsfilosoferna trodde att det goda samhället skulle komma av sig självt bara man undanröjde den vidskepelse som spreds av kyrkan och monarkin. Condorcet är framtidstrons filosof framför andra. Molander menar att han underskattade den ansträngning som behövs för att lyfta befolkningen till en högre kunskapsnivå.

Frågan är om det är en rättvis kritik. Condorcet var faktiskt livligt intresserad av skolfrågor och valde att sitta i utbildningsutskottet när han kom in i nationalförsamlingen. Där utarbetade han år 1792 riktlinjerna för en allmän grundutbildning för hela folket med påbyggnad i form av yrkesutbildning eller akademisk utbildning, jämställdhet mellan könen, läroplaner för olika utbildningslinjer och krav på lärare och läromedel. Sedan är det en annan sak att han med sin stela och omständliga reto-

rik inte alltid lyckades övertyga de otåliga revolutionärerna, som till slut tröttnade och sin vana trogna dömde honom till döden. Men hans framstegstro förblev obruten. Också Condorcets sista arbete, heter det i Nationalencyklopedins Uggleupplaga med en obetalbar formulering, "författadt på trappstegen till schavotten, andas den

► Markis de Condorcet (1743-1794).

innerligaste förtröstan på framtiden". En mera adekvat rubrik på Molanders bok, till exempel "Condorcets ofullbordade utbildningsprojekt", hade naturligtvis varit mindre slagkraftig.

Condorcet var en skolad matematiker – liksom Molander själv. Den affinitet som

”En mera adekvat rubrik på Molanders bok – till exempel 'Condorcets ofullbordade utbildningsprojekt' – hade naturligtvis varit mindre slagkraftig.”

däriigenom finns mellan föremål och författare är en oavlatlig källa till underhållande och inspirerande reflektioner. Med ett litet leende tar man del av Molanders förslag i ESO-rapporten att en förbättrad resultatstyrning i vårt land bara kan uppnås genom "intimt samarbete mellan personer med god kännedom om verksamheten och personer med matematisk och statistisk skolning".

För dagens samhällsvetenskap är Condorcets matematik utomordentligt betydelsefull, eller hans "sociala matema-

tik" som han själv ville kalla den. Det är ju nämligen Condorcet som är röstningsparadoxens fader. Han visade på transitivitetens problem, det vill säga om någon föredrar x framför y och y framför z, måste han också föredra x framför z. Men under vissa omständigheter är detta inte fallet. Preferenserna kan gå i cirkel och det uppstår svårigheter att överföra individuella önskemål till kollektiva beslut. Längre ansågs detta bara vara en excentrisk sifferlek, dock inte helt bortglömd tack vare en högskolelektor i matematik i Oxford, C. L. Dodgson, under pseudonymen Lewis Carroll känd som författare till *Alice i Underlandet* – en paradoxernas och symbolernas mästare. I och med Nobelpristagaren Kenneth Arrows återupptäckt av röstningsparadoxen under 1950-talet har den blivit en grundbult i modern statsvetenskaplig forskning om hur skilda minoriteter genom strategiskt handlande kan sätta sin prägel på statens beslut. Av högerdebattörer som Henri Lepage har röstningsparadoxan anförts som ett argument mot demokratin – och, dessvärre, var Kungliga Vetenskapsakademien inne på liknande resonemang, när den Nobelprisbelönade Arrow år 1972. Sådana försök avvisas effektivt av Molander. Alla voteringsregler innehåller problem. Med samma rätt skulle man kunna argumentera för att marknaden borde förbjudas, eftersom den ibland leder till kaotiska förlopp.

PER MOLANDERS BOK är, ovanligt nog, på en gång lidelsefullt tesdrivande och sofistikerat komplicerad. När det gäller ekonomiskt modellbyggande sviker honom inte hans väderkorn. Nationalekonomer brukar försvara sig med att säga att kritiken av *economic man* är förlegad, eftersom en stor del av modern ekonomisk forskning just går ut på att förfina modellen och fånga upp andra motiv för människans handlande än egenintresset. Motiveringen för förra året ekonomipris till Alfred Nobels minne är belysande. Richard Thaler fick då priset för att han bland annat visat att konsumenternas känsla för rättvisa spelar in i deras ekonomiska beteende. Att så är fallet, att människan också vägleds av en vilja att göra sitt bästa, av professionell etik, av – med Hegels ord – en önskan att vinna erkännande från sina medmänniskor, är för de allra flesta av oss en självklarhet. Endast för nationalekonomer kommer detta som en nyhet, en nyhet så stor att den omedelbart belönas med ett Nobelpris.

► Leif Lewin är Skytteansk professor emeritus i värtalighet och statskunskap vid Uppsala universitet.

Anne Fulda

Emmanuel Macron

(Emmanuel Macron – *Un jeune homme si parfait*)

ÖVERS. ANNA SÅFLUND-ORSTADIUS

& PÅR SVENSSON

HISTORISKA MEDIA

191 S. | ISBN 9789175456034

SOPPA PÅ EN SPIK – OCH LIKVÄL FULL AV TOMMA KALORIER

Recensent **Matilde Tiozzo**

EN ANLEDNING TILL att det är svårt att skriva en biografi över Macron är, som Anne Fulda själv medger, att ingen egentligen vet något om honom. Han övervakar noga allt som sprids om honom offentligt. Fulda har löst detta problem genom att göra det banala till något extraordinärt och hänga upp sig på detaljer.

POLITIK & SAMHÄLLE

DENNA BIOGRAFI ÖVER Emmanuel Macron, skriven av Anne Fulda, tillhör de opus som faller dödfödda från tryckpressarna. Som läsare kan man inte undgå att undra varför den över huvud taget skrivits och hur en normalbegåvad granskare har kunnat låta den passera de krav som anständigheten föreskriver. Boken är späckad av upprepningar, som inte finns där av litterära skäl utan förmodligen på grund av en obönhörlig vilja att "fylla" ut ett levnadsöde som just har börjat och vars tidigare skeden inte skiljer sig från en sedvanlig karriärists uppväxt och framfart.

Hur gör man det banala till något extraordinärt? Man gör en *Damernas Värld*, man hänger upp sig på detaljer och smyckar raderna med superlativ. Anne Fulda använder mycken tid till att beskriva Brigitte Macrons utseende, hennes eleganta klänningar från Vuitton, hennes borgerliga look och charmerande uppträdande. Hon ägnar flera sidor åt att omtala Macrons kulturella

kapital och denne som Ricoeurs (själv)utnämnde arvinge. Hon fantiserar fritt om Macrons intima möten med den älskade mormodern, eftersom de under stilla aftnar diskuterade litteratur och filosofi.

En annan anledning till irriterande upprepningar i boken beror förmodligen på att journalisten saknar empiriskt underlag. Ingen känner Macron och ingen vet egentligen något om honom, skriver hon i inledningen. Presidenten vårdar noggrant sin bild och övervakar med största omsorg att det som offentliggörs ligger inom hans egen toleransperimeter. Fulda exemplifierar med att Macron och hans hustru står Mimi Marchand nära. "Mimi" beskrivs i Frankrike som den som håller i alla trådar när det kommer till skvallerpressen och paparazzi. En sådan kontakt är en klar fördel om man vill kontrollera sin image. Det var till exempel hon som släppte bilderna på den förre presidenten Hollandes nattliga besök hos sin älskarinna.

Trots att Frankrike sedan länge avskaffat monarkin kvarstår ett hovsamhälle som gärna speglar sig i maktens glans och som undviker att kompromettera sig med den Högste, så länge denne besitter furstlig status. Anne Fulda tillhör uppenbarligen detta hov men eftersom all form av distans och journalistisk värdighet lyser med sin frånvaro, påminner hennes roll mer om en narrs än om en adelsdams.

BIOGRAFIN BÖRJAR EFTER ovannämnda inledning med en tämligen klubbig intervju med modern som inte kommit över att hennes son Emmanuel offentligt gjort gällande att hans främsta referens i livet är mormodern och inte hon själv. Trots denna initiala kritik lyckas Fulda få Macron att framstå som ett genibarn, en diagnos som är tämligen omhuldad i Frankrike. Macron är lysande, han räds inget, han ger sig aldrig, han är en vinnare och en obotlig charmör. Denna osedvanliga charm parad med hårt arbete banar väg för en lysande karriär och innehavet av en imponerande adressbok. Ett typiskt drag för detta genibarn är hans kapacitet att vinnlägga sig om äldre inflytelserika mäns förtroende och nycklar till maktens portar.

Ett annat karaktärsdrag hos den nyblivne presidenten är det man kommit att kalla "en *même temps*", det vill säga oviljan att välja mellan två alternativ utan konstant försöka hitta en kompromiss mellan dem. Detta har legat till grund för en kritik av presidentens politik. Harold Bérnats mycket fördömande bok *Le Néant et le politique – Critique de l'avènement Macron*, ser i Macrons kompromiss en vilja att ersätta politiken med en managementteknokrati. För Bérnats består politik alltid av en diskussion eller konflikt om vad som

är ett gott eftersträvansvärt samhälle och vilka medel som finns för att uppnå dem. Genom att tillintetgöra denna konflikt-dimension tillintetgörs också själva politikens kärna, hävdar han. En mer genomgripande reflektion kring kompromissdraget hos Macron finns inte i Fuldans bok.

SÅ VAD ÄR det som driver Frankrikes president till att vara en sådan obotlig charmör och en kompromissernas man? Viljan att bli uppskattad och älskad, svarar den djupsinniga journalisten. Visserligen tvivlar Fulda även ibland på denne perfekte, unge man. Hon nämner att vissa varseblivit en machiaviellisk personlighet som utnyttjar andra för personlig vinning och att Macron upprepade gånger har svikit tidigare mentorer. Hon berättar även att Macron hade den "otroliga djärvheten att presentera sig som en kandidat mot systemet" när han i själva verket använde just systemet för att göra sin kometkarriär, dels genom att

utnyttja det högre statstjänstemannaämbetet (*la haute fonction publique*), dels genom erfarenheten av och relationerna med finansvärlden. En annan dimension som hänger samman med ovanstående är hur Fulda – litet i förbifarten – belyser det som folk i gemen sällan varseblir, det vill säga hur tätt delar av den franska, kulturella, massmediala, politiska, ekonomiska och showbizz-eliten är sammankopplade. Det är en något skrämmande läsning för den oinvigde och belyser relativt väl vilka villkoren var för att komma till makten.

För att ge kraft åt sitt opus späckar Fulda det med litterära referenser. Att litteraturen intar en stor plats i offentligheten, i ar-

tiklar, politiska tal etcetera är ett självklart inslag i Frankrike och i sig ett avundsvårt kulturellt särdrag. Det hade naturligtvis gett en djupare estetisk och moralisk dimension till de politiska debatterna i Sverige om partiledarna fritt citerade ur

”Men kanske är det just detta som delvis kan förklara Macronvurmen som drabbat Frankrikes elit. Presidentens litterära och filosofiska bildning triggar dem, väcker förundran och igenkännande.”

Fröken Julie, Kallocain eller Drömfakulteten. Men det finns gränser för vad litteraturen faktiskt kan göra för verkligheten. Vid ett tillfälle ser Fulda Macron som en asexuell Don Juan, vid ett annat som en typisk balzacfigur, vid ett tredje en Julien Sorel i Stendhals *Rött och svart* och vid ett fjärde häver hon ut sig att det finns något ”bovarystiskt” över Macron (som om den stackars Emma Bovary inte lidit nog). Fulda är också noga med att omtala hur mycket Macron läser och hur bildad han är när det gäller filosofi och skönlitteratur.

MEN KANSKE ÄR det just detta som delvis kan förklara Macronvurmen som drabbat Frankrikes elit. Presidentens litterära och filosofiska bildning triggar dem, väcker förundran och igenkännande. Äntligen en filosofpresident! Liksom Fulda tycks medier och intellektuella inte heller tröttna på att göra litterära liknelser med Macron, som en typisk Balzac/Stendahlkaraktär, som en Jupiter etcetera. Men det mest förundransvärda är att det kanske inte är personen Macron som får dem att så starkt sätta sitt hopp till den nye presidenten, utan litteraturen själv. Det är Rastignac som blåser liv i Macron, inte Macrons kunskaper om Rastignac. Den idealism som dessa intellektuella tycks uppbära måste väl bero på en extraordinär förbindelse med litteraturen och kanske är det de alla som skulle ge Oscar Wilde helt rätt då han, i ”Lögnens förfall”, hävdar att det inte är konsten som efterhärmar livet utan just tvärtom, att konsten anteciperar livet.

► Matilde Tiozzo är frilansskribent och doktorand i franska vid Göteborgs universitet.

Ivan Krastev

Efter Europa

(*After Europe*)

ÖVERS. HENRIK GUNDENÄS

DAIDALOS | 176 S. | ISBN 9789171735331

ÖSTEUROPEISKT PERSPEKTIV PÅ KRISEN INOM EU

Recensent *Kay Glans*

ÅTSKILLIGT I IVAN KRASTEVS bok är välbekant från de senaste årens internationella diskussion om EU. Den stora behållningen ligger i att Krastev, som är född i Bulgarien, för in ett östeuropeiskt perspektiv i diskussionen och påminner om de historiska erfarenheter som bidragit till mentaliteten i dag.

POLITIK & SAMHÄLLE

MAN SÄGER OFTA att en bok är tankeväckande och menar kanske inte så mycket med det, men Ivan Krastevs *Efter Europa* är exakt det: den väcker tankar hos läsaren utan att föra dem mot substantiella slutsatser. Den är en betraktelse över EU:s tillstånd i dag och en sondering av möjligheten att unionen desintegrerar. Krastev tror inte att samarbetet kommer att försvinna, men väl ”drömmen om ett fritt och enat Europa”. Vad han inte övertygar om är att det senare nödvändigtvis är en katastrof. Det som han lyfter fram som EU:s centrala landvinningar, den fria rör-

ligheten för människor och EU-domstolen, är sannerligen inte okomplicerade, inte heller hans uppfattning att Europa måste öppna sina gränser för att säkerställa sitt välstånd. Det beror ju i hög grad på om invandringen svarar mot arbetsmarknadens behov.

En del teman i boken är välbekanta, såsom nationalismens och nationalstatens återkomst, klyftan mellan rörliga eliter och rotfasta befolkningar samt invandringens betydelse för den politiska utvecklingen. Krastev menar rentav att migrationen har större betydelse för EU:s kris än euron och demokratiunderskottet. I några aspekter har utvecklingen sprungit förbi boken, som kom ut 2017, och kanske borde den ha uppdaterats för den svenska översättningen. Om det blir en desintegration av EU, hävdar Krastev, kommer den inte att bero på upplösning i periferin, utan på uppror i Tyskland och Frankrike. Ett sådant har ju redan börjat ta form 2018 med genombrottet för AfD i Tyskland.

DEN STORA BEHÅLLNINGEN av boken är att Krastev, född i Bulgarien, för in ett östeuropeiskt perspektiv på EU:s kris, vilket borde kunna bidra till att nyansera bilden av Östeuropa, om inte av dagens tillstånd så av den historiska bakgrunden till det. Östeuropéerna har erfarenheter av mångkulturella samhällen på ett sätt som man inte har i Väst och vet en hel del om deras mörka sidor, påpekar Krastev, och internationalism är där framför allt förknippad med kommunismen. När man diskuterar motståndet mot utomeuropeisk invandring i Öst, är det viktigt att komma ihåg att man där har en erfarenhet av rörlighet som vi inte haft på länge i Väst, nämligen att de produktiva skikten i länderna försvinner och därmed också den kraft som skulle kunna förändra samhällena. Krastev anför sitt eget land som exempel. Bulgarien har sju miljoner invånare, men två miljoner bor utanför landet. Det som började som en demokratisk revolution har utvecklats till en demografisk kontrarevolution, som det heter. Alla med framtidsutsikter vill därifrån i stället för att försöka förändra samhället. En stor utomeuropeisk invandring till dessa länder upplevs lätt som ett existentiellt hot, eftersom man redan uppfattar sin etniska kärna som försvagad.

I Sverige jublas det om välutbildade människor kommer som flyktingar och migranter, utan att det ägnas en tanke åt att de kanske på sikt skulle behövas i sina ursprungsländer. Det är väl noga besett en form av välfärdsnationalism.

► Kay Glans är chefredaktör för Respons.

Vad är antiken – och vems?

Tendensen att göra antikens kultur till något universellt gör att man lätt förbiser den aktiva bearbetning som den har varit utsatt för genom tiderna. Antiken är vad vi gör den till, vilket i sin tur är ett resultat av vad tidigare generationer har gjort med den. **Bruket av antiken är sällan oskyldigt i den europeiska traditionen. Som Mary Beard nyligen påpekat är det exempelvis med grekerna och romarna som förebild som vi har lärt oss hur man tystar kvinnor.**

Ingela Nilsson

Hösten 2017 framfördes två tragedier av Sofokles på Dramaten i Stockholm: *Antigone* och *Oidipus*. Uppsättningen blev positivt bemött och jag hörde i november en radiorecension där det sades att föreställningen gjorde att "2500 år är som bortblåsta" (P1 6/11 2017). Ett sådant påstående är avsett som beröm, men det fick mig att reagera: ska en modern uppsättning av ett antikt drama tas emot som om ingen tid har gått? Är det inte att hoppa över flera intressanta steg i en lång och mödosam tradition, fylld av medvetna användare? Kort sagt: är antiken viktigare än dess reception?

En helt ny engelsk översättning av *Odyssén*, gjord av Emelie Wilson (2017), har fått stor uppmärksamhet på grund av sin läsbarhet. Här blir *Odysséus* en levande och komplicerad

människa som kliver rakt i i läsarens värld, men utan andra uppdateringar än de rent språkliga. På snabba versfötter flödar berättelsen fram, utan att tyngas av ålderdomligt eller "homeriskt" språkbruk. Formen är jambisk pentameter, den blankvers som är välbekant för engelskspråkiga läsare från författare som Shakespeare och John Milton. Wilson får den episka berättelsen att kännas aktuell, inte genom att suddas ut åren som ligger mellan henne själv och Homeros, utan genom att införliva den tidigare receptionen i sin tolkning. Hon är ingen passiv mottagare – hon har gjort ett aktivt val.

Wilson's nytolkning av *Odyssén* utgör bara en av de många översättningar och bearbetningar som under senare år lyft fram de antika verken för en modern publik. Samtidigt som

receptionsstudier har kommit att utgöra ett växande fält inom antikforskningen, har också återbruket av antiken fått ett brett uppsving som sträcker sig från poesi och teaterscener till film- och spelvärlden. Många människor möter antikens kultur i första hand (eller uteslutande) via just sådana nyöversättningar, omtolkningar och bearbetningar, vilket ger receptionen en mer och mer central ställning i den antika traditionen. Det är därför ett klokt grepp att presentera och förklara antiken ur ett rent receptionsperspektiv, så som idéhistorikern Christine Amadou gör i *Hva er antikken* (2017).

Boken är skriven för serien *Hva er* (en norsk motsvarighet till Oxfords *Very short introductions*) och vill förklara varför antiken har blivit det den är för oss i dag: hur den har förmedlats,

rekonstruerats och använts genom tiderna och i vilka syften. Med avstamp i Pergamonaltarets turbulenta historia – från kung Attalos I på 200-talet f.v.t. till Barack Obama för några år sedan – guidar Amadou kunnigt läsaren genom de många "forvandlingar, forflytningar og fortolkninger som finnes innenfor antikken selv og mellom den og oss". På ett klart och tydligt sätt visar hon hur vår syn på romare och greker är ett resultat inte bara av renässansens och 1700-talets syn på antik kultur och litteratur, utan också av både slumpartade och medvetna val som sträcker sig från antiken till i dag. Ett helt kapitel ägnas nazismen och fascismen och de sätt på vilka Hitler och Mussolini använde antiken för att berättiga och genomföra sina ideologiska projekt. Ett annat fokuserar på antiken som

politisk modell under framför allt 1600- och 1700-talet, men Amadou tar även upp alternativa och mindre kända sätt att använda och hänvisa tillbaka till antiken, som i verk av Karl Marx och Hannah Arendt. En viss tyngdpunkt ligger hela tiden på samhälle, politik och ideologi, snarare än på konst och kultur i sig. På så sätt framgår det med all tydlighet att antikbruk sällan varit oskyldigt eller lättvindigt i den europeiska traditionen.

Amadous receptionsperspektiv är nyttigt för att det hela tiden pekar på användaren – antiken är vad vi gör den till, vilket i sin tur är ett resultat av vad generationer före oss har gjort med den. Ett sådant perspektiv kan uppfattas som provocerande, men reception utgör en viktig grund för alla humanistiska studier. Det går inte att studera antikt material och presentera sin analys av det utan att ens egen inställning avslöjas i själva tolkningen. Ett försök att införliva sådana resonemang i en mer traditionell historieskrivning görs i den nya svenska *Antiken – Från faraonernas Egypten till romarrickets fall* (Nils Billing et al, 2017), men trots författarnas ambitioner är det lätt att receptions perspektivet går förlorat i den stora mängd empiriska stoff som förväntas av genren. Därför utgör Amadous bok ett viktigt komplement till den sortens lärobok, inte minst eftersom antiken så lätt reduceras till "mänsklighetens gemensamma kulturarv" (som det heter i Bokklubben Clios presentation av boken *Antiken*) och då mister sin idéhistoriska problematisering. Tendensen att göra antik kultur till något universellt gör helt enkelt att vi ser förbi den aktiva bearbetning den varit utsatt för genom tiderna, men som Amadou påpekar är det först när vi förstår receptionen som antikstudiet kan sägas vara till verklig nytta för oss:

"När vi ser på antikken som en störrelse som er blitt gjenspekt og omskapt opp gjennom historien, blir vi ikke bare klokere på hva antikken er og har vært, men også på hvordan den antikke historien er blitt brukt til å legitimere og iscenesette ideologi og

identitet til ulike tider. Dermed gjør studiet av antikkforståelsen oss også litt kloker på oss selv."

Det är alltså inte de antika artefakterna i sig som gör oss klokare, utan de sätt på vilka de har använts genom tiderna. Det är troligen just detta som skaver för den som fortfarande vill hävda att antiken är något upphöjt och per definition bättre än det mesta som kommit efter.

”Det är alltså inte de antika artefakterna i sig som gör oss klokare, utan de sätt på vilka de har använts genom tiderna. Det är troligen just detta som skaver för den som fortfarande vill hävda att antiken är något upphöjt och per definition bättre än det mesta som kommit efter.”

Om det ur ett receptionestetiskt perspektiv hävdas att det är användaren som skapar mening, innebär inte det att antiken frantas sitt humanistiska värde och sin centrala ställning som just "mänsklighetens centrala kulturarv"? Och vad innebär det i sin tur för en uppsättning av ett antikt drama eller en översättning av en antik text?

Jag har funderat mycket över just detta under de senaste åren när jag läst diverse recensioner av antika verk i modern tappning. I början av 2017 blev Eric Cullheds översättning av ett urval av Ciceros brev (*När allt gick under – Brev från den romerska republikens sista år*) kritiserad av flera recensenter, helt enkelt för att den inte lät som Cicero: "kraften i hans prosa" gick förlorad i Cullheds "flåsiga" översättning (*Dagens Nyheter* 5/3 2017), vilket generellt förknippades med översättarens alltför moderna språkbruk. Ett par år tidigare hade Ingvar Björkesons nyöversättning av Ovidius *Metamorfoser* (2015) blivit höjd till skyarna. Ragnar Strömberg skrev till och med att han ville undvika ordet "tolkning", "för Björkeson ger oss dessa civilisationens urberättelser i original och det finns inget språk som

inte är översättning i original" (*Göteborgs-Posten* 6/9 2015). Björkesons översättning, skriven på en ålderdomlig svenska och på hexameter, föreföll flera recensenter ligga nära Ovidius egen stil.

Ur ett receptions perspektiv väcker sådana reaktioner intressanta frågor. Ska en översättning ersätta eller komplettera ett original och tidigare översättningar? Kan egentligen en översätt-

ning vara något annat än just en tolkning? Är en ålderdomlig röst mer trolig att närma sig en antik författares röst än en modern, eller ligger det snarast i läsarens förväntningar? Kan det vara så att många svenska läsare kommit att associera en björkesons stil med antik litteratur och nu helt enkelt inte vill ha något annat? Är det i så fall ett problem eller är det också en del av receptionshistoriska processer, som någon om ytterligare femtio år kommer att studera?

Amadou reflekterar öppet och eftertänksamt kring sådana frågor. Och enligt hennes sätt att se det kan varken antiken eller användarens produkt mista sitt humanistiska värde: "Betyr disse perspektivene at vi mister hele antikken? Kanskje. Og det er ikke så farlig. For antikken er faktisk på sitt mest vitale når den blir fjernet fra tradisjonen og gjenvunnet i helt nye sammenhenge, som når afrikanske og australske urfolk setter opp greske tragedier, river dem løs fra den klassiserende tradisjonen og i stedet tebler dem till ikke-vestlige teatertradisjoner." Enligt Amadou bli möjligheterna fler, inte färre, "när antikken blir lösrevet fra det vestlige eierskapet og brukt i nye frigjørings-

prosjekter, også fra den antikke tradisjonen selv."

Frågan är om inte också västerländska överföringar bör betraktas med samma öppna inställning: vi är lika fjärrade från antiken som "afrikanske og australske urfolk" och våra individuella sätt att förstå dess kulturyttringar kan ta sig helt olika former, vare sig det handlar om dramatiska framföranden, konstverk eller översättningar. Skillnaden är att våra överföringar ofta förväntas ligga så nära "originalet" som möjligt, så att de utplånar det avstånd som för oss enbart är tidsmässigt. Ett sådant förhållningssätt bygger på tanken att vi, tack vare den långa traditionen, kan förstå och ta till oss och förmedla det antika stoffet så som det faktiskt var. Det allmänmänniska och universella i antiken talar till oss genom tiderna, som det brukar heta.

Också denna vår relation till antiken behandlar Amadou i ett avslutande kapitel under rubriken "oss eller de andre". Hon erbjuder en kort betraktelse över de perspektivskiftningar som antikvetenskapen genomgått sedan 1970-talet, då antropologiska perspektiv fick forskningen att vända blicken mot skillnader snarare än likheter. Studier som Bernals kritiserade, men banbrytande *Black Athena* tydliggjorde under 1990-talet den eurocentriska blick som under lång tid präglade antikbilderna. Ett annat perspektivskifte som tas upp är feminism och genusvetenskap, och här hade det kanske varit bra med en mer utförlig redogörelse, eftersom kön i så stor utsträckning präglade de sätt på vilka vi ser på och studerar antiken.

Kvinnliga författare utelämnades länge ur litteraturhistorierna, trots att det finns belegg för kvinnors skrivande i både grekisk och romersk tradition. Och det talas ofta om den antika människan, trots att både kvinnor och slavar var utestängda från centrala samhällsstrukturer under flera perioder och dessutom definierades utifrån helt skilda värderingar såsom icke varande män (människor). Dessutom dominerades antikstudiet och den

klassiska filologin under århundraden av manliga forskare, vilket fortfarande präglar situationen i flera länder, inklusive Sverige. Det är ingen slump att både översättare och recensenter av antik litteratur utgörs av en manlig majoritet, som i de exempel vi sett ovan.

Tursamt nog kompletterar en helt färsk bok Amadous bok med detta högaktuella perspektiv: Mary Beards *Kvinnor och makt – Ett manifest*. Här anlägger den brittiska antikvetaren ett receptionsperspektiv på den nutida benägenheten att tysta kvinnor och hålla dem borta från maktpositioner, en tradition som enligt henne går tillbaka till antiken. Med den lilla bokens två essäer vill hon förklara ”att de mekanismer som tystar kvinnor är djupt begravda i den västerländska kulturen. Det är mekanismer som gör att kvinnor inte tas på allvar och som avskiljer dem [...] från maktens centra. Det här är ett område där antikens greker och romare kan lära oss något om oss själva. När det handlar om att tysta kvinnor har den västerländska kulturen övat sig i tusentals år.”

Grekerna och romarna var alltså i detta avseende just som vi, och med dem som förebild har vi lärt oss hur man tystar kvinnor. Beard visar med obehaglig skärpa hur det moderna samhället har formats utifrån misogynna modeller som ger män en självklar plats vid maktens bord, men samtidigt förminskar, hånar och hotar kvinnliga röster, från Telemachos nedlåtande behandling av Penelope i Odysseéns första sång till Ovidius våldsamma förvandlingsmyter. Dessa ”civilisationens urberättelser”, som Ragnar Strömberg kallade dem, är fyllda av kvinnor som våldtas och sedan får tungan utskuren eller förvandlas till djur eller växter: Io blir en ko utan röst, Dafne ett lagerträd och Echo mister sin egen röst och kan endast upprepa det hon hör. Sådana myter måste förstas inte läsas bokstavligen, men utgör likväl modeller för kommande generationers könade beteende.

Reception är komplicerat och Beard gör inget för att dölja

det: ”Återigen: vi är inte enbart offer för eller bedragna av vårt klassiska arv, men klassiska traditioner har försett oss med en slagkraftig mall för hur vi ska tänka om offentliga tal, vad som räknas som bra eller dålig talekonst, övertygande eller ej, och vems tal som ska ges utrymme. Och kön är uppenbarligen en viktig del av den mixen.” Beard visar hur sådana tankemönster

► Fulvia med Ciceros huvud. Målning av Pavel Svedomsky (1849–1904).

har nått oss via den långa och stolta bildningstraditionen i Europa ända fram till dagens nytändning för antik retorik – en

våldtäkt och mord. Kanske kommer också liknande reaktioner att komma på Wilsons nyöversättning av Odysseen, även om den hittills hyllats i tidningar som *New York Times* och *The Guardian*. Det är nämligen första gången som Odysseen översätts till engelska av en kvinna, trots att ett 60-tal översättningar har gjorts sedan den första år 1615. Wilson menar själv att hon i och

med översättningen haft möjlighet att rensa bort könade och misogynna agendor som tidigare översättare lämnat spår av, till

”Grekerna och romarna var alltså i detta avseende just som vi, och med dem som förebild har vi lärt oss hur man tystar kvinnor.”

lång historia som effektivt berättas på bara ett hundratal sidor. Som hon säger i sitt efterord är antika förebilder inte alltid relevanta, men det hjälper ”oss att titta närmare på Grekland och Rom när vi tittar närmare på oss själva, för att bättre förstå hur vi har lärt oss att tänka om vi gör [min kursiv].” Här ansluter sig Beard omedvetet till Amadous receptionsperspektiv och tanken att en traditions användning, bruk och missbruk, ibland är viktigare än dess ursprung.

Många kommer att bli provocerade av Mary Beards bok. I och med sin framträdande ställning i brittiska medier utsätts hon regelbundet för anklagelser om inkompetens och hot om

exempel i den kända episoden där palatsets slavinnor mördas genom hängning av Telemachos (Odysseéns sång 22).

En bearbetning av denna episod ur ett kvinnligt perspektiv gjordes redan i Margaret Atwoods *The Penelopiad* (2005), där Penelope fick möjlighet att ge sin version av hemkomstens dramatiska händelser. Atwoods Penelope tillbakavisade i sin diskussion med Eurykleia definitionen av ”pigorna som alla visste var horor” och underströk i stället det sexuella våld de fått utstå, deras utsatthet som kvinnliga objekt. Wilsons översättning, och diskussionen av episoden i hennes inledning, visar nu att det grekiska originalet faktiskt inte innehåller den misogynna

definition som flera översättare låtit påskina – flickorna kallas i den homeriska texten för kvinnliga slavar, inte horor. Atwoods fiktion föregrep alltså Wilsons uppdaterade översättning.

Reception är på detta sätt en relevant del också av översättningar eller rättare sagt: även översättningar är en central del av antikreceptionen, kanske en av de viktigaste, och det sätt på vilket de produceras, läses och recenseras förtjänar vår uppmärksamhet. Efter den gångna höstens många avslöjanden av manliga hegemonier, kvinnoförtryck och sexuella trakasserier känns det särskilt relevant att tänka en extra gång kring könade receptionsfrågor och det gläder mig verkligen att Amadous utmärkte bok kan läsas tillsammans med Wilsons nya översättning av Odysseen och Beards tankvärda essäer. Kanske kan de också hjälpa oss att tänka vidare kring vilken röst vi förväntar oss att möta i antika verk och vilken sorts föreställningar vi vill se på våra teaterscener.

Det tycks annars vara lätt att tappa fotfästet i andra personers antikbruk, inte minst dem av motsatt kön eller annan ideologi. Och det är, för att parafrasera Christine Amadou, kanske inte så farligt, utan tvärtom ganska nyttigt.

► Ingela Nilsson är professor i grekiska vid Uppsala universitet.

BEHANDLADE TITLAR

Amadou, Christine (2017), *Hva er antikken*, Universitetsforl.

Beard, Mary (2017), *Kvinnor och makt – Ett manifest*, Norstedts

Billing, Nils et al. (2017), *Antiken – Från faraonernas Egypten till romarrikets fall*, Natur & Kultur